

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	24
'Aho	Tusite, 27 Sune 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 24/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

2023 **'Aho: Tusite 27 Sune,
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
	4.1	Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2023/24 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2023 - Lao Fika 8/2023 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2024 • Fakamatala Patiseti 2023/2024 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2023/2024 - 2025/2026
	4.2	Lipooti Fika 1/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Fekau'aki mo e Lao ki he Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2023 (Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24) [KUO TALI KE ALEA'I 'A E NGAHI FAKATONUTONU FAKATAHA MO E PATISETI]
	4.3	NGAUE KUO TALI – FAKATATALI KE LIPOOTI KI FALE ALEA Lipooti Fika 2/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Fekau'aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2023/2024
Fika 05	:	Kelesi

Kanotohi

Fale Alea ‘o Tonga	12
Lotu	12
Ui ‘a e Fale	12
Poaki.....	12
Me’a ‘Eiki Sea.....	13
Lāunga Fakafofonga Tongatapu 8 ki he tukuaki’i hala ia mitia Tonga ‘i tu’apule’anga ki he lea ta’etaau ‘i Fale Alea	13
Fokotu’u ke vakai’i lēkooti Fale Alea fekau’aki mo e tukuaki’i loi Fakafofonga Fale Alea	14
Fakahā Tokoni Sea Fale Alea ne ‘ikai ha lea kapekape ‘a Tongatapu 8 ‘i Fale Alea pea ke fakatotolo’i eni.....	14
Fakamahino ‘Eiki Sea ne ‘i Fale Alea taimi ne hoko ai longoa’a Fakafofonga Tongatapu 7 & 8	15
Fokotu’u Tongatapu tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea lāunga ‘a Tongatapu 8	15
Tui ‘Eiki Sea ke fakatonutonu e lekooti mo e ma’u hala fekau’aki mo e tukuaki’i kuo fai ki he Fakafofonga Tongatapu 8	16
Tui tonu ke hoko atu ngāue Fale Alea ki hono maumau’i e Tongatapu 7 e Lao	16
Poupou ke tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea e lāunga ‘a Tongatapu 8.....	16
Tui ‘Eiki Sea ke tā fo’i tepi vitiō koe’uhi ko e tāpalasia/tukuaki’i mamafa ‘o Tongatapu 8 he mitia fakasosiale	17
Fokotu’u Tongatapu 4 ke fakatou tā fo’i vitiō & tukuhifo lāunga Tongatapu 8 ki he Komiti Ngaahi Totonu	17
Fakafoki fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonu lāunga ‘a Tongatapu 8.....	18
Fakamahino ‘Eiki Sea ‘oku tukuaki’i hala Fakafofonga Tongatapu 8 & tukuhifo ‘isiu ni ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	18
Me’a Sea Komiti Kakato	19
Fakamamafa’i Sea Komiti Kakato mahu’inga tauhi e faka’apa’apa he Fale Alea.....	19
Poupou Pule’anga ki he mahu’inga tauhi e faka’apa’apa he feme’a’aki Fale Alea	19
Vouti ‘Ofisi Palēmia	20
Holo pa’anga mei he Pule’anga ki he ‘Ofisi Palemia he ta’u fakapa’anga hoko	21
Tokanga ki he hiki fakamole ‘Ofisi Palēmia he ta’u fakapa’anga hoko.....	21
Kole Tongatapu 5 ke tautauhi ai pe holoki ngaahi fakamole ‘Ofisi Palēmia	21
Tokanga Tongatapu 5 ki he hiki fakamole he folau fakalotofonua ‘a e Palēmia.....	22
Fehu’ia Tongatapu 5 ngaahi fakamole fakakomipiuta.....	23
Tokanga ki he tūkunga ‘i ai Kautaha Vakapuna Lulutai.....	24

Tali Palēmia fekau'aki mo e Kautaha Vakapuna Lulutai.....	24
Tali Palēmia fekau'aki mo e kau ngāue lau 'aho he Patiseti 'Ofisi Palēmia	24
Tali Palēmia ki he fehu'ia poloseki 1.5 miliona 'Ofisi Palēmia	24
Tali Palēmia ki he ngaahi fakamole he folau fakalotofonua & ngaahi fakamole kehe pē fehu'ia Tongatapu 5	25
Tali Palēmia fekau'aki mo e tokanga Tongatapu 5 fekau'aki mo e ngaahi me'angāue faka'ofisi.....	26
Tokanga koe'uhi ko e fe'amokaki e Patiseti ke matu'aki fakapotopoto Pule'anga kau ai Va'a ki he Fakatotolo fakafonua	27
Fehu'ia e lahi fakapa'anga Va'a Fakatotolo fo'ou 'Ofisi Palēmia	27
Tokanga na'a fakahoko he 'Ofisi Palēmia ha ngāue tatau 'oku fakahoko ia he Va'a Fakatotolo e Polisi	28
Tokanga 'Eua 11 ki he te'eki liliu Lao ke fakamalumu kau 'ofisakolo/pule fakavahe he 'Ofisi Palēmia	29
Fakatonutonu mei he Palēmia 'osi liliu Lao ke fakamalumu kau 'ofisakolo/pule fakavahe he 'Ofisi Palēmia.....	31
Tui 'Eua 11 'oku hala 'aupito ke fili he kakai kau 'ofisakolo/pule fakavahe pea nau taliui ki he Palēmia	31
Tokanga 'Eua 11 ki hono fili kau 'ofisakolo/pule fakavahe he kakai pea taliui ia ki he Kapineti	32
Fokotu'u 'Eua 11 ke fakalelei'i ngaahi monū'ia ma'u he kau kovana mo e kau fakafofonga pule'angá	33
Fakama'ala'ala Palēmia fai e talanoa ki hano fakalelei'i fokotu'utu'u fekau'aki mo e ongo kōvana/fakafofonga Pule'anga	34
Fehu'ia mahu'inga fakapa'anga ki he folau fakalotofonua he Patiseti	35
Fehu'ia 'a e polokalama tufa tokoni fakamuimui 'a e Pule'anga ki he ngaahi koló	35
Fakatonutonu mei he Pule'anga 'oku tapui he Laó tufa pa'anga 'a e Pule'anga	36
Fakama'ala'ala Palēmia he \$50000 tatau pē mo e 'inasi ngaahi komiti fakalakalaka 'i tokelau	36
Fakama'ala'ala Ha'apai 13 ki he pa'anga fakaivia ne 'inasi ai Komiti Fakalakalaka Ha'apai.....	38
Fehu'ia ha lelei faka'ekonomika he tokoni pa'anga ki he ngaahi kautaha ngāue 'ofa.....	38
Tali Palēmia ki he ngaahi kautaha ki he ngaahi kautaha ta'efakapule'anga.....	39
Fakama'ala'ala Palēmia ki he pa'anga folau ki muli \$800	40
Fokotu'u ke fakaivia ngaahi pule'anga fakakolo ki ha tu'unga falala'anga pea a'u ke nau leva'i ha pa'anga lahi.....	40
Kole fakama'ala'ala ki he hiki kotoa polokalama 7 fa'oaki kotoa he Vouti Pule'anga Fakakolo	40

Fakama'ala'ala Palēmia he fehikitaki polokalama 7 ki he Vouti Pule'anga Fakakolo.....	41
Kole Tongatapu 4 ke 'ai ke mahino fehikitaki he polokalama 7 'Ofisi Palēmia ke lava 'o muimui'i	42
Fakamahino Palēmia 'uhinga fakatahataha'i polokalama 7 ki he ngaahi me'a felālāve'i mo e pule'anga fakakolo.....	42
Kole Tongatapu 4 ki he Pule'anga ke vahevahe ke mahino ange vouti pule'anga fakakolo he Patiseti hokó.....	43
Tui 'Eua 11 ko e ngaahi fiema'u 'oku 'omai mei he ngaahi 'a'ahi faka-Fale Alea ke fakapatonu ki ai fakapa'anga ngaahi fiema'u he Patiseti	43
Fokotu'u 'Eua 11 ke hiki'i hake ongo Niua mo 'Eua ke a'u ki ha tu'unga Kōvana	43
Fehu'ia tu'unga 'i ai kau Nōpele he'ene fekau'aki mo e pule'anga fakakolo.....	44
Fokotu'u Tongatapu 5 'ave ki he Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga (PSC) fatongia ki hono vakai'i tu'unga ngaahi ngāue ngaahi potungāue	44
Fakamanatu Palēmia 'oku fakamalumu PSC he 'Ofisi Palēmia	44
Fakahā Palēmia 'osi lesisita ko e kautaha 'a e Kautaha Lulutai.....	45
Fokotu'u pea pou pou ke tali Vouti 'Ofisi Palēmia	46
Lāunga Ha'apai ki he Pule'anga ko hai na'e fakamafai ngāue Sāpate ai he mala'evakapuna	46
Tali Pule'anga ko e ngāue ne fai Sapate 'i Ha'apai ki he lelei fakalukufua 'a Ha'apai ...	48
Fehu'ia ko hai na'a ne fakangofua e ngāue Sāpate 'i Ha'apai he mala'evakapuna	48
Fakahā Pule'angá fakamafai ngāue Sāpate 'i Ha'apai 'e he Minisita Polisi fakatatau ki he Lao	49
Tali Pule'anga ko e ngāue ne fakahoko Sapate 'i Ha'apai ki he lelei fakalukufua e motu	49
Fehu'ia ha lelei fakalukufua ngāue Sapate ne fakahoko 'i Ha'apai	49
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he ngāue na'e fakahoko Sāpate 'i Ha'apai.....	50
Kupu 6 Konisitutone fekau'aki mo e tauhi 'o e Sapate ke mā'oni'oni	51
Fakahā 'Eiki Sea 'ikai maumau'i e Lao ki he ngāue Sāpate 'i Ha'apai	51
Ta'ofi Pule'anga ngāue Sāpate 'i Ha'apai kae uesia fefolau'aki vakapuna ki Ha'apai he 'aho 4	51
Pou pou ki he fakahā Pule'anga ko e ngāue ne fakahoko Sāpate 'i Ha'apai ne 'ikai ala toloi.....	54
Tokanga Tongatapu 7 pē 'oku maumau'i Konisitutone he ngāue na'e fakahoko Sapate 'i Ha'apai.....	57
Fakamahino 'Eiki Sea ne fakalao faitu'utu'uni Pule'anga fekau'aki mo e ngāue Sapate 'i Ha'apai.....	58
Me'a Sea Komiti Kakato	60
Vouti Potungāue Fonua, Savea & Koloa Fakaenatula	60

Kole Tongatapu 4 ki he Pule’anga fakakau he’ene palani ngāue hono fakakakato ngāue ki he kakai nofo Pātangata.....	60
Kole ke ‘oua toe fakalōloa ngaahi lisi ta’u lōloa he ngaahi ‘api ‘i ‘Eua	61
Kole ke ngāue Pule’anga ki he ngaahi ‘api fu’u fuoloa hono li’akí.....	61
Kole ha ‘ofisa ngāue fakakelekele ma’a e vahefonua ‘Eua.....	61
Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Fonua	62
‘UHINGA ki he hiki patiseti e Potungāue Fonua, Savea & Ngaahi Koloa Fakalotofonua ..	62
Fakahā Pule’angá ‘e fai ngāue ke tofi kekelekele kāinga Pātangata	63
Kei palani Pule’anga ki ha mala’evakapuna fo’ou ma’a ‘Eua	64
Kole ha ‘ofisa kekelekele ke faifatongia ma’a e vahefonua ‘Eua	64
Tokanga ki he kupu 34 (2) e Lao Kelekele.....	64
Fakapaasi Vouti Potungāue Fonua.....	65
Vouti Potungāue Pa’anga.....	65
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Vouti Potungāue Pa’anga	65
Ngaahi pa’anga ‘oku tokoni ki he pa’anga fakalukufua e Patiseti	66
Tokanga Tongatapu 5 ki he hiki ‘i he fakamole ki he vāhenga kau ngāue tautefito ki he kau lau ‘aho	67
Fakapotopoto holo fakamole ki he ngaahi naunau ‘ofisi & tu’umau mo e ‘esitimeti ki he me’atokoni	67
Tui Tongatapu 5 malava ke fakalelei’i fakamole he ngāue ‘ovataimi	68
Tokanga Tongatapu 5 ki he hiki lahi he ngaahi fakamole kehekehe ‘a e Pule’anga	69
Tali Minisita Pa’anga ki he lahi fakamole ki he vahe kau ngāue & ngaahi fakamole kehe pe	70
Tali Minisita Pa’anga fekau’aki mo e hiki he fakamole fekau’aki mo e kau penisoni.....	70
Fakamālō’ia Minisita Pa’anga he tu’utu’u ngaahi fakamole ki he teunga ngāue he Patiseti ki he ta’u fakapa’anga hoko.....	72
Kole ki he Pule’anga ke fakavave’i ngāue ke fakalelei’i ngaahi maama hala	73
Hoha’a Tongatapu 7 ki he maumau’i e Lao e Pa’anga ‘i he fe’ave’aki pa’anga he ngaahi vouti Pule’anga	73
Tokanga Tongatapu 7 ki he tu’utu’u Pule’anga patiseti 1.7 miliona ‘Ofisi ‘Atita ki he 1.4miliona ki he vāhenga kau ngāue	74
Fakatokanga ki Tongatapu 7 mahu’inga tauhi e melino ‘i Fale Alea	76
Tukuaki’i Tongatapu 7 e Pule’anga ko ‘enau Patiseti ko e Patiseti fakahekeheke.....	77
Fakatonotonu mei he Pule’anga ‘ikai ko ha Patiseti fakahekeheke ‘enau Patiseti.....	77
Tukuhifo’i ‘e Tongatapu 7 ‘a e Pule’anga ‘aki ‘ene ngaue’aki e lea “fa’ahinga ko ē”.....	78
Tokanga Palēmia ke faka’apa’apa’i ‘a e Mēmipa kotoa pē he taimi tipeiti fakatatau ki he Tu’utu’uni Fale Alea.....	79

Taukave Tongatapu 7 ‘oku ta’efaka’apa’apa ange lohiaki’i he Pule’anga ‘a e kakai he’ enau Patiseti.....	79
Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘oku ‘ikai ke nau lohiaki’i ‘a e kakai	79
Kole ke fakahaofi pa’anga tukuhau e kakai ‘oua toe fai ha ngāue ‘ovataimi kae fakapaasi Patiseti Pule’anga	80
Tokanga Tongatapu 4 ki he ngaahi nō ‘a e Pule’anga	81
Fehu’ia ‘a e peseti ‘oku tonu ngaue’aki ki he fakalelei vāhenga kau ngāue	82
Fakamahino Pule’anga ko e COLA peseti ‘e 2	82
Mahu’inga ke fakapotopoto’i pea vahevahe lelei Patiseti ‘a e fonua	82
Tokanga ke faka’aonga’i lelei pa’anga he Patiseti ki he ngaahi fiema’u vivilim o mahu’inga	84
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he ngaahi pa’anga tokoni he Patiseti fehu’ia mei Ha’apai.	85
Kole fakama’ala’ala ‘Eua 11 ki he nō 3 miliona ma’a e kakai fefine	85
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he polokalama nō ma’a e kakai fefine he ta’u ‘e 3 ka hokó	86
Tui ‘Eua 11 ‘ikai ‘ata kitu’a \$3 miliona pa’anga nō ma’a e kakai fefine he Patiseti.....	86
Kole ki ha fengau’e’aki vāofi mo Fale Pa’anga ke ‘ata kitu’a fakamatala ki he ngaahi pa’anga tokoni he Patiseti.....	89
Fehu’ia pē na’e to’o mei he Vouti fē totongi mo’ua Pule’anga ki he hopo mo e TASNOC	89
Totongi pa’anga ki he hopo mo e TASNOC mei he ngaahi poloseki makehe	89
Fehu’ia founa na’e fili ‘aki Sea Poate Pangike Pule & Pule Lahi Pangike	89
Tokanga ki he founa ala hū mai ki he Pule’anga pa’anga <i>dividend</i> 14 miliona mei he Pangike Pule	90
Fakatokanga Sea Komiti Kakato ki Tongatapu 7 ‘oua ngāue’aki lea ‘oku lohiaki’i Patiseti Pule’anga e Fale Alea	91
Tali Vouti Potungau’e Pa’anga.....	91
Vouti Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai & Tute mo Kasitomu.....	91
Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai & Tute mo Kasitomu	91
Tokanga ki he hiki fakamole vāhenga kau ngāue tu’uma’u ‘o tatau pē mo e kau ngāue lau ‘aho tautefito he patiseti	92
Fehu’ia Tongatapu 7 makatu’unga ngāue’aki ki he fakafuofua Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 11 miliona koe’uhi ko e fe’amokaki Patiseti.....	94
Tali Pule’anga ki he makatu’unga e lahi ‘o e fakafuofua pa’anga hū mai ‘amanaki potungau’e ke tānaki	94
Pa’anga fakaivia e tafa’aki ki he tau’i faito’o konatapu	95
Fokotu’u & poupu’i tali Vouti Potungau’e Tanaki Pa’anga Hū Mai, Tute & Kasitomu..	95
Vouti Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá	95

3 Miliona ke fakapa'anga 'aki fetu'utaki he 'initaneti ki Ha'apai mo Vava'u	98
Tokanga Tongatapu 7 ke 'oua fakalele pisinisi 'a e Pule'anga.....	99
Tali Palēmia ko e Lulutai 'oku 'ikai ko ha kautaha pisinisi Pule'anga ka ko e kautaha kuo 'osi lesisita	99
Tokanga ke vakai'i tu'utu'uni ki hono fili kau Talekita Poate & fakalelei'i 'enau taliui ki he' enau ngāue	101
Tokanga 'Eua 11 ki he fakalele ngaahi ma'u'anga vai mo e ma'u'anga 'uhila.....	102
Fakatonutonu 'oku kau 'a 'Eua mo Ha'apai mo Tongatapu hono fakalele mo tokanga'i vai he Poate Vai	103
Fokotu'u 'Eua 11 ke tuku ki he ngaahi Komiti Vai Fakakolo hono tokanga'i vai fanga ki'i kolo iiki	103
Fiema'u Pule'anga ke 'ave 'a e lelei taha ma'a e kakai	103
Fokotu'u tukuange ki he kakai ke nau pule'i vai mo e ngaahi ma'u'anga ivi mo 'uhila he 'e toe ma'ama'a ange ai.....	105
Tui Tongatapu 4 'oku hala hono tukuatu ki he Poate 'Uhila ke fakalele 'a e 'uhila mo e maama sola	107
Fakama'ala'ala Palēmia he ngaahi poloseki kehekehe fekau'aki mo e ma'u'anga 'uhila mei he sola	110
Vouti Potungāue ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika.....	113
Fakama'ala'ala he Vouti Potungāue Fefakatau'aki	113
Tokanga Tongatapu ki he me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi	114
Tokanga ki he ngaahi liliu he tokoni ki he ngaahi kolo.....	114
Tali Pule'anga ki he ngaahi tokoni fakahoko ki he komiuniti.....	114
Hoha'a 'Eua 11 ki he holo silini fakaivia sekitoa kehekehe he kolo.....	115
Fakahā Pule'anga 'i ai pa'anga he Falepa'anga ala tokoni ki he fakaivia ngoue mo e ngaahi fakalalakaka kehe.....	116
'Iakai tali 'e Tongatapu 7 e Patiseti koe'uhi ko 'ene fe'amokaki.....	118
Konga lahi ngaahi tokoni 'oku fakatafe ia ke faitokonia ngaahi fiema'u kakai.....	120
Mahu'inga ke 'omai Pule'anga ha'anau founa fo'ou ki he langa fakalalakaka faka'ekonomika	121
Tui Tongatapu 7 'oku maumau taimi Fale Alea hono alea'i Patiseti he 'oku 'ikai tali Pule'anga ha'anau fokotu'u.....	123
Fakatokanga 'uluaki Sea Komiti Kakato ki he Fakafofonga Tongatapu 7.....	123
Fakatonutonu Fakafofonga Nopele fika 1 Ha'apai 'a e Fakafofonga Tongatapu 7 e lea ko e maumau taimi	123
Fakatokanga Sea Komiti Kakato kia Tongatapu 7 'oua ngaue'aki lea tukuhifo he Fale Alea pea ke anga faka'apa'apa	124

Fakamamafa'i 'oku 'ikai maumautaimi ngāue Fale Alea & pea toka'i ngāue fakahoko he Fale Alea	125
Fakatokanga Sea Komiti Kakato ki he Fakafofonga Tongatapu 7 ke tokanga ke tipeiti fakalelei 'i Fale Alea	126
Hoko atu alea'i Vouti Potungāue Fefakatau'aki	127
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he tu'unga 'i ai kau ngāué he lolotonga ni.....	128
Tokanga ke malu'i totonu e kakai ki he'enau koloa mo e 'ilo.....	130
Vouti Potungāue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua.....	132
Fakamālō'ia Tongatapu 1 ngaahi fengāue'aki vaofi mo e Potungāue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua	133
Fakamanatu hokosia ta'u 100 maa'imoa 'akapulu he fonua ni	135
Fokotu'u to'o mai mei he 1.5 miliona ko e totongi hopo ki he <i>TASANOC</i> fakaivia 'aki sipoti ngaahi vāhengá	136
Polokalama ma'a e fānau masiva fengāue'aki ai <i>MIA</i> , Potungāue Ako mo e Potungāue Mo'ui	138
Ngaahi fakalalakaka fānau Tonga he mala'e kehekehe 'o e sipoti	139
Fokotu'u Tongatapu 8 ke faitokonia fāmili kau ngāue toli he taimi kimu'a pea nau mavahe atu ki muli	143
Hounga ki Ha'apai 13 ngaahi fakaivia he sipoti ne fakahoko ange ma'a hono vāhenga	144
Fokotu'u ke tokangaekina palopalema kau ngāue toli he mavae mali	145
Tokanga Tongatapu 5 ki ha ngaahi fakalalakaka ma'a Tonga he sipoti	149
Poupou ki he polokalama ke akonekina e Tonga ki he fakalalakaka he mala'e sipoti... 150	
Ke fakatokanga'i ngaahi ngāue lelei mo lava me'a he mala'e 'o e sipoti	151
Vahevahe ngaahi lelei he fokotu'utu'u ki he va'inga 'akapulu 'a Kolomotu'a.....	153
Vouti 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	155
Tali fekau'aki mo hono fehu'ia patiseti ki he totongi ngaahi taimi fakataha	155
Vouti Potungāue Mo'ui.....	160
Fakama'ala'ala he Vouti Potungāue Mo'ui	160
Holo patiseti vahea ma'a e Potungāue Mo'ui he ta'u fakapa'anga hoko	160
Teu tanupou senita ki he taialasisi e Potungāue Mo'ui.....	161
Fehu'ia tu'unga fakakaungāue 'a e Potungāue Mo'ui.....	162
Ofi he toko 50 kau neesi kuo fakafisi ko e ngaahi faingamālie ngāue ki muli.....	163
Tokanga 'Eua 11 ki he ngāue Potungāue fekau'aki mo e mahaki 'ikai pipihi pē <i>NCD</i> .165	
Tokanga ki he tu'unga kuo a'u fānau lēvolo lautohi pule'anga ki he ma'u e mahaki suka	165
Tali Pule'anga malava ke suka e mātu'a pea tukufakaholo hifo ai pē ki he fānau	166

Fakamālō'ia Pule'anga he fakahā kuo 'osi fai ngāue ki he 'isiu he 'ovataimi kau ngaue	167
Fakamālō'ia Minisita Mo'ui vahea 1 miliona ke fakalelei'i 'aki falemahaki kau ai fakatafenga ki he sua 'i Vaiola.....	167
Fehu'ia pē 'oku fe'unga pē 1 miliona vahea he Patiseti ke fakalelei'i 'aki falemahaki.	167
Tui Minisita Mo'ui 'osi fe'unga 1 miliona ki he ngāue fakalelei falemahaki	167
Fehu'ia pē 'oku lahi fe'unga pē pa'anga vahea he Patiseti ki he <i>NCD</i>	168
Fakamālō'ia Potungāue ki he fokotu'u 'Iuniti ki he Taialasisi.....	169
Kei fakamalumu kau neesi he Potungāue Mo'ui neongo 'enau ako ki he 'univēsi ..	170
Fakamālō'ia makamaile a'usia falemahaki Ha'apai ke fakakomipiuta lekooti falemahaki	170
Fokotu'u kuo fe'unga faifatongia 'a e Fale kae toki hoko atu 'apongipongi	171
Vouti Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	172
Fokotu'u & pou pou'i Tongatapu 4 ke paasi Vouti 'a e Potungāue Takimamata mo e Potungāue Tamate Afi & Me'a fakafokifā.....	172
Fokotu'u pea pou pou'i ke tali ai pē mo e Vouti 'a e Sitetitika	173
Toloi Fale Alea ki he 10 pongipongi Pulelulu	174
Kelesi.....	174

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite 27 Sune 2023

Taimi: 1020 – 1025

Sātini Le’o Le’ole’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau kamata’aki e hiva e ‘Eiki

Lotu

Kātaki pe Hou’eiki ko u fakatokanga’i hake ‘oku kata e Fakafofonga Tongatapu ‘Uluakí. Ko e hiva e Lotu e ‘Eiki ‘ikai ko e hiva e ‘Eiki. Ko u kole atu pe ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

<010>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Tūsiti 27 ‘o Sune 2023.

Ui ‘a e Fale

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní mo e Vaotātā, Mateni Tapueluelu, Vātau Mefi Hui. Sea ko e ngata’anga ē taliuí

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u hení ‘oku kei hoko atu e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, kei hoko atu e poaki folau ‘a Dulcie Elaine Tei pea ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a Veivosa Light of Life Taka. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau 'o e 'otu Tongá, Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō homou laumālie he pongipongí ni Hou'eiki.

'Uluakí 'oku ou fie fakamālō atu he ngāue lahi na'e lava 'o fakahoko 'aneafi 'o tau toki mātuku atu kuo 'osi e 10 'anepō. Ko 'etau founa ngāue ki he 'ahó ní Hou'eiki 'oku tatau pē mo 'aneafi. Hoko atu pē ngāue 'a e Falé mei he 10 toki mālōlō ki he 12, tau foki mai he 2 fakataha ai ki he 4, *break* mei he 4 'o hoko atu mei ai ki he, 'i he 5 ki he 7 pea mei he 7 ki he houa po'ulí te u tuku pē ki he Sea Komiti Kakató ke ne toki fakafuofua'i mou toenga ivi 'i he taimi po'ulí Hou'eiki hangē pē ko 'anepō.

Ko e kimu'a pea tau hoko atu ki he 'asenitá 'a ia 'oku 'i he Komiti Kakató, fakatokanga'i ange ko e 4.1 'oku kei toe, 'asenita 4.2 mo e 4.3 kuo tali ke toki lipooti fakalukufua mai ki he Falé he kakato e ngāue ki he Lao Fakaangaanga 'oku Fakahū Atu 'aki e Pa'anga e 'Esitimetí pea mo e Patisetí. 'A ia ko 'etau ngāue ena Hou'eiki 'oku kei 'i he Komiti Kakató ka mahino pē kia au na'e 'i ai e ni'ihi 'ia moutolu na'a mou kole mai homou taimi mavahe 'i he me'a makehé he pongipongí ni ...

<002>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea: Hou'eiki, 'oku ou tui 'oku tonu ke tau hangatonu pē ki he 'etau 'asenita ke hoko atu 'a e ngāue ki he Patiseti, kae toki vakai'i 'a e me'a makehé 'aefiafi 'i he 'etau foki mai 'i he 2. Neongo ia Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e me'a makehe ko e me'a faka-ngāue 'a ia 'oku 'atā pē ia 'i ha taimi, 'a e 'u *issue* faka-procedural, te u tuku atu ki he Fakafofonga Tongatapu 8. Me'a mai.

Vaea Taione: Mālō 'a e laumālie 'a e Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Palēmia mo e Minisitā 'o e Kapineti, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni, pehē ki he Fakafofonga 'o e Kakaí.

Lāunga Fakafofonga Tongatapu 8 ki he tukuaki'i hala ia mitia Tonga 'i tu'apule'anga ki he lea ta'etaau 'i Fale Alea

Sea 'oku mahu'inga pē ki he motu'a ni 'a e malu ho Fale ni, 'i he ngaahi me'a ko ia 'oku hoko Tukuaki'i 'a e motu'a ni Sea ko e lea ta'etaau, kapekape hūfanga 'i he fakatapu 'e he ngaahi *media* lalahi 'i māmani Sea. 'Oku ou loto pē Sea ke fai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na 'o fakatonutonu 'a e me'a ko eni, pea 'oku 'i ai foki mo e Lao Sea ki he Lau'i kovi'i ko eni, he 'oku 'alu ai 'a e Fale mo e Feitu'u na 'i māmani. Letiō ko e *media* ko ia 'a e finemotu'a Tonga ko Setita *Miller*, 'oku 'i ai 'a e lao ki ai Sea. Lava 'e he Feitu'u na 'o fakafoki mai ki Tonga ni, ke ha'u ki heni ke fai ha hopo, ka ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni Sea pea toe fakakaukau'i ange 'etau lao ko eni ki he *media* ko eni 'i he Fale ni, na'a kuo taimi ā ke ngata pē 'i Fale ni, toki fiema'u 'e he kakai, pea nau ō mai 'o 'oatu ai 'a e lekooti ki ai. Kae 'uhinga pē kae kei ma'uma'uluta pē 'a e Fale Alea 'o Tonga, ongoongo 'o e Feitu'u na, pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale ni. Mālō 'a e ma'u faingamālie Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 8 kātaki ‘o fakama’ala’ala mai angé ko ho’o lāunga?

Vaea Taione: Kapau ko e lāunga Sea, lāunga atu ‘a e motu’a ni Sea, ‘i he me’a ko ena na’e hoko he ngaahi me’a ‘oku ne takihala’i mo e loi lahi ‘oku fai ki he motu’a ni Sea, ‘i he ngaahi *media* ko eni ‘oku hoko. Mālō.

Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai.

Fokotu’u ke vakai’i lēkooti Fale Alea fekau’aki mo e tukuaki’i loi Fakafofonga Fale Alea

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ko ‘eku tu’u pē ‘aku ia ke fakama’ala’ala ki he me’a ko eni mahalo ‘oku tokanga ki ai he na’a ku toki lave’i ‘e au ‘aneuhu. Ko e mea’i ‘e he, me’apango pē Sea ‘oku tau, mei he Hou’eiki me’a na’e hoko ‘aneafi ‘i heni, Hou’eiki ko ia na’e ‘i heni, pea na’e lele foki ia ‘i he lolotonga fakamafola ‘a e, ‘a e hangatonu ‘oku me’a mai ‘a e Hou’eiki mo e kakai ‘o e fonua.

Ka na’e ‘osi mea’i pē ‘e he Hou’eiki kotoa ‘a e me’a na’e hoko ‘aneafi ‘i he fekau’aki he ongo Fakafofonga ko eni lolotonga fai ‘a e feme’a’aki. Ka ko e me’a ko ē ‘oku ou tui ko e, hangē ko u fiema’u ke u fakama’ala’ala me’a na’e hoko he ko e, he na’a tau ‘i heni kātōa pē ‘a e Hou’eiki ko ē na’e me’a heni ‘i he lolotonga ‘a e taimi ko ia ‘o fanongo ki he, ‘o me’a ‘a e hou’eiki ki he me’a na’e hoko he fetūkuaki ‘a e Fakafofonga ko eni.

Ka ko e ko ‘eku lave pē ‘aku Sea ki he me’a ko eni ‘oku hoko, he ko e ‘uhinga na’a ku toki lave’i ‘e au ‘aneuhu ko e ‘ai mai ‘e he tokotaha, ‘a ia ko ē ko ē mahalo ‘oku me’a atu ki ai, ‘a ia ‘oku lele ‘i he ngaahi *social media*, mahalo mo e ngaahi kautaha pē ia letiō pē ko e, pehē na’e kapekape ‘a e Fakafofonga ia, pea na’e ‘ai hake ‘a e fo’i kape ia ko eni na’e lea’aki pē me’a’aki ‘e he Fakafofonga, ‘oku kau ia Sea he ngaahi lea kape mamafa ‘oku ‘i he fonua ni ‘i he’etau lea. Pea ‘oku ou tui ko e ‘uhinga ia ‘a e lāunga ko ē ‘a e Sea, ‘a e Fakafofonga pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko.

Fakahā Tokoni Sea Fale Alea ne ‘ikai ha lea kapekape ‘a Tongatapu 8 ‘i Fale Alea pea ke fakatotolo’i eni

Ko e ‘uhinga ko e lave’i pē ‘a e motu’a ni tukukehe pē na’e ‘i ai pē na’e hoko ia he ‘oku pau pē ke ma’u he’etau lekooti, na’e ‘ikai ke u fanongo au ki ha fo’i lea pehē, tukukehe, ko ‘etau fanga ki’i me’angāue foki ‘oku ne lava pē ‘o *pick up* ‘a e me’a ‘i he, ka ko ‘eku fokoutua ‘aku mei he tafa’aki ko eni na’e ‘ikai ke u fanongo, kiate au ia. Ka ko e ‘omai ko ē mo e fakapapau’i mai ‘e he *media* ‘o fakatatau ki he me’a na’e ‘omai ‘e he tokotaha ko eni kiate au ‘aneafi, ‘a ia ko ‘ene lāunga pē mahalo ‘a e Fakafofonga ke fakama’ala’ala, toe vakai’i ‘a e lekooti, pea kapau ‘e me’a pea kumi mai ‘e he Kalake ‘a e tukuaki’i ko eni ‘a e kautaha *media* ko eni, ‘o toe vakai’i ‘a e lekooti he ‘oku ou tui ko e me’a pē ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga. Ke vakai’i ‘a e lekooti ‘a e Fale Alea he ‘oku ma’u, pea kapau na’e ‘ikai ke hoko ha me’a pehē, kapau na’e hoko pea fai ha ngāue ki he Fakafofonga. Kapau ‘oku ma’u ‘i he lekooti na’e lea pehē, pea fai ha ngāue ki ai, pea kapau ‘oku ma’u na’e ‘ikai ke ‘i ai ha lea pehē ‘a e Fakafofonga ha me’a pehē ‘a e Fakafofonga, pea fakatonutonu ‘a e *media*.

He ko e me’a mamafa eni he ko e me’a na’e hoko ‘aneafi pea na’e mahino na’e tautea’i ‘a e

Fakafofonga ‘aneafi ‘o me’a kitu’a, pea ko ē ‘oku nau tukuaki’i mai ‘e he *media* ia na’e ‘i ai ‘a e lea kapekape ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu’iha’angana: ...Ko e kapekape mamafa pea ko u tui ko e me’a ia ‘oku si’i tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea vakai’i e lēkooti ka na’e ‘i ai ha lea pehē ‘oku *pick up* ‘e he’etau me’angāue ko eni tau ngāue’aki kae fai ha ngāue ki he Fakafofonga pea kapau ‘oku ‘ikai’i pea fakatonutonu ‘a e *media* pea ko e hā ‘a e lāunga ‘a e Fakafofonga ke hoko atu.

Ka ko u tui ko e ‘uluaki me’a ke faí ke fakatonutonu he ko u tui ‘oku fu’u me’a mamafa ia kapau na’e fai ha lea pehē ha fo’i kapekape ko eni ‘oku ‘ai he *media* ke fai ha ngāue ki ai ke fakatonutonu pe ko e hā hono mo’oni mahalo ko e ki’i fakama’ala’alá pē ia Sea he na’a ku toki lave’i ‘e au ‘aneuhu hono ‘omai kia au he tokotaha. Pea ko eni ‘oku si’i ‘ohake he tokotaha ko ē ‘oku tautonu ki ai he kuo ‘ave atu hono hinga ‘o’ona ko e tokotaha kapekape mālō Sea.

Fakamahino ‘Eiki Sea ne ‘i Fale Alea taimi ne hoko ai longoa’a Fakafofonga Tongatapu 7 & 8

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai na’a ku ‘i heni pē mo au pea na’e ‘ikai ke u fanongo au ki ha lea na’e pehē. Pea ‘i he vakai ko eni ‘a e Kalake ki he lēkooti na’e ‘ikai ha lea pehē ia. ‘I he’ene pehē kapau ‘oku ‘i ai ha lēkooti ia ‘oku hā ha lea pehē ko e loi ia pea na’e toki fa’u ia ‘amui ‘osi hoko e fo’i me’á. Tongatapu 4 me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e kaveinga ko eni ‘oku ki’i mafatukituki ko hono ‘uhingá Sea ‘oku ‘i ai pē fehu’i kuo ‘omi ki he motu’a ni ‘o pehē ko e hā kuo tuli ai ‘a e tokotaha kitu’a kae tuku ‘a e tokotaha ‘i loto na’e lea ta’etaau Sea.

Fokotu’u Tongatapu tukuhiho ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea lāunga ‘a Tongatapu 8

Pea ko ‘eku fokotu’u pē ‘a’aku Sea kapau ko e anga ia e lāunga kuo ‘omi ‘e he Fakafofonga Tongatapu 8 pea tukuhiho ki he *Privilege Committee* Sea ke fai ha tu’utu’uni ki ai he na’e ongo’i mafasia ‘a e motu’a ni na’e ‘ikai foki ke u ‘i heni au he ‘uluaki kongā ‘o e ‘aho ‘aneafí. Na’a ku nofo ‘o feinga’i ‘eku pasi ako ‘eku vāhenga, kuo lava ia ‘anepō. Sea neongo ‘a e tōmui ka na’a ku foki ‘o fanongo fanongo totonu ki hono hiki ko eni ‘o e ngaahi feme’a’aki he houa pongipongi, ‘ikai ke u fanongo au ‘oku ‘i ai ha lea pehē. Fiu he fakafanongo pē ‘oku tonu e tukuaki’i ‘oku ‘omai ‘ikai ke ongo ha me’a pehē ia. Ko ia ai Sea pea hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele kapau ‘oku mo’oni na’e fai ha lea ta’etaau ‘oku totonu pē ia ke fai ha ngāue ki ai, pea kapau ‘oku hala ‘a e tukuaki’i Sea totonu ke fakatonutonu.

Tui 'Eiki Sea ke fakatonutonu e lekooti mo e ma'u hala fekau'aki mo e tukuaki'i kuo fai ki he Fakafofonga Tongatapu 8

'Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 4. Koe'uhí ko u tui 'oku tonu ke fakatonutonu e lekooti te u kole ki he Kalake ke ne hanga 'o tā mai 'a e feme'a'aki 'aneafi ke mou me'a tonu ki ai, pea mou fanongo mai 'a e ni'ihí ko eni na'a nau hanga 'o liliu 'a e me'a ko eni 'a e feme'a'aki ko ē 'aneafi ki he totonu ko ē 'a e feme'a'aki ke 'oua 'e toe tui veiveiua ha taha na'e kapekape ha taha 'i loto Fale Alea ni 'o hangē ko e tukuaki'i mamafa ko eni 'oku fakahoko. 'Uluaki kapau na'e hoko 'a e me'a ko ia 'oku mo'ua 'a e tokotaha ko eni 'oku fakahoko 'a e fo'i lea kapekape 'i Fale Alea. Ka koe'uhí 'oku tatau 'eku ongo mo 'eku manatu pea mo e lekooti mahalo ko e me'a totonu ke tau toe ki'i fakaongoongo ange ki he tepi pē 'oku tonu 'eku manatu pē 'ikai. 'E sai ange ia ha'atau toe talanoa'i e me'a, kapau 'e *play* hangatonu pē 'a e lekooti ke tau fanongo ki ai ko 'ene 'osi.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea na'a ku pehē pē 'e au ko e 'uhinga ko e lāunga 'a e Fakafofonga ke tukuhifo ki he *Privilege* ke fai hano siofi fakalukufua kau ai e tukuaki'i hala e motu'a ka ko e me'a pē ia 'a e Feitu'u na mālō.

'Eiki Sea: Malava pē ke tukuhifo ki he komiti, ka ko u tui 'oku tonu ke tau hanga 'o fakatonutonu e lekooti he taimi ni. Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tui tonu ke hoko atu ngāue Fale Alea ki hono maumau'i e Tongatapu 7 e Lao

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea ko u tui ko e me'a ko ē 'oku 'ohake he pongipongi ni 'oku 'osi hā mahino pē ia 'i he Konisitūtone ka ai ha taha te ne lea'aki ha me'a 'oku loi 'i tu'a 'oku ne hanga 'e ia 'o *contempt* pē ko 'ene hanga 'o fakaanga'i 'a e ngāue 'a e Fale. Ko e me'a ko eni 'Eiki Sea 'osi hoko he Fale ni kimu'a pea ko u tui ko e me'a ko ē 'oku 'omai ko ē he pongipongi ni, kapau ko e ongoongo ko ena 'oku ne hanga 'o maumau'i 'a e Lao ko ia pea 'oku tonu ke hoko atu leva 'a e ngāue 'a e Fale Alea ki he me'a ...

<007>

Taimi: 1040-1045

Lord Nuku .. ko ia Sea. Ko e me'a pē 'oku ou tokanga ko ia ki ai Sea, kapau 'oku maumau e lao pea 'oku totonu ke hoko atu e fatongia ko ia, he 'oku ai pē tu'utu'uni 'a e lao ko ia ki he tu'u 'a e Konisitūtone Sea. Mālō.

Poupou ke tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea e lāunga 'a Tongatapu 8

Lord Tu'iha'angana : Sea ko e ki'i, kātaki pē Sea he ki'i fakahoha'a tu'o ua atu, ka 'oku ou 'oatu pē 'e au ia 'eku fakakaukau mo e hangē ko e me'a ko ia na'e fai ai e feme'a'aki. Ko e 'uhinga pē 'Eiki Sea ko e me'a ko ia na'e hoko 'aneafi, me'apango ia Sea 'oku 'ikai ke fie me'a ha taha ia ki he fo'i taimi ko ia na'e hoko 'aneafi. Pea 'oku hangē ko ē ho'o me'a mai ko ē Sea ke toe tā e me'a ko ia, hangē ko ē te tau toe, pea te tau kamata kovi he pongipongi ni ni 'etau Fale. Kuo 'osi fakahoko atu 'e he motu'a ni pea ko ē 'oku me'a mai e Fakafofonga ko ē na'e tā e me'a 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē pea ma'u tatau mo e Feitu'ú na. Tau ngaue'aki

‘a e founga ngāue ko eni na’e fokotu’u mai 'Eiki Sea, tukuhifo ki he Kōmiti ke nau toe fai ‘e nautolu ‘a e vakai’i ko eni ‘o e lekooti ‘o fai pē ia he ki’i loki ko ē ‘o e Kōmiti. Pea ‘oku ou tui ko e Kōmiti *Privilege* ‘oku falala ki ai e Fale Alea. Ua pē. Pea mau ō mautolu ‘o fanongo’i ‘a e ki’i fo’i me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai hē pea mau toki lipooti, ko u tui ko e lipooti mai pea mo e hā e ngāue ke tukuhifo fekau’aki mo e hā fua e lāunga ke fai ‘emautolu hē. Ko e toe tā mai e fo’i me’a ko ē na’a tau me’a ki ai e Hou'eiki ‘aneafi mo toe me’a mai e kakai ‘o e fonua tuku ke ō ‘o *Privilege* ia ‘o toki fakafanongo’i hē ‘o pea nau lipooti mai na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. Pē na’e ‘i ai ha me’a pehē pea mo e hā fua ‘a e ngaahi me’a ‘i he lāunga ‘a e Fakafongā. Fakapotopoto ange ke tuku ki he Kōmiti ko ē ‘ikai ke tau toe fie fanongo tautolu ki he me’a na’e fai ‘aneafi ke tau kamata ‘aki he ‘aho ni. Mālō Sea.

Tui ‘Eiki Sea ke tā fo’i tepi vitiō koe’uhi ko e tāpalasia/tukuaki’i mamafa ‘o Tongatapu 8 he mitia fakasosiale

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko e fokotu’u eni kuo ‘omai ‘e Tongatapu 4 pea ‘oku poupu ki ai ‘a e Hou'eiki Nōpele ko eni ‘a Ha'apai. Kapau ‘oku toe ‘i ai ha’amou me’a ki ai. Ko u faka'apa'apa pē ki he fokotu’u ko ia ‘oku ‘omai ‘e he 'Eiki Nōpele ke fakatatali hono tā atu ‘o e *audio* kae ‘oleva kuo vakai’i ‘e he Kōmiti *Privilege*.

Kiate au ia Hou'eiki kuo mahino e me’a ia kuo u ‘osi fanongo au he *audio* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia. ‘A ia ko ‘etau ‘ave ki he *Privilege Committee* ko e ‘oatu pē pea fakafoki mai ‘a e me’a kuo tau ‘osi ‘ilo. Ka ko e anga ia ‘etau ngāue he taimi ni, ‘oku lolotonga tāpalasia ‘a e Fakafongā ‘a e Fale Alea ‘a Tongatapu 8. Ko e tukuaki’i na’e ‘i ai e lea na’a ne fakahoko na’e ‘ikai ke fakahoko. Pea ko e fo’i ngāue ke tau faka'atā ia mei he tukuaki’i hala na’e fakahoko. Ka kiate au ko e ma’a taha hono faka'atā ko hono *play* ke tau fanongo ki he me’a na’e ‘ikai ke ne lea’aki. Tukukehe e lipooti mai mo hono fakapapau’i e fakatotolo ko ia ‘e he Kōmiti pē na’e hoko pē ‘ikai. Ka ko e ma’a taha hono faka'atā ko hono, ko ‘etau fanongo ki he me’a na’e me’a ’aki, ‘ikai toe fehu’ia ‘e ha taha, pē na’a ne lea’aki e leakovi pē ‘ikai. Ke mou me’a mai Hou'eiki. Tongatapu 4 toe ‘i ai ha’o fokotu’u ki ai?

Fokotu’u Tongatapu 4 ke fakatou tā fo’i vitiō & tukuhifo lāunga Tongatapu 8 ki he Komiti Ngaahi Totonu

Māteni Tapueluelu : 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'ú na pea ‘oku ou faka'apa'apa lahi pē ki he fokotu’u na’e fakahoko ‘e he 'Eiki Nōpelé ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e pōini mahu’inga mo mālohi ‘oku ‘omi ‘e he Feitu'ú na. ‘E lava pē ia ke fakatou tā pea toe tukuhifo pē ki he *Privilege* he ‘oku ‘i ai ‘a e lāunga ia ‘oku toe ki’i lahi ange ia he fo’i me’a pē ko ia. ‘Oku ‘i ai e lāunga ko e ‘uhingá ko e ngaahi tukuaki’i mei tu’a ke fakakaukau’i fakalūkufua. Ka ko e ‘uhinga pē Sea ‘a e poupu atu he pongipongí ni he ‘oku mo’oni ‘a e 'Eiki Nōpele ‘e hanga ‘e he fo’i *audio* ko ia ‘o tataki kitautolu mo e fa’ahinga laumālie ‘oku tau ‘alu ai. Ka ‘oku ou nofo ‘o vakai ki he kaha’u 'Eiki Sea ‘e lava ke tukuaki’i kuo tau fai ha fa’ahinga mio’i pē liliu pē hā ha fa’ahinga me’a kuo tau fakahoko ki he ongo ko ia ‘o toki ta ‘amui. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou pehē ai ko ē ko ‘ene ma’a taha hangē ko e me’a ‘a e Feitu'ú na ‘ai ā he pongipongí ni. Ko hono ‘uhinga kae lava ke mahino mo’oni ‘oku ma’a. He ‘oku tukuaki’i pea ‘oku kau mo e motu’a ni Sea ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke u fai ai ha me’a. Pea ko e me’a ia na’a ku foki ai ‘anepō Sea ...

<008>

Taimi: 1045-1050

Mateni Tapueluelu: ... ko e tolu ko e fakafanongo pē ‘oku tonu e me’a ‘oku ‘omai kapau ‘oku ‘i ai ha ha fa’ahinga mīsini ia ‘oku ne toe hanga ‘o fakale’o lahi mai ha me’a ‘oku pulia ke fai ha fanongo ki ai. Ka ko e ‘osi ange ko ia Sea ‘ikai ke ai ha me’a ia ‘e ma’u he motu’a ni ke u ha’u au ‘o toe fai atu ha fo’i tukuaki’i hala ‘i heni kae ‘ikai ke ai ha’aku fakamo’oni pea ko hono ‘ai ko ē ke ma’a kotoa Sea ‘oku ou poupou pē au ki he me’a ‘oku me’a mai ‘aki he Feitu’u na me’a lelei neongo ‘ene koná ‘oku ‘ikai ke tau loto ke tau toe fanongo ki ai Sea ka ke ma’a ‘a e Fale ko eni ki tu’a ke mahino ‘oku ‘ikai ke tau toe toloi kae mio’i ha fa’ahinga me’a ‘oku ou poupou ki ai Sea ke tuku ā kae tukuange ‘a e pongipongi ko eni ko e hala ‘oku kona.

Lord Tu’iha’angana: Sea. Kapau ko e ...

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Fakafoki fokotu’u ke tukuhiho ki he Komiti Ngaahi Totonu lāunga ‘a Tongatapu 8

Lord Tu’iha’angana: Kātaki pē he toe fakahoha’a ka ko e fiema’u pē foki ke mahino atu e, kapau ko e fakakaukau ia kapau ko e me’a ia ‘a e Feitu’u na pea ko e mo e hangē pē ko ‘ene ki’i taimi foki ko e ‘e fokotu’u atu e founa ngāue ko ē kuo tala ia na’e pehē mo pehē. Pea kapau ko e tu’utu’uni ena ‘a e Feitu’u na ko koe ‘oku ke tataki hotau Fale ‘ai hangatonu mo tau mahalo ko e me’a ia he taimi ni ke pehē patō mai pē ‘ai atu e me’a ‘oku mo’oni kapau ko ia Sea. Pea tau pea ko u fakafoki atu au kae fai ‘a e tu’utu’uni ia ‘a e Feitu’u na ki he fekau’aki o e me’a ko eni mālō.

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke taha’i hake pē ke toki kamata hono, ‘a e feme’a’aki he taimi ko ē ‘oku me’a hake ai ‘a Tongatapu 8.

(Hulu’i *video*)

Fakamahino ‘Eiki Sea ‘oku tukuaki’i hala Fakafofonga Tongatapu 8 & tukuhiho ‘isiu ni ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Eiki Sea: Hou’eiki ko e lekooti ena ‘oku mou me’a tonu pē ki ai. Ko e me’a ko ē ‘a Tongatapu 8 anga ta’efaka’apa’apa ena, ta’ofi ta’ofi Sea, Sea ko e Fale eni ‘a koe, ‘ikai ke mau pōpula Sea ki he, ko e, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’ane lea ‘a’ana ko u sio ‘oku kapekape pē ta’etaau ko ‘ene fakafekiki pē ‘a’ana pea mo e Fakafofonga ‘o Tongatapu 7.

‘I he’ene pehē Hou’eiki ko u tui ‘oku ‘osi mahino pē ko e *issue* ko eni ‘oku tukuaki’i hala he Fakafofonga pea ‘oku tukuhiho leva ia ki he Komiti *Privilege* ke fai ha’anau ngāue ki ai.

Hou’eiki hangē ko e me’a ko ē na’e tokanga ki ai e Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai ‘oku ou kole atu ke mou fakama’u ho’omou laumālie ke ma’a mo loto lelei pē ko eni ‘oku ‘amanaki ke hoko atu ‘etau ngāue ki he Komiti Kakato ki he ngāue mahu’inga ko hono alea’i ‘a e ‘Esitimeti e Pule’anga. ‘Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Pea na’e **Liliu ‘o Komiti Kakato** pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Me'a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie tapu atu ki he 'Otua Mafimafi hotau Lotolotonga. Tapu atu ki he 'Ene 'Afio ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

Sea Komiti Kakato: ... Tu'i 'o Tonga. Fakatapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé, fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Fakatapu atu ki he kakai e Fonuá 'oku nau me'a mai he opé, fakatapu atu ki he kau ngāue kae 'uma'ā si'i kau ngāue 'a e Falepa'angá.

Hou'eiki mālō mu'a ho'omou laumālie tau a'u mai ki he pongipongí ni. Pea 'oku ou tui pe 'oku, ko e natula pe ia anga 'o e feme'a'aki mālohi 'o fekau'aki mo ha me'a 'i he Falé ni. Ka ko e me'a pe ko u kole 'e aú ia, tauhi pe anga faka'apa'apá. 'Ai ho mālohí, 'ai ho iví kotoa pea ko e hā pe me'a 'okú ke fiema'u ke fakahokó 'e kau Fakafofonga. Pau te mou me'a ki he me'a ko ení ko u hanga 'o fakangalokuloku 'etau Tohi Tu'utu'uní. Koe'uhí ke a'u mai ho'o me'a ko ē 'okú ke me'a ki ai 'o 'ikai ke fakangatangata.

Fakamamafa'i Sea Komiti Kakato mahu'inga tauhi e faka'apa'apa he Fale Alea

Ko 'etau tu'utu'uní 'atautolu 'oku 'ikai ke ke ngata pē he miniti 'e 10, 'osi pē 'ene miniti 'e 10. Kae toumoliliu mo liliu 'a e feme'a'aki 'i he meimei me'a 'oku tatau. 'I ai mo ho faka'uhinga pea 'oku 'i ai mo ho naunau ke ke ngāue'aki he Falé ni. Kae kotoa kotoa e ngaahi me'a ko iá 'e mahu'inga 'aupito pe ho'o tauhi e faka'apa'apá. Peá ke tokanga ki he 'Eiki Sea e Fale Aleá, Tokoni Seá kae pehē foki ki he motu'á ni.

Pea ko u faka'amu pe koe'uhí ke mou mea'i 'oku 'osi fai e fu'u *workshop* heni 'o fakahinohino kia moutolu kau Mēmipá. Ko e taaú ia 'oku ma'u pe ia 'e he Mēmipá, ko e fo'i me'a faka'ulungaanga pe eni ia 'oku toe ke ma'ú. Ka 'iate kimoutolu fakaf'o'ituitui ia 'oku 'ikai 'ia mautolu ia kau Sea Fale Alea mo e Sea Komiti Kakató. Ka ko u tuku atu pe Hou'eiki ke tau hoko atu mu'a. Koe'uhí ko 'etau tu'utu'uní, 'io, te u fakatokanga atu pe he tu'utu'uní. Pea kapau leva he 'ikai ke hoko atu 'etau tu'unga ko ē ki he tau tu'utu'uní pea 'e 'i ai leva e tu'utu'uni 'e taha 'e 'oatu. Pea ko u faka'amu pe ke ke tali lelei pe 'e he Feitu'u na.

'Oku 'ikai ko ha fu'u me'a ia, ko e taimi ko ē 'okú te 'ave kita ki he kua'á 'o fakatonotonu. Ko e taimi ia 'oku fakamo'ui ai kita 'e he 'Eikí. Pea kapau leva 'oku hoko mai ha fa'ahinga me'a pehē ki he 'etau ngāue ko e taimi ia 'e fakamo'ui ai 'a e Feitu'u na 'i he 'etau ngāue 'oku faí.

'Ahó ni kamata e Konifelenisí, Puha e Fuakavá pea 'oku tau fakafeta'i kotoa kotoa 'i he 'ahó ni. Kamata 'a e ngaahi tapuaki mo e kelesi 'a e 'Eikí 'oku 'omi ki hotau fonuá. 'Eiki Palēmia ko e taimi eni e Feitu'u na pea ko e mātu'aki vouti mahu'inga ia ki he Fonuá ni. Me'a mai e Feitu'u na.

Poupou Pule'anga ki he mahu'inga tauhi e faka'apa'apa he feme'a'aki Fale Alea

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, mālō e laumālie e Seá ki he pongipongí ni. Tapu mo e Feitu'u na

pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Tui tatau e Pule'angá pea mo e tataki 'a e Feitu'u na ke kamata lelei mo fakamokomoko mo fefaka'apa'apa'aki.

Vouti 'Ofisi Palēmia

Ko e vouti ko eni 'a e 'Ofisi Palēmiá 'Eiki Sea 'i he ta'u hoko maí 'oku fakafuofua ki he 17.6 miliona. 'I he ta'u lolotongá na'e 15.1 miliona. Ka 'i he'ene tu'u ko eni Sea ko e pa'anga 'a e Pule'angá 'oku fakapa'anga'aki eni 'oku holo meí he 10.3 milioná ki he 9.4 miliona. Ko e hiki ko eni ko eni 'i he vouti ko eni 'a e 'Ofisi Palēmiá Sea 'oku tupu ia meí he ngaahi tokoni *in kind*. 'A ia kapau te mou me'a hifo pe 'i he peesi 131 ko eni 'o 'etau 'Esitimetí 'oku hiki ai meí he 1 milioná ki he 4.6 miliona. Ko e ngaahi poloseki pe eni Sea 'oku angamaheni pē 'a e fetokoni'aki mai. 'Oku 'ikai ke 'omai ha pa'anga *cash* ka 'oku 'omai pe e tokoní, kau ai mo e kau *TA* mo e 'ū alā me'a pehē Sea.

Tuku pe ke u toe hoko atu pe mu'a ki he ngaahi fanga ki'i hiki mo e holo 'i he tafa'aki ko eni 'a e *sub-program* mo e polokalamá. Ko e ngāue lahi na'e fai 'i he 'Ofisi Palēmiá Sea ko hono *restructure* pe ko hono toe vakai'i 'a e tu'u ko eni 'a e ngaahi va'a 'o e potungāué. 'A ia na'e to'o leva 'a e 'ū va'a 'e ni'ihi 'o kau ki ai 'a e *Corporate Service* ko e *International Division* pea mo e *National Planning* ...

<010>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: ... 'o to'o leva 'oku 'i ai e kalasi 'ia nautolu 'oku lahi fe'unga pē ke hoko pe ia ko 'enau polokalama pē. Hangē ko hono to'o ko ena 'a e *National Planning* 'alu pē ia he 'oku lahi fe'unga, he ko ia 'oku ne tokanga'i 'a e *corporate plan* fakalukufua 'a e fonuá Sea. Tatau pē pea mo e *digital transformation* ko e fai ia ko ē 'a e sio pe 'e ngaue'aki 'a e me'a fakakomipiuta fakalukufua ko eni 'i Tongá ní.

'Oku 'i ai pē ngaahi *project* fakapotungāue ka ko e sio fakalukufuá eni ke lava 'o tau pehē pē 'o fakapapau'i 'oku nau lava 'o fengaue'aki 'a e ngaahi *project* fakapotungāue ko eni. Pea na'e to'o mai leva Sea pea mo e ngaahi polokalama ko eni 'a e ngaahi kōvaná. 'A ia to'o mai leva *under* he polokalama 'oku ui ko e *Local Government* 'a ia 'oku kau ai 'a e polokalama ki he kau Kōvaná mo e kau Fakafofonga Pule'angá kae 'uma'ā foki 'a e kau 'ofisakoló mo e kau pule fakavahé pea toe tānaki atu pea mo e *sub program* fika 3 pē ko e ngaahi komiti fakalalakaka ko ē 'o e ngaahi vahefonuá. Komiti Fakalalakaka ki Ha'apai, Vava'u mo e ngaahi motu kehé pē foki Sea.

'A ia ko e, 'i he tu'u ko ená 'oku fa'a to'o mai leva mei he ngaahi polokalama ko ē na'e angamaheni ki ai 'o 'omai 'o fokotu'u fo'ou ko e 'uhingá pē ke ne fakahā sino mai 'a e fakakaukau ko eni ki he *restructure* ko ē 'oku fai 'a e tokanga ki ai 'a e 'Ofisi Palēmiá Sea ke ne toe hanga 'o 'omai ange 'a e 'ata ko ē 'o e fakahoko fatongia 'oku mau fiema'u ko ē ke fakahoko he 'Ofisi Palēmiá Sea.

Ko e ngaahi, pea me'a ko ē 'oku 'asi ko ē 'o pehē 'oku hiki mo 'alu haké ko e meimei ko e to'o mai ia mei he polokalama ko ē 'o fokotu'u 'enau polokalama fo'ou. He 'oku hangē ko 'eku lave ko ē 'anenaí Sea ko e kongá lahi ia hena 'o e hiki ko eni 'a e 'ofisi ni ko e hiki 'aki ko ē 3 miliona 'i he ngaahi tokoni *TA* mo e alā me'a pehē.

Holo pa'anga mei he Pule'anga ki he 'Ofisi Palemia he ta'u fakapa'anga hoko

Ko e *in-kind* kotoa pē ia ko e pa'anga ko ē 'oku 'omai ko ē mei he Pule'angá 'oku 10.3 miliona, holo 'aki ia 'o 9.4 miliona pē he ta'u fo'ou. *Budget support* 'alu mei he 680000 'alu hake ai ki he 750000 Sea. Ko e ki'i talanoa fakalukufua pe ia ki he fakakaukau hono fokotu'utu'u ko eni 'a e palani 'a e 'Ofisi Palēmiá ka 'oku tali loto fiemālie he motu'á ni ke 'i ai ha ngaahi fehu'i, fai ha feme'a'aki ki he vouti ko eni 'a e 'ofisi ni. Mālō Sea e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō 'Eiki Palēmia mālō e me'a 'o fakaikiiki mai me'a lalahi fekau'aki pea mo e vouti ko eni. Fakatokanga'i pē Hou'eiki 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmiá. Ko u tuku atu kia moutolu Hou'eiki ke mou me'a mai. Fakafofonga Tongatapu 5.

Tokanga ki he hiki fakamole 'Ofisi Palēmia he ta'u fakapa'anga hoko

'Aisake Eke: Mālō. Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakató. Mālō e laumālie 'a e Falé ki he pongipongi ni kae tau hoko atu. Fakamālō pē foki ki he 'Eiki Palēmiá, mālō 'a e ngāue 'o teuteu mai 'etau 'Esitimeti ko eni ki he ngāue he ta'u ní. Sea kae fai ha ki'i lave fakalukufua pē mo e fakaikiiki ki heni. Ko e potungāue foki ko eni ko e fakatatau ko ē ki he fakamole ko ē fakafuofua ko ē he 'osinga ko ē ta'u ní fakafelāve'i pea mo e fakamole ko ē 'i he fo'ou. 'Oku hiki 'aki ia 'a e 1.4 miliona 'a ia ko e 1.5 miliona. 'A ia 'oku hiki ia 'i he potungāue ko eni Sea.

Pea ko 'eku ki'i lave pē ki he ngaahi me'a ko eni hangē ko e vāhengá. Ko e vāhenga ko ē 'a e potungāue ko eni ko e taha e, ko e 182300, 'a ia ko e silini ia 'ene kau ngāue 'oku te'eki ai ke ngāue, 'io 'a ia 'oku kei 'atā e ngaahi lakanga ko iá Sea. Ko e 'eke pē ki he 'Eiki Palēmia ko e hā e palani ki he ngaahi me'a ko eni. Tatau pē mo ia 'oku 'i ai mo 'ene kau ngāue lau 'aho. Ko 'ene kau ngāue lau 'ahó hiki ia pea mei he 129100 fakafuofua pē 'osi ko ē ta'u ní, hiki ia ki he 200300. 'A ia ko e 2008300, 'a ia 'oku hiki 'aki ia he fakafehoanaki ko eni 'a e 7920.

Ko e me'a ko eni ki he'ene, ki ha'ane ngāue *contract service* 'oku sai pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u hiki lahi ia 'i ai. Pea pehē ki he *uniform* mahalo 'oku fe'unga pe eni ia ko e 3900 mahalo 'oku 'i he motu'a faka'ulí pe ia mahalo ha'ane ki'i teunga pē ki'i motu'á.

Kole Tongatapu 5 ke tautauhi ai pe holoki ngaahi fakamole 'Ofisi Palēmia

Pea pehē ki he tafa'aki ko eni 'ene *office supplies* 'oku ki'i, sio hifo 'oku ki'i holo. Ki'i holo mei he 200000, 19 ki he, holo hifo ki he ...

<002>

Taimi: 1100-1105

'Aisake Eke: 156000, ki'i holo ē. 'A ia 'oku ki'i holo ē, mahalo 'oku ou tui pē 'oku ngali fakapotopoto 'a e 'Eiki Palēmia toe holoki hifo 'a e ngaahi me'a ko eni.

Ko e me'a ko ē ki he, 'oku ki'i holo mo eni, e me'atokoni ko ē hono fafanga 'aki ko ē 'a e kau ngāue 'a ia 'a ē ko ē ki he'ene talitalí 'oku ki'i holo hifo pē mo ia. 'A ia ko e *catering* mo e me'a na'e 147000 'oku holo hifo 'o 98000, ki'i holo ka 'oku holo pē he 100000, nofo pē ai. Pea ko 'ene *hospitality* mahino ko ē 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi fatongia 'o e 'Eiki Palēmia,

‘i he me’a ko eni, ‘a ia ‘oku holo ia mei he 150000 ‘o holo hifo pē ‘o 93000, ‘a ia ‘oku ki’i holo hifo. ‘Oku ou kole ki he Palēmīa nofonofa pē ‘o tauhi ‘oua ‘e toe ‘ova, nofonofa pē ai, ko e taki lelei ia he ‘etau me’á.

Ko e me’a ko eni ki he *training* ‘oku ou tui ko e taha ia he me’a na’a ku pou pou ki ai ‘a e ako, pea ‘oku ou tui ko eni ‘oku ‘asi hifo, ko ‘ene, ‘oku holo ka na’e 87000 he ta’u lolotonga ngalingali faka’osi, ‘oku holo hifo ‘o 78000, ka ko e taha eni ia he ngaahi me’a na’e ‘osi fai pē fakahoha’a ia ki ai ‘Eiki Sea, ‘a e mahu’inga ko ē ako’i ‘a e kau ngāue, pea mo e ‘ai ko ē ha’atau tafa’aki fakaako ke ako’i si’i kau ngāue fakapule’anga.

Ko e me’a ki he ‘ene ‘ovataimi, ka ko e taimi ko ē ‘Eiki Palēmīa na’e 123000 he ta’u lolotonga, he ‘osi, na’e hiki ia mei he 90000 pē ‘i he ‘Esitimetri, pea ko eni ‘oku meimei tatauhi pē fo’i 121900, ‘i he meimei tatauhi pē he patiseti ka hoko. Ka ko e kole pē ki he ‘Eiki Palēmīa ‘oku ou tui ko e ākenga fo’ou eni, kau polisi tapu ‘ovataimi tukukehe, mahalo ko ‘etau fo’i me’a eni, tapu ‘ovataimi tukukehe, ‘o ka fiema’u, fu’u fiema’u fakavavevave ha me’a pehē.

Ko e me’a ko ē ki he, ko e folau ko ē ki muli ‘oku ou sio hifo ki he ‘Eiki Palēmīa ko e fakamole ko ē ‘Eiki Palēmīa ‘i he ‘ene ‘ofisi ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga, ‘e ngalingali ko ē ‘e ‘i ai, fe’unga ia mo e 721500, ko e ‘alu ki he ‘esitimetri ka hokó ‘oku holo. Kae mahalo ko e ‘ofa pē ke tau tauhi ai pē ai tukukehe ka, tukukehe, ‘oku ‘ai pē tautauhi ai pē tukukehe. 379000, ‘oku holo hifo ‘a e fo’i me’a ko eni, mahalo ko Falepa’anga e ‘Eiki Minisitā mahalo na’a ke hanga ‘e koe ‘o tukuhifo ē, tukuhifo ‘a e me’a ko ia ‘oku ou sio hifo ‘oku holo.

Tokanga Tongatapu 5 ki he hiki fakamole he folau fakalotofonua ‘a e Palēmīa

Ka ‘oku ou ‘i he folau, ko e me’a ko ē ki he *domestic* ‘a e potungāue ne nau, ki’i hiki eni ia na’e ‘alu ko ē mahalo ko e fema’a’aki holo ko ē he vakai’i e ngaahi ‘u motu, mahalo mo e fema’a’aki he *show*, ‘oku hiki eni ia. Na’e 106000 pē eni ka ko e ni ‘oku hiki ia ‘o 150000, ‘oku hiki ‘a e me’a ko eni, ka ko ‘eku ‘eke pē ki he ‘Eiki Palēmīa, kātaki ko e hā ‘a e me’a ko eni pea ‘oku ou ‘ilo ko e Feitu’u na ‘oku lahi ange ho’o me’a ‘au ki muli he me’a ki motu. Ka ko e ‘eke pē na ko e, mahalo ko e *show*, ko e *show* mahalo ‘oku fai ki ai ‘a e me’a, mo e lolo ‘oku sai pē he ngaahi me’a ko ia.

Pea mo e me’a pē ‘e taha ‘Eiki Sea, felāve’i pea mo e *grant*, ‘a ia na’e ‘osi me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmīa ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a ai, kae toki fai ‘a e lave ki ai.

Ko e me’a lahi pē ‘e taha Sea ‘i he peesi 132, 132 fakamolemole polokalama lahi 1, polokalama si’i 1, ‘a ena ko ena ‘i he poloseki makehe ange, ‘a ia ko e 1.5 miliona Sea ‘a e me’a ko eni. Ko e fakamole ko ē ‘oku ‘omai ko eni ‘i he ‘Esitimetri ko eni ‘i he pehē ko ē ‘osi ‘o e ta’u ni ‘oku fe’unga pē ia mo e 198500. Ko e fehu’i ‘oku 2 pē, ko e ha koā e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki’i fakamolemole pē e, ‘oku ou sai’ia au ‘i ho’o me’a mai ‘a e ‘u fika, ‘e ki’i vave ange ho’o me’a mai faka-*program* 1, pea ki’i *note* fika he tafa’aki, 10, 12,13, 14, 15, 20, ‘uhinga pē ke vave pē ho’o me’a mai 15, 14,13 ko e 20 ‘oku he ē, ‘uhinga ke vave ‘i ai ‘a e ni’ihi heni ‘oku nau ngāue’aki ‘a e pepá fakamolemole ‘o kau ai ‘a e motu’a ni kātaki.

Aisake Eke: Mālō ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e peesi 132 ko ena ‘oku ke ‘osi me’a pē ‘aki ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito ‘a ia ‘oku polokalama 1, lahi, polokalama 1 si’i, pea ko e ‘aitemi ko ē e fakamole 15, ‘a ia ‘oku ‘asi ko ē ‘i he fakamole ko ē ‘amanaki ko ē faka’osinga ‘o e ta’u ni, ‘oku 198500,

pea hiki leva ia 'o 1. 5 miliona. 'A ia ko e 'eke pē ki he Palēmia, hā 'a e me'a 'oku si'isi'i pehē ai 'a e me'a ko eni, pea ko hono, ko e hā ko ā 'a e tefito'i me'a ko eni 'a e polokalama ko e hā 'ene tefito'i taumu'a fakamolemole.

'Oku ou lave'i pē 'e au ko e, 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e toe *restructure* holo 'a e me'a ko eni ka ko u ...

<005>

Taimi: 1105-1110

'Aisake Eke: ...kole pē ki he tafa'aki ko eni 'o e 15 'i he me'a tatau pē 'Eiki Sea fakamolemole 'a ia ko e polokalama 'ikai ko e ki'i me'a tatau pē polokalama lahi 1 polokalama si'isi'i 1 pea ko e 'alu hifo 'aitemi pea ko e fakamole 20 ngaahi koloa fakafehoanaki pē ai he ta'u fakapa'anga ko ē lolotonga 'oku hoko eni ia 'i he taimi tatau pē he potungāue ko eni.

Fehu'ia Tongatapu 5 ngaahi fakamole fakakomipiuta

Ko e me'a foki ko eni ko e 'omai e ngaahi *computer* mo e ngaahi me'a pehē na'e 5000 faka'esitimetri ko eni 'oku 3500 ia. 'A ia 'oku si'isi'i pē fiema'u ia kuo 'osi fai 'a e fakatau ia he ta'u ni pea toe pē ko e 3500 ka ko 'eku pē ko e hā e me'a 'oku toe 'ai ai 'a e 5000 hili ko iá 'oku 'osi lava lelei pē ho'omou *computer* 'o fakatau he ta'u ni. Pea 'oku hoko tatau ia he 'ū me'a kotoa he 'ū potungāue ko eni, ko e 'eke pē ia tatau pē mo ia he polokalama hokó 'oku 'ikai ke u 'ai ke toe tatau pē mo ia he peesi 133 'a e ngaahi me'a tatau 'omai 'a e Patiseti ia pea si'isi'i pē ia kae toe 'ohake pē fika ia ki 'olunga. 'A ia ko e fika eni 'e lava 'o si'isi'i hifo ai 'a 'etau fe'amokaki tatau pē mo ia peesi 134 pea pehē ki he peesi 133 he ngaahi polokalama ngaahi fakamole 20 'a ia ko e 'eke pē ia ki he ngaahi tafa'aki ko ia.

Pea ko e ki'i ha'u pē fakamolemole Sea peesi 136 peesi 136 'a ia ko e polokalama lahi 3 polokalama si'i 1 pea ko e fika 14 he noutí fakamolemole 'oku 'i ai e me'a 'oku ui ko e ngaahi fakalelei ki he ngaahi fale ko e 200000 ko e me'a fo'ou eni ia vakai 'oku 'ikai ke 'asi eni ia he 'Esitimetri lolotonga 14 peesi 136 peesi 136. Kātaki 'alu hifo ange ki lalo fakamolemole pē ko e peesi 136 ko ia 14, fakamolemole ko e 20, fakamolemole atu 'Eiki Sea ko e 20. 'A ia ko e 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'a ia ko e me'a 'oku ou kole ai ke lau e ki'i fo'i fika ko ia 'oku tokoni pē ki he 'etau ngāue vave 'aupito.

'Aisake Eke: Ko ia fakamolemole 'a ia ko e 200000 'a ia ko e kole ko e hā 'a e me'a ko eni. He ko u lave'i pē au mei he feme'a'aki 'aneefiafi ko e Potungāue ko eni ki Muli 'oku nau fakalelei'i 'a e 'ofisi lahi ka ko u 'ilo pē foki 'oku fa'a fai 'a e fakalelei ki he me'a ko ena ki Fā'onelua. Kaikehe ko e 'eke pē ia fakamolemole 'i he tūkunga ko ē 'o e pa'anga fo'ou ko ia, Fakatatau pē mo ia ko e me'a tatau pē mo ia Sea 'a e 'alu ko ena 'a e fika 20 'a ena na'a ku 'osi lave ki ai 'anenai tukukehe pē 'a e 200000 'a e me'a ko eni ki he *computer* fo'ou mo e 'ū me'a kehe. Ko e me'a fo'ou ko ē na'e 'asi mai heni ko e me'angāue he 20 ko e *technical equipment* ko e me'angāue fakatekinikale ko e 28000 fo'ou na'e 'ikai ke ha'u ia 'i he ta'u lolotonga. Ka ko u 'uhinga pē 'a'aku ki he me'a tatau Sea na'e palani ia 'o 260300 he 'Esitimetri, 'Esitimetri ia 'oku 'omai ko eni pehē 'e 'osi pē ia he 13000 pē ia.

‘A ia ko u ‘ilo ‘osi fai he ‘Eiki Palēmia e fakamole lava e fiemālie ia, ka ko eni ia toe ‘oatu pē mo e 200000 ‘a e ki’i me’a, ko e ‘eke atu pē pē ko e hā e me’a hoko ‘i he me’a ko ia. ‘A ia ko e me’a tatau mai ai pē ki he ngaahi ‘Esitimetri ko ē kuo hoko ‘i he 20 kae toki me’a mai pē kātaki ‘Eiki Palēmia toki me’a mai pē ki ai koe’uhí ki he ngaahi me’a ko ē ‘oku hoko ki ai.

Ko e me’a faka’osi pē Sea na’a ku ...mahino pē foki ‘oku ‘i ai pē pea mo e peesi 146 mahino ko e pa’anga eni ko ē ‘oku ‘ave ki he ...ko ‘eku ‘eke pē ‘e au ki he peesi 146 mahalo ko e hiki mai eni ko e ‘aitemi foki eni ia ‘e taha. ‘A ia ko e sio ki he fika ko eni ‘oku fo’ou mai eni ia mahalo na’e hiki mai ia ko ‘eku ‘eke pē ‘a ia ko e 1.3 miliona ‘a ē ki he ngaahi komiti fakalalakaka. ‘A ia ko ‘eku ma’ú ko e ngaahi komiti ko ē Ha’apai, Vava’u mo e ngaahi me’a pehē Tongatapu ‘oku ‘i ai ha me’a pehē ‘a Tongatapu. ‘A ia ko e ‘eke pē ki he me’a ko eni.

Tokanga ki he tūkunga ‘i ai Kautaha Vakapuna Lulutai

Ko e fehu’i faka’osi Sea na’a ku lava pē ‘o vakai’i ki he Polokalama Palani ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia pea ‘oku ‘ikai ke u sio ‘oku ‘asi ai ‘a e me’a ko eni ko e Lulutai Kautaha Lulutai foki ko e kautaha ia ko eni ‘oku te’eki ke lesisita ia ko ha kautaha ‘a ia ‘oku lolotonga ‘i he malumalu pē ia ‘o e ‘Eiki Palēmia, ka ko u sio ke ‘i ai ha’ane ki’i me’a mai ‘oku ‘i fē e Lulutai ‘ikai ke si’i ‘asi e Lulu ia ‘a e Lulutai ia ‘i hē pea ko ‘eku ‘eke atu ia fakamolemole ko e hā e tūkunga ...

<007>

Taimi: 1110-1115

‘Aisake Eke : ... ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e me’a ke ‘omai ‘o fakakau mai ki he’etau ngāue. Mālō Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Palēmia.

Tali Palēmia fekau’aki mo e Kautaha Vakapuna Lulutai

‘Eiki Palēmia : Mālō ke fai ha tokoni atu ki he ngaahi fehu’i na’e ‘omai ‘e he Fakafofonga. Ko e Lulutai ko e *company* ‘a ia na’e ‘osi lēsisita pē ia ko e kautaha. Ka u foki hake ‘o tali ‘a e ngaahi fehu’i fakaikiiki ‘a e Fakafofonga.

Tali Palēmia fekau’aki mo e kau ngāue lau ‘aho he Patiseti ‘Ofisi Palēmia

Ko e me’a ko eni ki he lau’aho ‘oku na’e tautefito ki Fa’onelua na’e ‘i ai ‘a e tokotaha na’e *permanent staff* ia pea a’u ko ē ‘o ta’u 60 pau foki ke *retire* ia pea mau toe *engage* leva ‘o *contract* na’e ki’i hiki ai e *wages*. Ko e ‘uhinga kuo pau ke to’o ia mei he *salary* kae ‘alu leva ia ‘o *contract workers*.

Tali Palēmia ki he fehu’ia poloseki 1.5 miliona ‘Ofisi Palēmia

Ko e tafa’aki ko eni ki he 1.5 miliona ‘oku ‘i ai e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘e 3 ‘oku fai e tokanga ki ai ‘a e *special project* ko eni.

Ko e 'uluaki ko e *review* ko ia na'a ke me'a ki ai Fakafofonga 'a ia na'e fai ko ē ki ai 'a e feme'a'aki ke fai ha sio mei he 'Ofisi Palēmia *as a central organisation* ki hono vakai'i fakalūkufua ko eni 'a e ngāue 'a e Pule'anga. 'A ia 'oku ai e ki'i sēniti heni ki ai. Ko e ua pē ko e *National Intelligence*. Manatu'i e kau Fakafofonga ko ena na'e fuoloa pē 'i Fale ni, na'e fai e feme'a'aki heni na'e 'osi 'i ai e ngaahi me'a he Kapineti talu mahalo mei he 2006 ke fokotu'u ha Va'a ko e *National Intelligence* ke fai hano tokonia ke 'omai e fakamatala 'oku tonu ke ma'u 'e he Pule'anga mo e fonua kimu'a na'a hoko ha me'a. Pea 'i he lahi ko eni 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko 'i māmani lahi he taimi ni, mahu'inga ia he taimi ni ke fokotu'u ha sino pehē. 'A ia ko e kilu ko ena na'e ma'u ko ē na'e 'asi ko ē hena ko e kamata ia 'o e ngāue ko eni, ko hono *recruit* mai e tokotaha ke ne fai e ngāue.

Ko e tafa'aki ko ena ko ē ki he *restructure* hangē pē ko ia na'e fai e feme'a'aki ki ai 'e toki fai ia ki he ta'u fakapa'anga hoko. Neongo na'e 'i ai e sēniti na'e palani ke fai'aki 'a e ngāue ko ia he ta'u fakapa'anga ko eni ka ko e ngāue ko eni, hangē pē ko ia ko ē na'e fai e feme'a'aki atu ki ai 'e toki fai ia ki he ta'u fakapa'anga hoko.

Pea hangē ko e me'a ko ia ki he *National Intelligence* pē ko e tafa'aki ko eni ke tau toe ma'u ai ha fakamatala lelei ange, 'oku 'i ai 'a e lao na'e fokotu'u he 2006 pea 'oku 'ai pē ke *review* toe fai ha toe sio ki ai. Mo tau sio ki ha *structure* ke fai leva ha fokotu'utu'u pea kapau 'oku 'i ai ha lao 'e 'omai ki he Fale ni ke fai ha feme'a'aki ki ai. Ko e 'uhinga ko e tafa'aki mahu'inga ko ena tautautefito ki he taimi ni 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko 'i māmani 'oku tonu pē ke tau 'i ai pē ha'atau 'ilo ki he ngaahi fakamatala ko ia.

'A ia ko e ngāue he tafa'aki ko eni 'a e tokotaha 'oku 'osi 'omai ko eni ke ne fai, ko 'ene sio ke fai ha talanoa mo e ngaahi va'a *intelligence* 'a e ngaahi fonua muli. Sio pē ko e hā ha me'a 'oku tonu ke fokotu'u ko ē 'i Tonga ni. Pea ko e hā e *structure* mo e alā me'a pehē. Kae toki 'omai leva kapau 'e fiema'u, pea toki 'omai leva 'a e lao ki he Fale ni ke fai ha'amou feme'a'aki ki ai.

Māteni Tapueluelu : Sea fakamolemole kae ki'i fehu'i ai pē he'ene kei me'a pē. Ko e Lao fē koā he 2006 na'ee me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : 'Ikai na'e 'i ai 'a e *draft bill* na'e te'eki ke 'omai ia ki Fale ka na'e 'i ai 'a e *draft* pē ia na'e fokotu'u ka na'e 'ikai ke 'omai ia ki Fale ni. Pea ko ia 'oku toe fai hano sio ki ai. He ko e 'uhinga kuo kehe 'a e 'ātakai ia 'o e taimi ni ke fai ha toe sio ki ai 'o *update* pea toki vakai leva ai na'a fiema'u ke 'omai ki he Fale ni Sea.

Ko e tafa'aki lahi faka'osi pē ko e tafa'aki ko eni 'a e *ICP Transformation*. 'Oku 'i ai 'a e *project* ia 'a e *World Bank* 'oku nau fakapa'anga ka ko e 'ai pē eni ke 'ai ha sēniti kae hangē pē ia he *local fund* pē ke fai ha sio mei ai. Pē 'e anga fēfē 'etau tokonia 'a e ngaahi Potungāue hange ka 'ai ha'anau *website* mo ha 'u alā me'a pehē ko e 'uhingá pē ke pou pou ki he ngāue ko eni ki hono feinga'i ke fakakomipiuta ke lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga 'i hono ngāue'aki 'a e tekinolosiá Sea. 'A ia ko e *special project* ia ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga.

Tali Palēmia ki he ngaahi fakamole he folau fakalotofonua & ngaahi fakamole kehe pē fehu'ia Tongatapu 5

Me'a ko ia ki he *domestic travel* hangē pē ko eni ko e fa'a muimui folau au i he 'Ene 'Afio pea 'oku toe 'i ai pē mo e faka'amu ki he tafa'aki ko ia e *local government* ke tu'o lahi ange 'enau

a'u atu ko ia ki he kau pule fakavahe mo e kau 'ofisakolo ko ia he 'otumotu. Sea pea 'oku kamata foki 'a hono fuakava'i mo hono fai 'a e fanga ki'i ako 'a e kau pule fakavahe mo e kau 'ofisakolo na'e toki fili ko eni 'i Mē. 'A ia na'e fakahoko e fatongia ko ia ki 'Eua pea 'i he Tu'apulelulu ko eni 'e fakahoko 'a e fatongia ko ia ki he kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahe 'o Tongatapu ni. Pea toki hoko atu leva ki Ha'apai, Vava'u mo e ongo Niua 'i he ta'u fakapa'anga ...

<008>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Palēmia: ... 'a ia 'oku hoko mai.

Kae tuku pē ke u vakai ange ki he ngaahi fehu'i kehe 'a e, ko e 200000 ko eni 'i he 20 na'e me'a ki ai e Fakafofonga pea ko e feinga eni ke ko e pa'anga ko eni ke *upgrade* 'aki 'a Fa'onelua. Hangē pē ko ē 'oku mou mea'i 'oku lolotonga lele ka 'oku feinga'i ke faka'osi 'aki hono fakalelei ko e 'amanaki ko eni ke tau *host* 'a e ngaahi fakataha lahi fakataha lalahi 'i he ta'u ko eni 'oku tau hanga atu ki ai Sea. Pea ko e 'uhinga ia e ki'i sēniti ko eni na'a lava 'o tokonia ke faka'osi 'a e fakahoko fatongia ko eni.

Tali Palēmia fekau'aki mo e tokanga Tongatapu 5 fekau'aki mo e ngaahi me'angāue faka'ofisi

'I he fekau'aki mo e ngaahi *equipment* Sea tau pehē na'e 5000 pea fakamole pē 3000 pea 'oku toe 'asi e 5000 ko e me'a angamaheni pē Sea 'a 'etau fetongi 'etau komipiuta 'osi e ta'u nima 'osi e ta'u 'e fiha 'i he ta'u kotoa pē. He 'ikai ke tau lava 'o 'ai kātoa pē 'etau ni'ihi ko e 'uhingá ko e vaivai fakapa'anga kae lava he ta'u ni fetongi 'a e komipiuta 'a e 'ofisa ko ē. Ta'u hoko ma'i fetongi 'a e komipiuta 'a e 'ofisa ko ē 'o pehepehē pē he ta'u ki he ta'u Sea ko e 'uhingá pē ke to'o ma'ama'a pē 'a e ngaahi fatongia ko ia Sea.

Sea tuku pē ke u vakai atu ange ki he'eku nouti pē ko e 'io pea mo e Komiti Fakalalakaka 'io Fakafofonga ko ia ko e 'uhinga ki he 'ū Komiti Fakalalakaka ko eni 'i he 'ū vāhenga kehē tukukehe, tukukehe pē 'a Tongatapu ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau Komiti Fakalalakaka hangē pē ko ia 'oku ke mea'i.

Sea ko u faka'amu pē ko e tali atu ia ki he 'ū ngaahi me'a kehekehe pea 'oku fakamālō atu hono fakatokanga'i 'a e holo 'a e ngaahi me'a kehekehe na'e fai ki ai e me'a ki ai e Fakafofonga feinga pē hangē ko e lau feinga pē ke tau lava pē he hā e ivi si'isi'i taha te mau lava 'o ngāue'aki ke fakahoko ko eni e ngaahi fatongia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai Fakafofonga Fika 1.

Tevita Puloka: Tapu pē mo e Sea pehē ki he Komiti Kakato. Ko u mahino pē pea hangē ko e me'a ko eni kuo me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Palēmia pea ko u fakamālō lahi au 'i he fokotu'utu'u ngāue 'oku fai, 'oku mahino pē ngaahi pole 'oku hanga atu mo ia ki he kaha'u mo e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga.

Sea pea ko u kole fakamolemole atu pē ki he 'Eiki Palēmia pea mo e si'i kau ngāue he ko e 'uhinga 'oku mahino pē ena 'oku 'i ai e pa'anga 'oku *allocate* ki he ngaahi me'a ko eni 'oku hangē ko e, pē ko e *maintenance* pē ko e hā. 'E 'e Sea pea mou kātaki pē ko e tu'o fiha eni 'eku

fa'a lele atu ki he 'ofisi ko eni 'o afe atu ko ē he *gate* ko eni hanga ki he pangikē hūfanga he fakatapu 'oku fa'a 'alaha ma'u mai pē 'a e fa'ahinga 'ea mei ai fakamolemole he 'oku 'ikai ke tu'o taha 'eku 'eku 'uhinga. Pea 'oku ou tui lahi 'oku mahu'inga mu'a ke ke fai ange ha toe tokanga ange ki ai ko u tui ko 'ete hū kita ki fale kuo mole ia. Ka ko u tui pē 'oku ko e me'a ko eni ko e *issue*. Pea ko ē he 'oku hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki he 'Eiki Palēmia he 'oku sai pē 'oku 'ikai ko e tafa'aki ia 'oku lahi 'oku me'a mai ki ai ha kakai *VIP*. Ka 'oku ki'i lahilahi 'ene hoko pea 'oku ou tui lahi pē 'o hangē pē mo e fale faka'ofa'ofa ko ē na'e langa ko ia 'oku 'osi 'i ai e ngaahi fale 'i he langa na'e fai 'i Nuku'alofa 'oku si'i palopalema 'aupito 'aupito 'o meimei kau pē ai 'o natula pehē 'i he 'i he ngaahi langa ko ia 'oku fai ko ia.

Ka ko u tui lahi pē au 'oku mahino 'oku faingofua pē 'i he patiseti ia ko eni mo 'enau sēniti ke tokanga'i ange mu'a ke fai ha tokanga ki he me'a ko ia.

Ka ko u fakamālō lahi atu au ki he me'a ko eni 'oku 'oku, patiseti ko eni 'a e potungāue ko eni Sea pea pehē ki he me'a ko eni kuo me'a mai 'aki 'e he Palēmia fakamālō atu fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u poupu Tongatapu 4, 'Eua 11, Ha'apai 12 ē.

Tokanga koe'uhi ko e fe'amokaki e Patiseti ke matu'aki fakapotopoto Pule'anga kau ai Va'a ki he Fakatotolo fakafonua

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea kae 'oatu pē ha ki'i muimui lave nounou 'Eiki Sea ki he ki he vouti matu'aki mahu'inga ko eni Sea. Ko 'eku ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē 'uhingá ko e tu'unga ko ē ko ē 'oku 'i ai 'etau vouti 'oku *deficit* Sea 'oku fiema'u ia ke fakapapai 'i 'oku tau matu'aki fakapotopoto. 'Oku ou kole fakama'ala'ala ki he 'Eiki Palēmia na'e na'e me'a mai 'o lave heni fekau'aki mo e Va'a *National Intelligence* pē ko e Fakatotolo Sea ko u tui mahalo ko e me'a eni 'oku hā 'i he peesi 38 'o e Palani ko ia 'a e 'Ofisi Palēmia.

Fehu'ia e lahi fakapa'anga Va'a Fakatotolo fo'ou 'Ofisi Palēmia

'I lotomālie palakalafi hono fā mei 'olunga kamata 'aki e lea ko hono fokotu'u fo'ou 'o e tafa'aki ki he malu'i mo e tātaki e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1120 – 1125

Mateni Tapueluelu: ... fakamatala fakapulipuli fakafonua. Ko 'eku fehu'í pe Sea pe ko e, na'e me'a mai 'Eiki Palēmiá 'oku kau eni mahalo he vouti ko ē *special project*. Pe 'oku fiha 'a e fakamole ki he fo'i va'a pe ko ē pe Sea. Ke tokoni mai 'Eiki Palēmiá ai ke, ko e va'a fo'ou eni. Pe 'oku fiha pe fakamole pe ai ka u toki hoko atu e Seá ai kātaki.

'Eiki Palēmia: Sea ko e konga lahi foki ia 'a hono fakataha'i 'a e *special project*, ke 'oange ki ai 'a e faingamālie he kuo hangē pe ko ē ko e me'a na'e hoko ko ē. Na'e 'omai e 2 miliona pea fakamole pe laukilu ia 'i he ta'u ní. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a kehekehe 'oku fakafalala ai 'a e ngaahi ngāue ko eni ke hoko kae lava 'o hoko e ngaahi me'a 'e ni'ihi. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē na'e 'omai fakataha'i ai pe 'a e ngaahi me'a 'e 3 lalahi na'á ku lau ki ai 'anenaí. Ko e 'uhingá ke faingofua pe lava 'o fakahoko e fatongia' pea 'e *depend* me'i he ngaahi fekitoa ko ē

na'á ku lau ki ai 'e ala hoko. Pea toki lava 'o 'unu atu 'a e ngaahi tafa'aki 'e taha 'o hangē me'a ko ena ki he fakamatala fakapulipulí fakafonuá pe ko e *National Intelligent*, mālō Sea.

Tokanga na'a fakahoko he 'Ofisi Palēmia ha ngāue tatau 'oku fakahoko ia he Va'a Fakatotolo e Polisi

Mateni Tapueluelu: Sea ko e 'uhinga 'eku kumi 'a'aku pe ko e fihá he ko 'eku ongo'i 'a'aku ia 'oku hanga 'e he va'a ko eni ia 'o fakahoko e ngāue ia 'oku 'osi fakahoko pe ia 'e he ngaahi va'a kehe. 'A ia tau pehē kapau ko e ngāue 'a e va'a ko eni ko e tānaki 'a e fakamatala fekau'aki mo e malu fakafonuá. Pea mo e Tu'utu'uni Ngāue Fakavaha'a Pule'angá.

Ko e malu fakafonuá 'oku fakahoko ia 'e he Potungāue Polisi pea 'oku 'i ai pe va'a 'oku nau tānaki e fakamatala tatau pe he lolotongá ni 'Eiki Sea. Pea ko e ngāue ko eni ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'angá 'oku tokoni ai 'a e Potungāue ki Mulí ia Sea. Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku hanga 'o 'eké na'a 'oku tau hanga 'o *repeat* e fatongia 'o 'ai tu'o ua. Pea tu'o ua ai mo e fakamolé Sea. 'Oku ou nofo 'o fifili pe ko e hā nai ha fatongia 'e fakahoko 'e he va'a ko eni 'e kehe ia meí he fatongia 'oku fakahoko 'e he Potungāue Polisi. Hangē ko ia ko 'ene hā 'i he kupu 8 'o e Lao 'o e Potungāue Polisi. Ne tauhi e malu, malu'i e mo'ui mo e koloa, lao mo e melino. Pea ko 'eku nofó 'o fakakaukau Sea ko e toe hā ha toe fo'i ngāue makehe 'oku tānaki ai e fakamatala ia ko eni hangatonu pe ki he 'Ofisi Palēmia hangē ha fakamatala fakapulipuli fakafonuá.

'E lava nai 'o 'omai Sea ha ki'i *brief* 'o e fa'ahinga ngāue ko iá 'e fakahokó. Makehe ia meí he ngāue 'oku fakahoko 'e he Potungāue Polisi he taimi ní. 'Oku fiema'u ai hangē ha fiema'u vivili 'oku fokotu'u mai ia ko e fo'i ngāue fo'ou pe ko e *project* fo'ou hangē ha fiema'u vivili ki he ha'oha'onga 'o e *deficit* 'o e Patisetí.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga te ke kapau ke fiema'u ke *brief* 'a e Feitu'u na mo e Falé ni kotoa 'oku ou tui 'e lōloa ia ē. Ka ko e koloá pe 'oku tau mea'i 'e he Falé ni pea fakamālō ki he Feitu'u na pea kapau 'okú ke fiema'u pe ke 'ai he taimi ní. Hā e me'a 'okú ke fiema'u ke ...

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, ko u kole atu pe au ke kei, he ko u tui pe au 'e tokoni mai pe Palēmia 'e lava

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i tānaki atu pe ka 'oku, mālō Sea e ma'u faingamālié. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakató. 'Oku mo'oni pe Fakafofongá 'oku 'i ai e ngaahi Va'a *Intelligence*. 'A ia ko e va'a ia 'i he Polisi, 'oku fa'a ui pe ia ko e *Criminal Intelligence*. Ke sio ki he kau faihia pehē, 'oku 'i ai e *Defence Intelligence* ko e sio ki he tafa'aki ko ē *defend*. Ka 'oku 'ikai ke ha'atau *National Intelligence* 'atautolu ke nau hanga 'o 'omai fakalukufua. *Even* kau ai Sea ko e hā e *impact* 'a e tau 'i Lūsia mo 'Iukuleiní. Ko e hā ha me'a 'oku tau sio, 'oku 'i ai ha kakai 'oku nau o mai 'o feinga ke influence ha ngaahi me'a 'i he ngāue 'a Tonga ní.

Ko 'etau talanoa eni 'i he lēvolo ko iá 'ikai ko e talanoa eni ia 'oku 'i ai ha *drugs* ngata hē. Te nau lava nautolu 'o 'alu hake ki he lēvolo ko ē ke fakatokanga'i 'oku 'i ai ha taha meí muli 'okú ne *operate* mai ha *network* 'o e, tau pehē ha *drug dealers* ki Tongá ni. Ha'u leva ia he lēvolo ko ē, 'a ia 'oku 'osi fai e feme'a'aki Sea kau ai 'a e ngaahi sino *intelligence* 'Asitelēlia,

Nu'usila, 'Amelika. Ke sio ko e hā e me'a 'oku taau mo Tonga ní pea toki 'omai leva ai. Tau pehē hangē ko e Laó ke fai ha feme'a'aki ki ai pē 'e laumālie lelei ki ai 'a e Hou'eiki ni pea toki hoko ko e Lao ke 'uluaki fai.

Ka ko e taimi ní ko e fo'i lahi ke fokotu'utu'u 'a e sino ko ení kamata fai e *contact* ki he taimi ko ē 'oku ma'u ai ha ngaahi fakamatala *about national securities* mo e ngaahi 'īsiu pehē pea 'omai leva. Hangē ko 'eku lau 'anenaí ki'i kehe si'i pe ia meí he *defence intelligence* 'a e sotiá pea mo e *criminal intelligence* 'a e kau Polisi he 'oku tafataha pe ia ki he ongo tafa'aki ko iá Sea. Ka 'oku hangē ko 'eku lau 'e toki 'i ai ha taimi mahalo 'oku mahino ai 'a e Lao Fakaangaangá pea 'omai. Ka ko e sino eni 'oku 'ai ke fokotu'ú ko e 'uhingá pe ko e ngaahi...

<010>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Palēmia: ... tau pehē 'e ala uestia 'a Tongá ni 'i he ngaahi me'a kehekehe fakamāmani lahi pea 'oku tonu pē ke tau *aware* ki ai, 'oku tonu pē ke fai ha 'ilo ki ai pea ko e 'uhingá pē ke nau mateuteu ange 'i he 'ātakai faikehe mo fakatu'utāmaki he ngaahi 'aho ní Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakamālō pē au ki he 'Eiki Palēmiá 'i he fakama'ala'ala kuo 'omai, ka ko e ngafa ko ē 'oku fakahoko ko ē he Polisi he taimi ní 'oku ou tui pē au 'e mea'i pe ia he ngaahi Hou'eiki Mēmipa 'e ni'ihni heni 'oku a'u mai e ni'ihni 'a e va'a ko eni kau Polisi kiate kimautolú. 'Oku 'ikai ko e fakatotolo hia pē. Ko e kupu 8 ko eni honau fatongiá 'i he Lao 'a e Polisi ko e *a* mo e *b* mu'omu'á ko e tauhi e malu mo e maau 'a e fonuá, 'oku 'ikai ko e fakatotolo hia 'ata'atā pē. Pea 'oku 'i ai 'a e 'omai 'a e va'a ko eni kiate kimautolu 'o 'eke mai, 'oku ngalingali 'e fai ha laka fakahāhā? 'Oku 'ikai ko ha fakatotolo hia ia ko e tānaki fakamatala ki he tu'unga malu 'o e fonuá pea 'oku 'atā 'aupito pē ia Sea.

Ko e 'uhinga ia 'eku fehu'í, ko eni 'oku me'a mai e Palēmiá 'e 'i ai e lao 'e fakahū mai fekau'aki pea mo e tafa'aki ko ení. Ko fē pē 'i he laó mo e fakamatala fakata'ú 'e mu'a mai 'Eiki Sea ko e faka'amú ia ke 'omai ha fakamatala ke mahino 'aupito 'a e ngāue 'oku fai he tafa'aki ko ení mo e fakamole 'oku fakahokó. He 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi fakamole ia 'oku fakahoko he Va'a ko eni 'a e Polisi mo e ngaahi *national intelligence* 'oku fa'a *block* ia ke 'oua 'e 'atita'i.

Kae kehe ko e tuku atu pē Sea ki he 'Eiki Palēmiá ka 'i ai ha fakamatala 'e 'omai pea 'omai mu'a ke toe mahino ange pea mahino ange ko e fiha 'oku fakamoleki 'e he Patisetí ki he fo'i ngāue ko ení 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ke me'a mai e 'Eiki Palēmiá ia 'o talamai fakapatonu ka 'oku fakalukufua kotoa pē ia, kae mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'a 'Eua 11 pea hoko mai 'a Ha'apai 12 ē. Mālō.

Tokanga 'Eua 11 ki he te'eki liliu Lao ke fakamalumu kau 'ofisakolo/pule fakavahe he 'Ofisi Palēmia

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea 'oku fakamālō atu he ma'u e faingamālié he pongipongi ni. Ko e, 'oku ou fie kamata 'eku fakahoha'á 'Eiki Sea 'i he peesi 13, kātaki Sea ē, 'i he peesi 144, 144 mo e 145 ē. Ko e tafa'aki ko eni ki he, tafa'aki ko eni fekau'aki pea mo e *local government* pe ko e pule'anga fakakolo. Ko 'eku feinga ke u lave ki he ongo tafa'aki ko ení

koe'uhí ko e lipooti ko ē 'a e 'Omipatimení he 2020/2021 na'e fai ai 'ene ngāue. 'A ia 'oku 'atā pē 'i he Lao ko ē 'Omipatimení *own motion* ē ke ne fai pē 'e ia ha'ane sio.

Ko 'ene mahino ko ē kiate au foki ko ē 'i he, hangē ko 'etau tālanga 'aneafi ko e fatongia e 'Omipatimení ia nofo taha ki he fai 'ene ngāue ko ē ki he pule leleí. 'A ia ko e pule leleí 'i he'ene 'uhinga ko iá 'oku vāofi 'aupito ia mo e pule ko ē 'a e laó. Pea ko e me'a eni na'e hā 'i he lipooti ko ē 'o e 2020/2021 he peesi ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e kole pē ke tuhu'i mai angé 'a e peesi ko ē 'oku 'asi ai e me'a ko eni ke 'uhingá ke fai ha tali fakapatonu pē ki ai Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e peesi 144 mo e 145 ko eni 'etau ...

'Eiki Palēmia: 'A e me'a ko eni 'oku lau ki ai ki he 'Omipatimení ko e 'uhingá ...

Taniela Fusimālohi: 'A ia ka ko e peesi 7 'o e Lipooti ko ē 'Omipatimení he 2020/2021.

'Eiki Palēmia: Ko ia. 'Oku 'i he 'ū *document* ko eni 'oku alea'i 'i he, fa'a Komiti Kakatō pe ko e me'a kehe ia mei ai.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

'Eiki Palēmia: Ka ko e, ko 'eku fakatokanga'i hifo pē 'aku Fakafofonga kātaki pē. 'Oku 'i ai 'a e 'ū lipooti heni 'oku fai ai e feme'a'akí 'o hangē pē ko ē ko e tu'utu'uni 'etau me'á. 'O kapau 'oku 'i ai ha me'a mei tu'a na'e 'osi tonu ke tēpile'i mai ia ki heni he ko e 'uhingá he te ke me'a koe ki ai. Ka 'oku 'ikai ke mau 'ilo mautolu ki ai ke fai ha tali ke fiemālie ai e Feitu'una. Mālō Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko 'etau mahino'i ko ē 'etau ngaahi naunaú, 'a ia ko e ngaahi lipooti ko ē 'oku tau 'osi fou maí ko 'etau naunau ke fai ki ai 'etau talanoá. Pea ko 'eku talanoa atu 'a'aku 'i he kupu ko iá he 'oku fekau'aki ia mo e me'a ko eni 'oku hā mai 'i he peesi 144 mo e 145 'oku pēhē 'e he 'Omipatimení 'i he'ene lipooti ko iá 'oku 'i ai 'ene hoha'a ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Taniela Fusimālohi: ... ki he Va'a ki he Pule'anga Fakalotofonua 'o hiki ko ē mei he Potungāue Fakalotofonua ki he 'Ofisi ko ē 'o e Palēmia. 'A ia ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a he 'oku hā mai 'a e, 'a ia ko e me'a ia 'oku 'uhinga ko ē ki ai 'a e 'Omipatimeni, 'oku hā mai 'i he 'esitimetri ia 'oku tu'u 'a e vouti ia pea mo e fatongia hē 'oku hā ia 'i he'ene palani 'i he peesi 34, 'o 'ene palani, 'ikai peesi 33 ki he 34, mo e 35. 'Oku hā mai ia ai 'a e fatongia ko ē mo e ngāue ko ē 'oku fakahoko 'e he va'a ko eni, ka 'oku talamai 'e he laó, 'a ia ko e Lao ko ē ki he kau 'Ofisakolo mo e Pule fakavahe, 'oku hā ia ai ko e ngāue ia ko ē ko ē ki he *level* ko ia, ko e me'a ia mo e fatongia ia 'o e 'Eiki Minisitā ko ē ki he *Internal Affairs*, ngaahi me'a fakalotofonua.

'I he tu'u leva ko ia ko e hoha'a leva ko e ...

Fakatonutonu mei he Palēmia ‘osi liliu Lao ke fakamalumu kau ‘ofisakolo/pule fakavahe he ‘Ofisi Palēmia

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu pē ki he Fakafofonga, kuo ‘osi liliu mai eni ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a hifo ki lalo ‘Eua 1.

‘Eiki Palēmia: ... kātaki pē Fakafofonga ‘oku nau ‘osi nau hiki mai ai pē eni ‘osi eni ‘a e ngaahi ta’u, ki ‘Ofisi Palēmia ‘oku nau līpooti mai ki he ‘Ofisi Palēmia ‘e Fakafofonga. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ‘oku te’eki ai ke u lave’i ‘e au kuo liliu ai ‘a e lao, ‘a e lao ko eni ‘oku fekau’aki ko ē mo e nofo ‘a e fatongia ko eni ko e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe.

‘Eiki Palēmia: Na’a ku ‘osi fakatonutonu atu pē fo’i me’a ko iá Sea, ko e fo’i lao kuo ‘osi liliu ko e ‘uhinga ‘oku nau hiki mai ai ko ē mei he *MIA* ki he ‘Ofisi Palēmia Fakafofonga, ko e lao ia. ‘A ia leva ko e tokotaha ko ē Minisitā ‘oku nau me’a, ‘a e ‘ai ko ē Hou’eiki Palēmia he taimi ni, na’e ‘ai, ‘osi ta’u eni ‘e fiha eni hono fakahoko, ka tau hoko atu pē mu’a Sea ka ko e anga pē fakatonutonu ke mahino.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ke u kole pē ke ‘ai hake angé ‘a e Lao ko ē ki he Kau Pule Fakavahe mo e Kau ‘Ofisakolo. ‘A ia ‘oku ‘i he lao ko eni he’eku vakai ki ai ‘anepō ‘oku kei hā pē ai ‘a e fatongia ko e fatongia ‘o e, ‘ai ke u hanga, ‘o e ‘o e, ‘oku ne tokangaekina, ko e Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Ngāue Fakalotofonua, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti. ‘A ia ko e tu’u ia he taimi ni ‘a e lao ‘a ia ko e ‘uhinga mai ia ko ē ‘a e talanoa ko eni ‘oku to’o mai ‘a e fatongia ia mei he potungāue kehé ke ‘ave ia ki he potungāue kehé, pea ko e hoha’a foki ia ko ē ‘a e ‘Omipatimeni pē ko e hā ‘oku fai ai ‘a e ngaahi fehikitaki ia ko eni kae ... ‘a ia ‘oku maumau ‘a e lao. ‘Oku ‘ikai ke pule ‘a e laó ia, ‘oku pule pē ‘a e ma’u mafai ia ki he fehikitaki ‘o e ngaahi fatongia ko eni.

Tui ‘Eua 11 ‘oku hala ‘aupito ke fili he kakai kau ‘ofisakolo/pule fakavahe pea nau taliui ki he Palēmia

Ko ‘eku talanoa ko eni ki he tafa’aki ko eni he ko e tafa’aki eni ia ‘oku mahu’inga ki he fakalakalaka ko ē levolo ‘o e ngaahi vāhenga. Ko e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe ko e kakai fili ia ‘a e ngaahi vahefonua, pea ‘oku ou fehu’ia ‘e au ‘a e tu’unga ko ē ‘oku nau ‘i ai ‘i he ‘aho ni, he koe’uhi ko e fakamatala ngāue ko ē kapau ‘e ‘ai hake pē e lao, ko e fakamatala ngāue ko ē ‘a e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe, ko e ngaahi fatongia ia ‘o e ngaahi potungāue ‘oku nau fai, ki he mo’ui, ko e ngoue, ko e ngaahi me’a ko iá. Kapau te mou sio ki he’ene fakamatala ngāue ‘i he kongā kimui ‘o e lao, ‘oku hā mai ai ko e ngaahi ngāue ia ‘a e ngaahi potungāue, ko e fakakaukau ko ē ‘a’aku pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku nau nofo ai nautolu he, ko e kakai fili pea nau līpooti nautolu ia ki he Minisitā ‘a e Pule’anga. Kae ‘ikai ke tukuange nautolu tau liliu ‘a e lao tukuange ke nau ō ‘o fakaongoongo ki he Fakafofonga ko ē ‘o e Fale Alea ‘i he vāhenga, ke nau ngāue fakataha he ko e kakai eni ia na’e fili ‘e he vāhenga ke nau ngāue fakataha.

‘Eiki Palēmia: Ki’i fehu’i atu angé, tau pehē ko e pule fakavahe ia ‘oku ‘i he vāhenga ia ‘e 3, ko fē Fakafofonga ‘e līpooti ki ai, hangē pē ko ē ko e pule fakavahe ko eni ‘o Kolofō’ou, ‘oku

‘alu ia mei 4, 3, kau ai ‘a 2, pea mo 8 he ‘oku kau pea mo faama pea mo e feitu’u ko ia ‘a e, ‘a ia ‘e lipooti ki he Fakafofonga fē kapau ‘oku pehē. ‘A ia ‘e, ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ke ‘omai ‘a e *legal opinion* ...

<005>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Palēmia: ... fekau' aki mo e liliu na'e fai he 'oku 'asi he *Interpretation Act* ko e Lao ko ē ka na'e 'osi fai e liliu ia ko eni kimu'a homau taimi Fakafofonga. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia mahalo na'a 'oku 'i ai ha palopalema mou vā mo e kau 'ofisakolo pē ko e pule fakavahé. Ka ko e tonu leva ia ke ke fakakaukau fēfē leva 'a e ngaahi 'ofisakolo ia pē ko e pule fakavahe 'oku lele ia ki he kau Fakafofonga ia 'e tolu pē fā. Ka ko e anga pē ia 'o e fakama'ala'ala atu he ko eni 'oku 'ai ke 'omai fakapapau'i mai *legal advice* ko ē fekau'aki mo e me'a ko eni mālō.

Tokanga 'Eua 11 ki hono fili kau 'ofisakolo/pule fakavahe he kakai pea taliui ia ki he Kapineti

Taniela Fusimālohi: Ko 'enau palopalema 'anautolu ia pea ko u tui au 'oku 'i he feitu'u kotoa pē ia vāhenga kotoa pē ia, ko e fili 'e he kakai ka nau fakaongoongo nautolu ki he Minisitā ko e tefito'i palopalemá ia. Pea ko u tui 'oku pehē pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia fakangāue ia, ka ko 'eku 'uhinga eni ki he me'a ko ē 'oku hā 'i he Lao 'oku 'ikai ke fai ki ai 'a e fokotu'utu'u pea mo e ngāue. Kapau 'oku 'i ai ha pule fakavahe ia 'oku vāhenga ia 'e tolu 'oku 'ikai ke tapu ai 'ene fakaongoongo ki he kau Fakafofonga ko ē 'o e ngaahi vāhenga ko ia, he koe'uhí ko e me'a ko ē 'oku fai ko e fili ia 'e he kakai ke nau ngāue ma'a e kakai, ka 'oku fili ia 'e he kakai 'i he tu'u pē ko ē he taimi ni, nau ngāue nautolu ia ma'a e Palēmia pea ko u tui au 'oku hala 'aupito 'a e fo'i tu'u ia ko ē.

Ko e kongā 'e taha Sea ko e tafa'aki ko eni ki he kau Fakafofonga Kovana pea mo e Fakafofonga Pule'anga, kapau 'e 'ai hake 'a e kupu ko eni 24 ko ē 'o e Lao ko ē 'o e Pule'anga kongā ko ē ki he kau Kovana kupu 24. Ko u tui Sea na'a ku malanga 'aki pē eni he ta'u kuo 'osi ko e feinga'i ke lelei ange 'a e ngāue fakavāhengá. 'Oku Kōvana 'a Ha'apai, Kōvana 'a Vava'u, Fakafofonga Pule'anga 'a Niua, Fakafofonga Pule'anga 'a 'Eua. 'Oku 'ikai ke hā he Lao ia ko e kau Fakafofonga 'o e Pule'anga 'i he ngaahi vāhenga ko e kau Kōvana. Pea ko u tui ko e me'a ko ē 'oku nofo ai he taimi ni ia ko e tuku'au ia mei he kuohilí. Ko 'Eua foki ia na'e hoko ia ko e kongā 'o Tongatapu mou mea'i pē, tatau pē mo e Ongō Niua na'e hoko ia ko e kongā 'o Tongatapu ni. Ka kuo laka e taimi ia Sea 'oku fiema'u e ngaahi vāhenga ia ke toe longomo'ui ange tukuange atu e mafai ki he lēvolo ko ē ke nau fai 'etau ngāue.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko ho 'uhingá ke ke hoko koe ia ko e pule ia 'i 'Eua ke lipooti atu e Fakafofonga Pule'anga, ko e fo'i lea ia Fakafofonga Pule'anga ko ia 'oku ne fakafofonga'i e Pule'angá 'i 'Eua. Ko e hā e palopalemá mahino 'aupito pē kau kōvana ko e kau Fakafofonga Pule'anga 'i honau ngaahi vahefonua hangē pē ko e kupu 24. 'Osi mahino 'aupito pē ko e kau Fakafofonga Pule'anga ko nautolu 'oku Fakafofonga'i Pule'anga 'i he ngaahi fonua hangē ko 'Eua hangē ko e Ongō Niua.

'A ia ko 'eku 'uhingá 'o kapau 'oku palopalema 'a e vā ko iá pea toki fai ha'atau feme'a'aki ki ai 'amui ko e 'uhingá ke fai ha talanoa ke 'oua ke fakalelei'i homou vā pea mo e kau 'ofisakolo pea mo e kau Fakafofongá. Pea ko ena ko e fakahokohoko atu pē hena hangē ko ho 'o me'a ko

e Lao 'osi mahino ai pē 'a e fai fatongia kapau 'oku toki 'i ai ha me'a ia 'e toki fai ha talanoa ki ai 'amui, ka tau foki mai ki he fiká pē 'oku ke loto lelei ki he pa'anga ko ena 'a e Kovana pē ko e Fakafofonga 'Eua mo Niua kapau 'ikai. Pea ke 'omai ha'o fokotu'u, ka ko e *policy discussion* pehe ni ko e me'a ia 'i he tafa'aki kehe he ko e 'uhinga he 'ikai ke liliu ia heni, he 'ikai ke liliu heni 'a e lipooti ia ko ē 'a e Kōvana ki he Palēmia ko e lipooti 'a e Fakafofonga Pule'anga ki he Palēmia mo e 'u alā me'a pehē. Ko e anga pē ia 'a e kole Sea ke tau foki mai ki ha me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki mo tau lava ko ē 'o fai ha ngāue ki ai mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga fakamā'opo'opo mai 'osi fuoloa e 'osi ho'o taimi ia 'o e Feitu'u na.

Fokotu'u 'Eua 11 ke fakalelei'i ngaahi monū'ia ma'u he kau kovana mo e kau fakafofonga pule'angá

Taniela Fusimālohi: Ko u tui Sea 'oku 'ikai ke tonu he koe'uhí 'oku tau 'ai kehe 'a e ngaahi vahefonua mei he me'a totonu ke taau. Ko ē 'oku 'osi 'asi pē ia hē 'i honau vahefonua ko e Fakafofonga ai ko e Kōvana. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia ko u ma'u 'e au heni ko e Fakafofonga ko ē 'i Niua mo e Fakafofonga 'i 'Eua 'oku 'ikai ke 'oange ha'ana *housing allowance* 'anaua 'e Sea mo e ngaahi me'a pea ko e 'uhinga ia 'eku talanoa ki he ngaahi vouti pehe ni ke fakalelei'i mu'a 'a e ngaahi me'a pehē. He koe'uhí ko e fakamatala ngāue ia ko ē 'a e Kovana mo e fakamatala ngāue ko ē 'a e Fakafofonga Pule'anga 'oku 'ikai ke kehekehe ia. Ka ko ē 'oku 'ai kehekehe 'a e me'a ia, kuo 'oange 'a e mafai ke fakalele 'a e vahefonua...

<007>

Taimi: 1140-1145

Taniela Fusimālohi: ... 'e he Kōvana ko eni 'i Ha'apai pea mo Vava'u ka 'oku 'ikai ke pehē e ongo Niua ia pea mo 'Eua. Ka ko e anga ia 'eku fakamalanga ko ia he pongipongí ni he ko 'etau lao ē ke tau foki mai ki ai mo fakalelei'i ai 'a e ngaahi vouti ko ē Sea. Pea te u ki'i ngata ai koe'uhi ko e me'a ia ko u tokanga ki ai 'e 2.

'Eiki Palēmia : Sai pē ia ka ko 'eku 'ai pē 'e au ke u tokoni ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : 'E tali pē tokoni ko e 'osi ai pē ia ho'o taimi Fakafofonga,

Taniela Fusimālohi : Sea ka u faka'osi atu au he koe'uhi kae toki 'omai ha ki'i taimi 'anai ange.

'Eiki Palēmia : Ikai kuo 'osi 'ene taimi ,,,

Sea Kōmiti Kakato : Toe pē ho'o sekoni 'e 15.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ka ko 'eku poini 'a'aku ia fakafoki mu'a e ngaahi fatongia 'aki honau feitu'u 'o fakatatau ki he laó kae nofo taha 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia ke fai hono tokanga'i mo pule'i 'a e fonua. Kae tautautefito ki he ongo vouti ko eni mo e ongo fatongia ko eni mo fai ha fakatonutonu pē ko fē feitu'u 'oku 'i ai 'a e kau 'ofisakolo moe kau pule fakavahe. Koe'uhi kuo taimi pē ke toe fai ha toe fokotu'utu'u fo'ou 'o e pule'i 'o e ngāue 'a e Pule'anga 'i he ngaahi vahefonua kae lava 'o lele lelei.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Mālō Fakafofonga. ‘E Fakafofonga

Fakama’ala’ala Palēmia fai e talanoa ki hano fakalelei’i fokotu’utu’u fekau’aki mo e ongo kōvana/fakafofonga Pule’anga

'Eiki Palēmia : Sea ke u ki’i fakama'ala'ala pē ai Sea. Hangē pē ko ē ko e me’a ‘a e Fakafofonga ‘oku lelei ma’u pē ke fai ha sio ia ki ai pē ai ha me’a ‘e fakalelei’i. ‘Oku ‘ikai he taimi ia ‘e kovi ai ‘a e vai mafana Sea, ko e ‘uhinga ke tau sio lelei ai ki he fakahoko fatongia. Pea taimi tatau pē Sea ‘oku hangē ko ē ko e fa’a fai ‘a e fakama'ala'ala ki he kau Kōvana mo e kau Fakafofonga Pule'anga. ‘Io ‘oku lipooti fai e talanoa. Ko ia ‘oku hangē ‘oku ne Fakafofonga’i e Pule'anga ‘i he ngaahi feitu’u ko ia. Taimi tatau pē ko e kau ngāue ko ia ‘oku ‘i ai ‘enau *CEO* fakalao ‘oku nau lipooti ki ai. Ko e ngāue leva ia ‘oku pau ke faí, ke fai e tokanga. Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga Pule'anga pē ko e Kōvana taimi tatau ‘oku ‘i ai hono fatongia ki he kau *CEO* pea mei Tongatapu ni.

Ko e me’a pē ia fa’a taimi ‘e taha ‘oku ‘ikai ke fa’a tokalelei, ko e ‘uhingá pē ko ‘ete lava feinga ke te fai e fatongia ‘e 2 ko ia. Ko ‘eku feinga pē ke fai e fakama'ala'ala kia nautolu ‘a honau fatongia ko ia he ko e ‘uhingá he ‘oku ‘osi fakanofa ‘a e tokotaha ko ē ko e Fakafofonga Pule'anga pē ko e Kōvana ko e Fakafofonga ia ‘o e Pule'anga he vahefonua ko ia. Taimi tatau ‘oku ‘i ai honau fatongia faka-Potungāue ke nau lipooti mai ki he’enau *CEO*. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fakafofonga 12 me’a mai Ha'apai.

Mo'ale Finau : Sea ko u fai e fakatangitangi ‘a e Fakafofonga Sea ko u manatu ki he ‘osi ‘a e tau ko ē ‘i Velata 'Eiki Sea. Sea ko e faka’osi atu ko e miniti pē ‘e 10 te u fakahoha'a ai Sea ‘i ai pē kaunga ki he patiseti. Fili ko ē tau ‘Eiki Sea na’e ‘i ai e ‘aonga foki ‘o Kaufana. Ko Kaufaná foki ko e ‘Eua to’o ‘ene fu’u me’afana si’i faai atu he Kalia ‘o kau hono ‘ohofi tau ‘a Velata kae melino e fonua 'Eiki Sea. ‘I he hili ko ia ‘a e tau, ne si’i foki mai ‘a Kaufana. ‘I he ma’u ‘a e motu’a ni 'Eiki Sea na’e foki mai pē ‘a Kaufana ki ‘Eua. Hangē kiate au ko e vivili ‘a e Fakafofonga ‘ange ā si’anau ki’i hingoa ko ha faka-Kōvana. Kae kehe Sea ko u fakamālō atu.

Sea te u fakahoha'a atu pē au ‘i he peesi ko eni ‘oku ‘asi ko ē ki’i fo’i veesi Folofola ‘oku fa’a me’a ‘aki ‘e he Feitu’ú na 'Eiki Sea ko e kongia ia e patiseti. Pea te u foki leva ai te u toe fakamamafa pē ‘i he *local government* 'Eiki Sea. Ka te u ki’i fakamamafa he tafa’aki ‘e taha he ‘oku mahu’inga ia kiate au 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e ki’i potu folofola ‘oku ‘omai ‘e he 'Eiki Minisitā ko eni ‘e he Palēmia ‘a e tui ko ē ‘a ‘Epalahame ke ne tukuange hono ‘apí. ‘I he faka’uhinga ‘a e motu’a ni 'Eiki Sea, ‘oku hangē pē ia 'Eiki Sea hangē hano fa’u e patiseti ke tukuange hotau *comfort zone* ka tau ‘alu ‘o ngāue ‘aonga ‘aki ‘a e pa’anga ‘a e fonua. ‘Oku totonu ke ‘uhinga mālie ‘a e me’a ko e Folofola Sea hono tuku mai ‘a e me’a ko e patiseti. ‘Oku kamata ‘aki ‘a e patiseti 'Eiki Sea ‘i he faka’uhinga ‘a e motu’a ni ‘oku ‘ikai ko ha fa’ahinga veesi ke ‘omai pē ‘o tu’u. Hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Seá ‘anenai ‘i he ki’i malimali ko ia ‘a e Fakafofonga ‘i he lotu ‘a e ‘Eiki mo e hiva ‘a e ‘Eiki. Ki he motu’a ni 'Eiki Sea ‘oku tatau pē ia pē ko e hiva pē ko e lotu ko e mo’ui ‘aki ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki ko e me’a ia ‘oku lau 'Eiki Sea.

Kae tuku ke ‘oatu e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea he ‘oku ou mālie’ia he veesi Folofola. He kapau ko e fu’u fika ko eni ‘oku fa’a me’a ‘aki ‘e he Palēmia he taimi lahi ‘omai e fiká. ‘Osi ‘oatu ‘e he Fakafofonga Fika 5 'Eiki Sea ko e mataotao ia hono ‘analaiso ‘o e ngaahi fiká. ‘I

ai e ngaahi fika na'e fakamālō'ia 'e he Palēmia ke tukuhifo, 'i ai e ngaahi fika ne tuku hake. Ko u pehē 'e au 'Eiki Sea kuo fe'unga 'a e ngaahi fika. He 'oku 'uhinga pē foki 'Eiki Sea e tukuhifo mo e tuku hake ke 'i ai hano 'uhinga lelei, pea lava leva ai 'Eiki Sea ke tui e kakai e fonua 'oku fakapotopoto, he 'oku totonu ko e patiseti 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fa'u 'aki ia 'a e ta'e'ofa. Ko e pa'anga 'oku ui ko e pa'anga toputapu ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Mo'ale Finau: ... 'i he lea fakapilitānia 'Eiki Sea ko e *sacred fund* 'oku hangē tofu pē pa'anga patiseti ko e pa'anga ko ē 'a e uitou. Na'e ma'u 'i he faingata'a. 'Eiki Sea ko e poini 'a e motu'a ni 'oku ko e hā 'oku 'omai ai e veesi folofola ko hono 'uhinga ke ne taki 'etau fononga.

Ko ia 'Eiki Sea te u hoko atu 'a 'eku fakamatala ki he ki'i kongā 'oku felāve'i pē mo e me'a na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 11 na'a ne 'ohake foki e fakakaukau ko ē 'o e Kōvaná pea mo e Fakafofonga Pule'angá. Pea na'e 'omai ai 'ene founa 'oku 'asi pē ia 'i he peesi ko eni 'Eiki Sea 'i he peesi 130, sio ki he *purpose* sio ki he taumu'a. 'Oku fakamatala he taumu'á 'Eiki Sea 'oku pehe ni ke fakahoko lelei 'a e fatongia 'o e 'Ofisi 'o e Palēmiá 'i he loto Pule'anga 'aki hano liliu 'o e founa ngāue mo fakalelei'i 'a e kau ngāue.

Ko e poini ko ē na'e 'ohake he Fakafofonga 'Eiki Sea ke 'omai ha founa 'oku fo'ou pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou pou pou kae tuku mu'a 'Eiki Sea ke u 'oatu 'a 'oku 'i ai pē mo e ki'i fo'i kongā he ki'i fo'i 'oku mālie'ia he *purpose* 'Eiki Sea he ka tonu pē *purpose* ia, 'ikai ke u toe hoha'a au ki he 'ū mata'ifika ko 'e ē. He ko e fika 'oku 'omai ke fai 'aki e ngāue. 'Oku vahe ai e kau ngāue pea kapau 'oku si'i 'enau vahe 'Eiki Sea 'oku *evaluate* 'enau *performance* kae hiki 'enau vahe. 'Oku pehē 'a e fonua kotoa pē 'ikai ke u toe hanga au 'o fehu'ia ka 'oku 'i ai e fanga ki'i fika 'Eiki Sea ko u hanga 'o fehu'ia 'i he *local government* ko u loto ke u 'unu ki he peesi ko ia 'Eiki Sea pea 'osi leva 'eku ki'i fakahoha'a 'i he houa ni 'Eiki Sea.

Ko ia ko u fie taki kitautolu 'Eiki Sea ki he peesi 144 'Eiki Sea te u nofonono pē ai 'i he toenga 'eku miniti pea kapau 'e ai ha me'a 'e toe pea toki 'omai ha ki'i faingamālie Sea.

Fehu'ia mahu'inga fakapa'anga ki he folau fakalotofonua he Patiseti

'Eiki Sea ko e ko e *sub program* ko eni 'oku 'i ai hono ngaahi vouti 'a ia ko e ngaahi vouti ko e silini ia 'oku vahe'i ke fai 'aki e ngāue 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e 'a e ki'i vouti heni 'Eiki Sea 'oku 'asi heni ko e ko e Vouti ki he *travel, domestic travel* 'oku pa'anga pē ia 'e 30000 tupu 'Eiki Sea. Ka 'oku 'i ai 'a e ki'i vouti ia heni 'i he me'a tatau pē 'Eiki Sea ko e *travel overseas* 'oku pa'anga pē ia 'e 800 ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia 'Eiki Sea ki he Palēmia pē ko e fonua fē ia 'i he *overseas* 'oku pa'anga 'e 800? Hangē ki he motu'a ni 'Eiki Sea ko e me'a nau fakahoha'a ki ai 'anenaí kuo pau ke matu'aki ma'ala'ala 'Eiki Sea hono fakamatala'í telia na 'oku fufū ha fa'ahinga fonua ia 'Eiki Sea 'oku ma'ama'a e folau ia ki ai pea 'asi mai ia pea toki, pea toki 'omai ia he tafa'aki 'Eiki Sea ko ha fonua ia 'oku mamafa 'a e folau ki ai.

Fehu'ia 'a e polokalama tufa tokoni fakamuimui 'a e Pule'anga ki he ngaahi koló

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu pē 'a e ki'i me'a ko iá pea mo e ki'i 'oku 'i ai e

ki'i konga ai 'Eiki Sea 'oku fekau'aki mo e silini 'oku tufa ki he komiuniti ko e pa'anga 'e 50000 tupu. Ko e fehu'i pē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ki he Palēmia. Ko fē fo'i tufa fakamuimui taha na'e fai ki he komiuniti? 'Omai pē ha fo'i tufa 'e taha. 'Eiki Sea 'oku lahi e me'a ke u lave ki ai ka ko u pehē kuo fe'unga 'a e me'a ko u 'oatú ke ne fakatāta'i, kau 'oatu e fakakaukau ko eni Sea. Na'e 'i ai e pa'anga ia 'e 50000 'Eiki Sea ko e *extra* na'e vahe ki he kau Fakafofonga. Kātoa ...

Fakatonutonu mei he Pule'anga 'oku tapui he Laó tufa pa'anga 'a e Pule'anga

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki'i fakatonutonu pē ki he Fakafofonga 'oku maumau'i e laó kapau 'oku tufa e pa'anga 'a e Pule'anga, he'ene me'á ko e pa'anga eni ia 'oku tuku ...

Mo'ale Finau: Ko e *grant*.

'Eiki Minisitā Fonua: 'Oku tapu ia 'i he Lao e Pa'anga.

Mo'ale Finau: Ko e fo'i lea ko e *grant*.

'Eiki Minisitā Fonua: Ke tufa e pa'anga 'a e Pule'anga.

Mo'ale Finau: Ko e *grant* 'Eiki Sea ko e me'a'ofa.

'Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu 'ene me'a.

Mo'ale Finau: Ko e me'a'ofa 'oku tufa.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga kuo 'osi mahino pē kia tautolu 'i he Lao Patiseti ko e ko e *grant* 'oku ...

Mo'ale Finau: Lahi hono ngaahi 'uhinga 'o'ona Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke 'io ka 'oku 'ikai ke 'ai ia 'o tufa noa'ia ...

Mo'ale Finau: 'Io me'a ia ko e me'a ia 'a e Pule'anga ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai pē, ki'i makatu'unga ē.

Mo'ale Finau: 'Io me'a ia 'a e Pule'anga pē 'oku tufa pē 'oku 'ai sila pē ko e hā hono fa'ahinga 'ai ko 'eku poini 'Eiki Sea 'oku pehe ni 'omai 'a e fakatātā ...

Fakama'ala'ala Palēmia he \$50000 tatau pē mo e 'inasi ngaahi komiti fakalalakaka 'i tokelau

'Eiki Palēmia: 'Oleva ke u fakatonutonu ai leva e Fakafofonga 'oku 'oku kehekehe ke 'osi me'a pē 'i Fale ni lōloa fe'unga pē. Ko e ngaahi fonua ko ē ko e ngaahi motu 'i ko 'etau ngaahi motu 'oku 'i ai 'enau *development committee* komiti fakalalakaka 'oku 'alu ai 'enau sēniti. Ko Tonga ni 'oku taki 50000 'a e Fakafofonga. Me'a tatau pē he 'oku 'ikai ke 'i ai ha Komiti Fakalalakaka 'i Tonga ni, Tongatapu ni ka 'oku 'ave 'enau taha, pa'anga 'e 50000. Ko moutolu ko ena mei he 'otu motú 'oku 'i ai homou komiti fakalalakaka 'alu ki ai e fo'i pa'anga pau ki ai. Mālō.

Mo'ale Finau: Sea, mo'oni pē ia 'oku 'i ai 'emau komiti fakalalakalaka ka 'oku 'ave e 50000 ia 'a Tonga ni ki he Fakafofongá. 'Oku kehe 'a e *priority* ia 'a e Fakafofonga Fale Alea mei he komiti ko e poiní ia 'oku 'oatu ki he Sea pea ko u tu'u pē mu'a Sea ke 'oatu pē 'eku poini 'a'aku pea kapau 'oku fehalaaki ia mo e *policy* 'a e Pule'anga ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: 'Ikai na'e 'ai pē Fakafofonga na'a ke 'eke mai ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: Pē ko e hā e me'a he 50000.

Sea Komiti Kakato: He 'ikai te ke malanga pea ke me'a mai ke tuku pē ...

<009>

Taimi: 1150 – 1155

Sea Komiti Kakato: ... ho'o *policy* 'aú.

Mo'ale Finau: Pea 'e 'ai ia

Sea Komiti Kakato: Kuo pau ke fakatonutonu pehē mai 'e he Pule'angá pea kuo pau pe ke fakatonutonu.

Mo'ale Finau: Pea 'e 'ai 'eku *policy* 'a'aku? Ko 'eku 'uhingá Sea ko 'eku poiní. Te u 'oatu 'eku *policy* mo 'eku tuí pea ko e me'a ko ā 'a e Palēmiá ko e me'a ia 'e tu'ú he ko e Pule'anga ia 'o e 'ahó. 'Oku pehē 'etau ngāue he Fale Alea ko ení 'Eiki Sea. Pea 'oku totonu ke pehē 'etau tulifua ki he Fale Aleá. Ko e 'osi pe 'etau *argue* 'etau poiní pea 'oku fakatatafe leva ia ki he

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo, ki'i me'a hifo ki lalo ē koe'uhí 'oku, 'oku 'i ai pe ho'o mo'oni 'a e Feitu'u na 'e Hou'eiki ka mou me'a ki he pa'anga ko ení. Pehē ke mea'i 'e he kakai e fonuá. Ko e taimi ko ē 'oku 'ave ai ki he 'ū komití hangē ko mautolu ko ē 'i Vava'ú 'oku kilu. Vahe 3 pe fo'i kau Fakafofongá ia ai. Ko e 'aho ko ē 'aneafi na'e 'i ai pe 'emau kau ki ai mo e kau Hou'eikí. 'Ahó ni 'ikai ke toe fai e founa ko iá, ko Ha'apai pe 'oku kau ai e ongo Hou'eiki Nōpele pe 'oku vaheua mālie pē.

Na'e 'i ai e fo'i me'a ia 'e taha ia fo'i me'a lelei pe. Na'e 'ikai ke 'ave ia ki he Komití, 'oatu ia he taimi na'e Kōvana ai e Feitu'u na. 'O ke ngāue'aki pe 'e he Feitu'u na ia tokotaha pē fo'i pa'anga ko iá. Ko e *policy* ia 'okú ke fiema'u ke tau a'u ki aí? Ko u tuí pē 'oku totonu pē ke fakatokanga'i 'e he Falé mo e Feitu'u na pea mo mautolu ko ení 'a e founa fakapotopoto hono ngāue'aki e pa'angá. Pea na'e fai hono 'atita'i e me'a ko iá.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, Sea 'oku mo'oni pe Feitu'u na ia 'i he 2016 na'e Konifelenisi ai e Siasi Uesilianá ki Ha'apai pea na'e 'osi ko ē tō ko ē Afā ko 'Iení na'e 'ikai ke fai ha me'a 'e taha ki Ha'apai he ngaahi veve mo e palakū e fonuá ki ha feitu'u. Pea na'á ku kole ai ki he Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ko iá ko e Fakafofonga Fika 5. Na'á ku fokotu'u ki ai

ke ‘omai mu’a ke mau hanga ‘o hiko’aki e veve mo ngaahi ‘a Ha’apai ‘o mau ma’u ai e fo’i lea ko ē ‘oku ui ko e masani ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni ‘Eiki Sea.

‘A ia na’e *makes sense*, ‘a e ‘aho ia ko iá ‘Eiki Sea. Ko u manatu ai ‘Eiki Sea ko u ki’i lau hifo he *news* ‘anepō. Ko e tau ko eni ‘oku fai ‘i ‘Iukuleiní ‘Eiki Sea

Veivosa Taka: Sea ke kole pe ki he tokouá

Sea Komiti Kakato: Ke tali pe tokoni ‘a

Veivosa Taka: Ke tali ke u ki’i tokoni pe, miniti pe ‘e 1

Mo’ale Finau: Kapau ‘e miniti pe ‘e 1 pe Sea ka u tali pe

Sea Komiti Kakato: Te ke tali, ‘io, ko e miniti ‘e 1 ko ē ‘oku to’o ia ho taimí ē, mālō

Veivosa Taka: Sai pe he ‘ikai ke a’u ia ‘o miniti 1

Sea Komiti kakato: ‘Oku ou tokanga atu pe ho’omou fetokoni’aki vāofi

Fakama’ala’ala Ha’apai 13 ki he pa’anga fakaivia ne ‘inasi ai Komiti Fakalalaka Ha’apai

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e Tamasi’i Pilinisi’ mo e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió. Tapu mo e Palēmiá mo e Minisitā pehē foki ki he Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i tokoni pe na’a ma’u hala ha taha ‘i he’etau feme’a’aki ‘i he vouti ko eni ‘a e fakakoló pe ko e Pule’anga Fakakoló.

‘Eiki Sea ko e pa’anga foki ko eni na’e ‘omaí ko e \$150000. Ka na’e ‘omai ia he taimi ‘okú ma ‘i loto ai pea mo e Fakafofonga kuo mama’o atú. Pea ne mau loto taha ai ke ‘omai ki he Komiti pe ko e hā ha ngaahi me’a ‘i he vahefonuá ‘e langa ‘aki. Pea ko u tui ‘Eiki Sea pea kuo mama’o atu e Fakafofongá. Pea toe hoko mai pe Fakafofonga ko eni ‘oku kei tu’uma’u pe. Ka ko u tui ko e kongá ia ‘o e puipuitu’a ‘o e ki’i pa’anga fakaivia ko ia ‘oku ‘omi ki he Komiti ‘a Ha’apai pea pehē kia kimaua. Sea ko e ki’i tokoni pē ia mo e fakamaama ki he Feitu’u na, mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fakamā’opo’opo mai ē

Fehu’ia ha lelei faka’ekonomika he tokoni pa’anga ki he ngaahi kautaha ngāue ‘ofa

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea, mahino kiate au ‘a e laumālie mo e faka’uhinga ‘a e Fakafofongá ‘oku mo’oni ‘aupito ‘Eiki Sea. Mole ke mama’o Sea ke u fakafekiki ki he fakafoki mai ha, ‘osi ‘eku ngāue ‘aku ia na’e tokoni mai e ongo ‘Eiki Nōpelé, Fika 1 mo e Fika 2 ‘o fai e ngāué, ‘oku ‘osi. Ko e pa’anga ko ē na’e ‘ave ki he Kōvaná ‘oku mo’oni. ‘Oku ngaahi ‘aki ‘a Lea’aetohi, fakafou ‘a Lea’aetohi ki he Sou e ta’ú ni Sea pea ko u fakamālō. ‘Ika ke u tokanga.

Sea ko e ki’i poini faka’osi ‘oku ou tokanga ki ai he taimi ní, ko e ki’i fo’i kongá heni ‘oku ‘asi

ko e 400000 tupu ko e tokoni pa'anga ki he ngaahi kautaha ngāue'ofa pe ko e *charity organization*. Ngaahi *charity* ki he ngaahi, kole pe ki he 'Eiki Palēmia ke ke fakama'ala'ala mai mu'a. Ko e hā e natula pe ko e hā ha lelei faka'ekonomika 'e 'omi he fa'ahinga me'a ko ení. Ko u manatu ma'u pe ki he me'a 'oku 'ohake he 'e Fakafofonga 'Eua 11. Hū 'a e fakamalanga 'Eiki Sea ko e kolé pe kapau 'oku *reflect* mai ha me'a faka'ekonōmika ...

<010>

Taimi: 1155-1200

Mo'ale Finau: ... pē fakasōsiale mei he ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'osi, 'osi ho taimi ē fakamolemole ē. Tukuange ki he 'Eiki Palēmia kae hoko atu ha taha.

Tali Palēmia ki he ngaahi kautaha ki he ngaahi kautaha ta'efakapule'anga

'Eiki Palēmia: Te u toe kamata atu pē he me'a fakamuimuí Sea. 'Io ko e ki'i, ko e tokoni ia ki he 'ū *NGO* mo e me'a Sea. Kau heni 'a e tokoni ki he komiti pe ko e Kautaha e Kau Kuí, tokoni kia nautolu 'oku 'i ai kau, nau kongā 'ia nautolu 'oku ako, ko e Ma'a Fefine 'a Tongá ko e, 'a ia ko e, oku 'atā pē ia ke nau kole mai 'a e 'ū *NGO* ki he *grant* ko ení Sea.

Ki he ngaahi, kae tuku pē mu'a kimu'a ke u hoko atu aí ko e fakahoko mai ta ko ē ko e lao ko ē na'e 'ohake 'e he kalaké 'anenaí na'e 'ikai ke *update* ia, na'e 'ikai ke kau ai 'a e fakatonutonu fakamuimui e 2000. 'A ia 'i he 2000 na'e 'i ai 'a e *amendment* na'e to'o leva mei he Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá 'o fetongi'aki e Palēmiá. 'A ia ko e ki'i fetongi fakamuimuitaha ia 'a ia nau 'uhinga ki ai Fakafofonga 'Eua 11. Na'e 'osi fai e liliu ia kimu'a ko e toki fakahoko fatongia pe eni ia ka ko e 'ai pē ke fakatonutonu e lekootí na'e 'osi fai pē ngāue fakalao ia kimu'a ai pea 'oku mahino pē 'a e lipooti ko ia 'a kinautolu 'i he tafa'aki ko iá Sea.

Ka 'oku mahu'inga 'aupito pē ke fai e feme'a'akí hangē ko eni na'e tokoni ko ē ki he Fakafofonga Ha'apai. Na'e fokotu'utu'u pe ia na'e 'osi fai pē feme'a'aki ki ai. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha komiti fakalalakaka 'a Tongatapu ni pea 'oku 'ave leva e tokoni 50000 ki he Fakafofonga kotoa pē. Ka 'oku 'i ai ha'anau komiti fakafonua 'anautolu fai 'enau sio ki ai ki he ngaahi me'a 'e ala lava 'o fai e ngāue 'aki 'a e ki'i sēniti ko iá. 'Ikai ke ngata pē ai ka ko e 'uhingá ko e komiti fakalalakaka 'oku nau sio fakalukufua ko e hā ha toe ngaahi feitu'u kehe 'e ala ma'u mei ai ha tokoni ke fai 'aki e langa fakalalakaka 'a e 'otu motu ni Sea. 'Oku 'ikai ko e 50000 pē, 'a ia ko tautolu ia 'oku mafao atu.

Ko e me'a na'e 'uhinga ai na'e 'ai ai 'o Sea ai 'a e Minisitā ki Mulí ke ne me'a mai pea mo e ngaahi fakakaukau ko iá ke fai ko ē 'a e feme'a'aki mo e ngaahi tokoni mei mulí te ne lava ai 'o fakahoko mai ai, *oh* ko Ha'apai fai ha tokanga ki ai 'i he tafa'aki ko ē pe ko 'Eua. 'A ia ko 'ene hanga leva ia 'omai e fo'i *link* pe ko e fo'i halafakakavakava mei he feme'a'aki ko ē fekau'aki mo e motú pea mo e fai ko ē 'a e talatalanoa mo e kau tokoni mei mulí hei'ilo na'a lava ai ha tokoni fakakau ai 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ki ai mo fiema'u tokoni ki ai 'a 'etau ngaahi fanga tokoua mo e fanga tuofāfine ko eni 'i he 'otu motú. 'A ia ko e, na'e 'i ai, ko e fakakaukau ia Sea pea 'oku fiefia pē 'a e Pule'angá ia hokohoko atu 'a e, ha talanoa makehe mei heni fekau'aki pea mo e ngaahi fakakaukau ko eni 'oku 'ohake ko eni 'e he kau Fakafofonga.

Fakama'ala'ala Palēmia ki he pa'anga folau ki muli \$800

Fekau'aki mo e *overseas travel* pa'anga 'e 800 Sea ko e me'a 'oku fa'a angamaheni 'aki pē. Mea'i pē he Hou'eiki Mēmipa 'e ni'ihi heni ko hono tuku ha ki'i seniti ai ka toki 'i ai ha fiema'u he kaha'ú pea toki to'o atu ha seniti he ka 'ikai 'e mate foki e fo'i vouti ia he 'ikai ke 'asi e fo'i vouti ia. He ko e 'uhingá ia 'o kapau leva he kaha'ú 'oku fiema'u, ko e meimei ko e kau *local government* foki 'oku lele, 'alu lotofonua pē. Kapau 'e 'i ai he kaha'ú fai ha ki'i *training* mo ha me'a 'oku 'i ai ha ki'i fo'i vouti ke 'oatu ha sēniti ke fakapa'anga 'aki pe fakaivia 'aki. Ko e taimi foki ko ē na'e fa'a 'ai pē ki'i pa'anga 'e taha *token* ka ko eni na'e, ko e fakahoko mai ko e 'ai pē ki'i seniti hē ko e 'uhingá pē ke fakafofonga ka 'i ai ha taimi ai 'e folau atu 'a kinautolu he va'a ko eni ki muli 'oku 'i ai pē ha ki'i fo'i vouti ke 'ave ki ai ha sēniti ke ne fakaivia 'a e folau ko ia. Mālō Sea.

Fokotu'u ke fakaivia ngaahi pule'anga fakakolo ki ha tu'unga falala'anga pea a'u ke nau leva'i ha pa'anga lahi

Mo'ale Finau: Sea ki'i miniti 'e taha ke u faka'osi atu fakamolemole. Sea ko u 'oatu pē 'eku fakamālō ki he Palēmiá pea pehē ki he patiseti ko eni. Neongo pē 'oku fai e ngaahi, hono fehu'ia 'o fekau'aki ka ko hono mo'oní Sea ko 'eku kolé 'e lava ke fakalalakala'i 'a e *local governments*. 'Osi tui au 'Eiki Sea ki he fai mo hiki'i e lēvolo ko iá. Na'a mo 'etau silini Fale Alea 'Eiki Sea 'ave kotoa ka kuo pau ke fakapapau'i kuo *upgrade* kinautolu ki ha lēvolo 'oku falala'anga pea taukei ke nau *handle* ha pa'anga 'oku lahi.

Ka ko hoku lotó mo 'eku anga 'eku fakakaukaú ki he kaha'ú 'Eiki Sea kapau 'e 'i ai ha taimi kuo 'alu e *local government* ke nau ma'u e fo'i lēvolo taukei ko iá mo falala'anga, 'alu kotoa ki ai kae nofo taha pē Fale Aleá 'Eiki Sea ki he fa'u lao 'o e fonuá. Kuo tau hela he taimi ni he, kae kehe ka neongo ia 'oku tau lele atu pē mo tau fononga atu ka ko u tui 'oku teke pehē palani ki he kaha'ú. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Io ki'i me'a mai 'a 'Eua Hou'eiki Nōpelé ē pea toki foki atu kia 13.

Kole fakama'ala'ala ki he hiki kotoa polokalama 7 fa'oaki kotoa he Vouti Pule'anga Fakakolo

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. 'Eiki Sea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia e 'u me'a ko eni ka ko u, tuku kehe kapau na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá ka na'e 'ikai ke u, ki'i kovi foki e fanongó he taimi ni Sea. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia 'o hangē ko eni ko ē ko e, ko 'Euá. ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Lord Nuku: ... 'a eni ko ē he peesi 138, 'ikai foki ke toe 'i ai ha silini ia 'e 'asi heni, ki he Fakafofonga Pule'anga 'a 'Eua Sea. Ko 'eku me'a, ko 'eku me'a 'aku pē na'e 'osi me'a mai ki ai 'a e Palēmia ka na'e 'ikai ke u fanongo ki ai, ka ko e 'uhinga ko 'eku sio hifo ko ē ko 'ene

noa ko ē ‘a e Fakafofonga Pule'anga ‘a ‘Eua, ko e me’a ia ko ē ‘oku ou hanga ko ē ‘o fehu’i ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha ia fakamolemole ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: 138.

Fakama’ala’ala Palēmia he fehikitaki polokalama 7 ki he Vouti Pule’anga Fakakolo

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘Eiki Sea na’e ‘osi fakahoko atu pē ‘anenai Sea, ‘a ia ko e ngaahi polokalama ni ‘oku fetukutuku ko ē ki he *restructure* ki he peesi 144. ‘A ia ko e *local government* ko ē na’e feme’a’aki ki ai ko eni pea mo ‘Eua 11 kae 'uma'ā ‘a Ha’apai 12, ‘a ia ko hono hiki ia mei he *sub-program* ko ē ‘o ‘alu ki he tafa’aki ko eni ‘a eni he peesi 144.

Lord Nuku: 144. ‘A ia ko e ‘u polokalama ko eni na’a ne, ‘a ia ko ē na’e ngāue mai ‘aki ‘e he Pule'anga ‘i he ‘u ta’u kimu’a, ‘a ia ‘oku hangē ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai, ‘a ia ‘oku hiki kātoa ia ki he polokalama ko eni ko ē ‘a ia ko eni ‘oku ke hanga ‘o fakahoko mai ‘i he taimi ni. ‘A ia kapau leva te tau sio ki ai ki he polokalama 7, ‘a ia ‘oku mahino ia ‘oku hiki kotoa, koe’uhi ko hono fakapa’anga ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha pa’anga ia ‘i ai.

‘Eiki Palēmia: ‘a ia ‘oku ke ‘ai ko hono fetukutuku mai ia ki he ke nau *under* ai tau pehē ‘a e ngaahi pule fakavahe, ‘ofisakolo, kovana mo e kau fakafofonga pule'anga, pea mo e ‘u komiti langa fakafakalalakaka ko ē ‘a e ‘u ‘otu motu. ‘A ia ko e *restructure* ia na’a ku lave ki ai he kamata ko ē ‘eku fakahoko atu ko ē ‘a e patiseti ko eni ‘a e ‘Ofisi Palēmia. Mālō Sea.

Lord Nuku: ‘Ikai ko ia Sea, na’e ‘uhinga pē Sea ‘eku fakafehu’i ko ‘eku sio ko ē ki ai ko ē koe’uhi he ko e ‘u me’a ko eni ko ē na’e, na’e ‘osi lele mai ‘aki ‘e he Pule'anga kimu’a, ka ‘oku sai pē he ko ena ‘oku ‘osi me’a mai ‘aki pē ‘e he ‘Eiki Palēmia, ‘a e ngaahi fehikitaki ko eni ‘Eiki Sea, ka neongo pē ‘oku ‘i ai e ngaahi fakakaukau ke fekau’aki pea mo e anga ko ē fehikitaki ko eni hono fu’u hiki fakalukufua pehē ko ē he taimi ni, ‘o ‘alu ko eni ko ē ki he Pule'anga Fakakolo ‘Eiki Sea.

‘Oku ou tui mahalo na’a ‘alu ki ai ‘o fu’u fakalukufua ‘a e me’a ki he feitu’u pē ‘e taha, ka ‘oku ou tui ‘i he anga ko ē ‘eku tui mahalo ko u tui na’e meimei faingofua ange pē hano fakahū ki he ngaahi Fakafofonga Pule'anga ke ‘aonga ‘enau Fakafofonga Pule'anga ‘i he vahefonua. He ko nautolu ‘oku nau hanga ‘o fakafongga’i mai hangē eni, neongo ‘oku hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko ena ‘a ‘Eua, ko ‘Eua foki ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Fakafofonga, ‘oku ‘i ai ‘a e Fakafofonga Pule'anga, ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai hano Kōvana, ke ‘uhi ki he anga ko ē ‘o e fengāue’aki ko ē ko ē mo e ngaahi hangē ko e ngaahi komiti fakalalakaka, ka ko e me’a pē na’e fai ki ai ‘a e tokanga, ka ko eni ia kuo liliu e ‘u mafai kātoa ko ia ia ‘o ‘ave ia ki he kupu fō’ou ko eni ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Ofisi Palēmia Sea, pea ko e me’a pē ia na’e ki’i fai ki ai ‘a e hoha’a, ka ‘oku mahino kiate au ‘ene ‘uhinga hono fehikitaki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole mu’a Sea, ka u ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4.

Kole Tongatapu 4 ke 'ai ke mahino fehikitaki he polokalama 7 'Ofisi Palēmia ke lava 'o muimui'i

Māteni Tapueluelu: ... 'a e ki'i kole pē ia 'e 'Eiki Sea ki he 'Eiki Palēmia ko hono 'uhingá 'oku 'i ai 'a e kaunga eni ia ki he me'a na'e kole 'e he motu'a ni ko ē 'anenai, pē 'oku fiha 'a e vouti ko eni ko ē ki he Va'a *National Intelligence* 'oku 'ikai ke lava 'o talamai he 'oku 'ai ia 'o fa'o fakataha ki he fo'i fu'u kato lahi 'oku 'i ai mo e ngaahi 'u me'a kehekehe. 'Oku tatau pē mo eni Sea kapau 'e 'i ai ha me'a 'a e Feitu'u na ki he peesi 138 'o fakatauhoa ko eni ki he peesi 144 'Eiki Sea, 'oku mahino ai ko hono hiki mai ko ē mei he ngaahi vouti na'e mahino 'aupito hono tohi'i 'o e ngaahi fakamole ki he kau Fakafofonga Pule'anga 'o 'omai 'o fa'o fakataha ia he taimi ni, hiki ia mei he *MIA* 'o 'omai ki he 'Ofisi Palēmia, 'o fa'o fakataha pea 'ikai ke tau toe hanga 'etautolu 'o 'ilo pē 'oku anga fēfē 'a e ngaahi fakamole fakafu'ituitui.

'Eiki Sea, ko e toki 'osi eni 'etau paasi mai mei he vouti 'a e Fale Alea 'o Tonga. Na'e to'o na'e fai 'enautolu 'a e *opposite*, to'o ia mei he fakalukufua ko ē e Fale Alea 'o 'omai ia 'o veteki mahino ki he ngaahi vāhenga. *Opposite* 'aupito ia ki he me'a 'oku fakahoko mai ko ē, to'o nautolu ia mei he veteveteki 'a ia 'oku mahino 'omai ia 'o fa'o kātoa he fu'u kato, pea ko e kolé 'Eiki Sea ki he 'Eiki Palēmia ke 'ai 'o veteki mai ke mahino ange ki he Hou'eiki, pea kau ai 'a kinautolu 'a e ngaahi 'ofisi 'oku tau tonu ki ai 'a e voutí, ke nau lava 'o tokanga'i.

'Oku ou fakamālō lahi ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo e kau ngāue 'i hono veteveteki mai 'a e vouti ko eni ko ē faka-vāhenga ke mahino ange, pea 'oku ou tui ko e tā sipinga ia ke tau muimui ai he 'oku 'alu fepaki ia pea mo e fo'i ākenga ko eni 'oku 'asi mai kuo 'ave ia 'o fakalukufua pea 'oku puli ai 'o 'ikai ke tau toe lava ...

<005>

Taimi: 1205-1210

Mateni Tapueluelu: ... fakaveteveteki Sea ko e kolé pē ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eiki Palēmia

Fakamahino Palēmia 'uhinga fakatahataha'i polokalama 7 ki he ngaahi me'a felālāve'i mo e pule'anga fakakolo

'Eiki Palēmia: Mālō Sea kae tali atu pē ia 'oku 'ikai ke puli ai ha me'a ko e fiká kotoa pē ena. Kapau mou fie fakafehoanaki 'a e taimi na'a nau tu'u tahataha ai, ka ko e fakakaukau ko e 'uhinga kātoa nautolu 'oku 'i ai 'enau fekaukau'aki mo e *local government*. 'A ia 'omai kātoa leva ki ai 'o kau ai 'a e kau pule fakavahe, kau 'ofisakolo kau ai e kau kovana mo e kau fakafofonga pule'anga toe kau ai mo e komiti fakalalakaka fakafonua. Ko e fakakaukau ia ke mai he 'oku nau felālāve'i 'omai pē 'o tu'u 'i he feitu'u 'e taha, 'osi fai e talanoa ia he ko e Kovana mo e kau Fakafofonga Pule'anga ko e va'a pē ia 'e taha 'a e 'Ofisi Palēmia 'osi fai e femahino'aki ia ki ai mo e Patiseti. Ka ko e 'uhinga ia ko eni hono tuku atu, ka ko e fakakaukau ko ē na'e fa'u'aki ko ē 'o e Patiseti ke 'omai 'a e me'a 'oku nau felālāve'i 'o tuku fakataha, pule fakavahe, 'ofisakolo, kovana, fakafofonga pule'anga kau ai mo e komiti langa fakalalakaka 'a e 'otu motu ko ia pē Sea ka ko e *detail* 'oku ma'u pē ia hena Sea pea ko e anga pē tokoni atu ki he fakakaukau ko ē na'e 'omai mālō.

Kole Tongatapu 4 ki he Pule'anga ke vahevahe ke mahino ange vouti pule'anga fakakolo he Patiseti hokó

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Palēmia pea ko u faka'apa'apa'i 'e au 'a e fakakaukau pea kapau te tau toki mai ki he Fale Alea 'oku felālāve'i 'a e ngāue ko ē 'a e ngaahi vāhenga mo e Fale Alea 'o Tonga. Ka 'oku kei vahevahe'i mai ke mahino ko e vouti ē 'a Tongatapu 1, vouti ē 'a 2, 3, 4 ke kehekehe ke mahino 'oku kehekehe 'a e ngaahi fakamole pea lava 'o muimui'i. Ko e kole pē ia 'Eiki Sea kātaki pē 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā 'oku sai he 'oku me'a heni 'a e kau ngāue 'o e Falepa'anga 'e tokoni ange ki he Fale Alea 'o Tonga kapau 'e lava 'o fakafaikehekehe'i mai 'i he vouti hokó mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ke u ki'i kole pē 'i he peesi 34 ko ē 'o e Palani.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

Tui 'Eua 11 ko e ngaahi fiema'u 'oku 'omai mei he ngaahi 'a'ahi faka-Fale Alea ke fakapatonu ki ai fakapa'anga ngaahi fiema'u he Patiseti

Taniela Fusimālohi: Ko e ki'i fehu'i ko eni Sea 'oku 'i ai foki 'a e pa'anga he vouti ki he fakalalakaka ko ē komiti fakalalakaka ka 'oku hā mai ia 'a e fiema'u ke ngāue fakataha 'a e Fakafofonga Fale Alea pea mo e komiti. Ko 'eku 'uhingá eni Sea koe'uhí he ko e me'a ko ē 'oku hoko ko ē 'i he 'a'ahi faka-Fale Alea 'oku hanga 'e he 'a'ahi faka-Fale Alea 'o to'o mai 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'a e vāhengá mo e ngaahi kolo. 'Oku totonu ke 'omai pē 'a e ngaahi fiema'u ko iá ke ngāue'aki 'a e Patiseti ko iá ki he ngaahi fiema'u ko iá. Ka 'oku hangē 'oku ki'i movete 'a e me'á he 'oku toe 'i ai mo e kau ngāue ia 'oku nau toe o atu nautolu 'o toe kumi mai mo e ngaahi fiema'u ka 'oku totonu ke nofo pē 'a e fakapa'anga ko ē ko ē 'oku 'omai 'e he Patiseti ki he fo'i me'a pē ko ē 'oku 'omai he lipooti faka-Fale Alea. Pea ko u tui ko e ngaahi fiema'u ko ē 'oku 'asi mai ko ē he lipooti faka-Fale Alea 'oku fe'unga pē ia mo e pa'anga ko ē 'oku ma'u ke fakapa'anga'aki.

Fokotu'u 'Eua 11 ke hiki'i hake ongo Niua mo 'Eua ke a'u ki ha tu'unga Kōvana

Ko hono faka'osi Sea ko e toe tukituki atu pē pea mo e kole ko eni ki he 'Eiki Palēmia ke toe fai pē 'a e fakamalanga. 'Eiki Palēmia anga lelei ā mu'a kae fai mu'a ha ngāue ke hiki ā 'a e ongo Niua pea mo 'Eua ki he lēvolo 'o e Kōvana ko u tui ka lava 'e ho Pule'anga fai 'a e ngāue ko eni ko e makamaile ia ki he Feitu'u na mo ho Pule'anga. 'Ikai toe ngalo ia 'ia Puakatau hangē ko e talanoa kuo fai 'e 'Eua 11 'ikai toe ngalo ia 'i he 'Eua kotoa pē ka hoko 'a e kole ko eni 'o hoko ko e mo'oni ke 'alu hake ā 'a e ongo Niua pea mo 'Eua ki he lēvolo 'o e Kovana kae lava 'o lele 'i matangi lele 'i matangi 'a e ngāue 'oku fakahoko 'e he ngaahi vahefonuá. Ko u fakatauange pē 'Eiki Palēmia te ke fakakaukau lahi ki he kole mo e fakatangi 'oku fai mei he vahefonua 'o e Ongō Niua pea mo 'Eua ke hoko ko e makamaile ia ho Pule'anga mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō sai pē, sai pē Pule'anga fakatokanga'i pē me'a ko eni.

Lord Nuku: Sea fo'i fehu'i faka'osi pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ange ‘Eiki Nōpele.

Fehu’ia tu’unga ‘i ai kau Nōpele he’ene fekau’aki mo e pule’anga fakakolo

Lord Nuku: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu foki ki he ... Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia ki hono fehikitaki ko eni ko ē ko ē ‘o e hiki ko eni ko ē na’e fai ‘a e ke fa’u ‘aki e *local government*. Ko u ki’i fehu’i pē ‘a’aki he Palēmia ko e hā e tu’unga e kau Nōpele ‘i he fa’unga ko ia, he ko ‘eku lave’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala ia mahino ki ai, ko ‘eku fehu’i pē ia pē ‘oku ai ha fokotu’utu’u ke kau ki ai kau Nōpele pē ‘ikai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘e ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Sea ko u pehē ‘e au ‘oku kau e kau Fakafofonga Nōpele ‘i he komiti fakalalakaka ko eni ‘a e ngaahi motu, ko e fakamuimui taha ‘eku ‘ilo ‘oku nau kau ai ‘i hono alea’i ‘a e fakalalakaka ko ē ‘o e ngaahi motu mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu’u pea pou pou ē.

Fokotu’u Tongatapu 5 ‘ave ki he Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga (PSC) fatongia ki hono vakai’i tu’unga ngaahi ngāue ngaahi potungāue

‘Aisake Eke: Sea kātaki pē tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Komiti Kakato kae ki’i ‘ohake pē mu’a ki’i fehu’i ko eni ‘e ua ki he ‘Eiki Palēmia. Ko e peesi ko eni na’e lave ki ai e 132 ‘asi foki ai ngaahi *project* ...

<007>

Taimi: 1210-1215

‘Aisake Eke ... makehe ange. Ka ko e fakatatau ki he’ene me’a mai, neongo ‘oku ‘ikai ke ‘omai ko e hā ‘a e vahevahe, kae me’a mai talamai ko e fika ko eni kau ai e me’a ‘e 2. Ko e fakatotolo e ngaahi fakamatalá pea ko hono 2 ko hono vakai’i ko ē e ngaahi fatongia ko ē ‘o e ngaahi potungāue. Ko e fatongia ko ia hono vakai’i e ngaahi potungāue ko e fatongia ia ‘oku ngāue’aki ko e fatongia ia ‘o e Komisoni ko ē Kau Ngāue Fakapule’anga. Fatongia ia ‘o nautolu ‘oku ‘asi. Kapau te mou toki me’a pē ki he kupu ko eni. Ko e Potungāue ko eni ‘a e Potungāue ko eni ‘oku ne tokanga’i ‘a e Komisoni ko ē ‘a e Kau Ngāue Fakapule’anga, ‘oku, ko e kupu 8 ‘oku ai e va’a ai hono 8 *division* 4 ko hono fatongia eni ka u fakahoko atu.

“Te u fakahoko ha ngaahi ‘analaiso mo ha ngaahi vakai’i lelei ‘i he ngaahi taimi pau ‘a e ngaahi ngafa ngaahi tefito’i fatongia pea mo honau tu’unga malava ke nau fakahoko ‘a e ngaahi fatongia ko ia ma’a e Potungāue fakapule’anga kotoa pē.” Ko u kole pē au ki he ‘Eiki Palēmia ko e pa’anga ia ko eni ‘ave ia ki he, ko e fatongia ia ‘o e *PSC*.

Fakamanatu Palēmia ‘oku fakamalumu PSC he ‘Ofisi Palēmia

‘Eiki Palēmia : Kole ke u ki’i tokoni atu ko u tui ‘e ma’ala’ala ange. Ko u tui ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga ko e motu’a Palēmia ‘oku ne tokanga’i e *PSC*. Ko e me’a ‘i he taimi kotoa pē ko e Palēmia kotoa pē ko ia ‘oku ne ‘omai e lipooti ‘a e *PSC*. Ko e *final* kotoa pē ‘a e ngaahi Tu’utu’uni mo e me’a ha’u ki he Palēmia. ‘Oku mea’i pē ‘e ia ‘a ia ko e kau pē mo e sio ia ki

he *staffing* mo e *PSC* 'i he me'a kuo pau ke nau sio fakalūkufua ki ai. Hangē ko e feme'a'aki pea mo 'Eua 11. Kuo pau ke fai e sio ki he ngaahi fokotu'u fakafōtunga mo e ngāue 'a e ngaahi Potungāue pea mahino pē 'oku pau ke fai ha sio ki he kau *staff*. Ka ko e fakamanatu pē ki he Fakafofonga ko e Palēmia 'oku ne tokanga'i 'a e *PSC*. Mālō.

'Aisake Eke : Tapu pea mo e Feitu'ú na, ko u fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Palēmia. Ko u lave'i pē 'e au ka ko e Feitu'ú na foki 'oku ke tokanga'i ko ē 'a e Potungāue ko eni felāve'i mo e kau ngāue fakapule'anga. Pea ko e feitu'u ia 'oku tonu ke 'ave ki ai ho'o silini 'oku 'ikai ko e 'Ofisi Palēmia. 'Ave pē ki ho'o Potungāue ko ē he koe'uhi 'oku lolotonga 'i ai 'a e fo'i kau ngāue ia 'oku nau tokanga'i 'a e tafa'aki ko eni. Pea ko u lave'i 'e au 'Eiki Sea ko e taimi ko ia 'oku fai ai ko ē hono vakai'i e patiseti 'oku ha'u e *PSC* ia 'o nau vakai'i ko e hā e ngaahi tefito'i fatongia 'a e ngaahi me'a ko ia.

'Eiki Palēmia : Sai pē Sea ke u toe tokoni atu pē. Hangē ko 'eku lau 'oku 'ikai ke *one dimensional* pē sio pē ki he me'a ko ia na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga. Kuo pau ke tau sio ki he ngaahi tafa'aki kehekehe pē 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungāue. Pea 'oku hangē ko 'eku lau ko e taha ia 'o e ngāue. Ko e taha ai ko e *National Intelligence* pea ko e taha ai ko e *Digital Transformation* he *local fund* he 'oku ai mo e tokoni 'a e Pangikē 'a Māmani ki ai. Ka ko e anga pē ia e fakahoko atu, 'oku 'ikai ko e fo'i ngāue tāfataha pē ko ē ki he *Staffing* mo e 'ū ala me'a pehē 'oku 'i ai moe ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku tonu pē ke fai ha sio ki ai. Mālō Sea.

'Aisake Eke : Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na kae faka'osi atu ai pē.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai.

'Aisake Eke : Ko e fatongia foki 'a e ki'i va'a ko eni, 'oku ai e fu'u kau ngāue ai 'oku nau ma'u e taukei mo 'enau 'ilo ko ia e ngaahi Potungāue. 'A ia ko 'enau tefito'i fatongia 'uluaki foki 'oku 'uluaki vakai'i ko e hā e fatongia, pea toki mei ai e kau ngāue. Kae kehe ko 'eku 'oatu pē 'e au ki he 'Eiki Palēmia ke ne mea'i koe'uhi ko e fo'i taumu'a 'o e fo'i pa'anga ko eni ko hono vakai'i 'a e fatongia ko ia e ngaahi Potungāue pea mo 'enau ngaahi pa'anga 'e fiema'u kau ngāue. Pea ko e fo'i fehu'i pē ko ia. Ko e fe Potungāue 'oku ne tokanga'i. 'Oku 'ikai ko e 'Ofisi Palēmia ia ko e Potungāue pē 'a e 'Eiki Palēmia 'i he Komisoni kau ngāue fakapule'anga. Kae kehe ko e tuku atu pē ia ki he 'Eiki Palēmia ke toe me'a pē ki ai koe'uhi ko e fatongia 'i he me'a.

Tokanga Tongatapu 5 te'eki fakalao'i ngāue 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai mo e palani ngaue 'a e kautahá

Ko e me'a hono ua 'a e felāve'i ki he Lulutai Sea. Ko 'eku ki'i 'ohake pē koe'uhi ko e tu'u 'a e Lulutai foki ia mahino pē me'a 'a e Palēmia. 'Oku hoko ia ko e kautaha ka 'oku 'ikai foki ke fakahū mai ha lao ia ki heni ko e kautaha pisinisi 'a e Pule'anga. Pea ko 'ene tu'u pehē leva 'oku 'i he 'Eiki Palēmia ke ne me'a mai ko e hā 'a 'ene palani ki ai 'i he'ene palani. He kapau 'e 'ikai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne tokanga'i. 'Oku 'ikai ke 'ilo ia 'e he Fale ni ko e poini lahi pē ia 'etau ki'i koloa ko ia Sea 'etau ki'i koloa mahu'inga ia.

Fakahā Palēmia 'osi lesisita ko e kautaha 'a e Kautaha Lulutai

'Eiki Palēmia : Ko ia Sea hangē ko ia na'a ku fakahoko 'anenai, na'e lesisita ko e kautaha.

Ko e me'a pē ia ko ē na'e fakahoko atu 'anenai pea ko e me'a pē ia 'oku toe fakahoko atu ki he Fakafofonga 'osi lesisita eni ko e *legal entity* ko e *company* ke fakahoko fatongia Sea, Mālō.

Fokotu'u pea pou pou ke tali Vouti 'Ofisi Palēmia

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki, fokotu'u pea pou pou ē. Tau fakatokanga'i tau hiki ē. Mālō ko u pehē Hou'eiki ke tau mālōlō he ē. Ko ena kuo hoko 'etau taimi tau liliu 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale Alea ki he 2:00)

<008>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o Le'ole'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Na'e toloi mai e Fale ki he 2:00 ke hoko atu 'etau fakataha mei he 2:00 ki he 4:00 ka kimu'a pea u liliu ki he Komiti Kakato tuku heni e faingamālie ki he Fakafofonga Ha'apai 12 na'e poaki mai me'a makehe 'aneuhu ka na'e toloi mai ki he efiāfi ni me'a mai.

Lāunga Ha'apai ki he Pule'anga ko hai na'e fakamafai ngāue Sāpate ai he mala'evakapuna

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakahoko atu pē Sea e ki'i me'a nounou ko eni fekau'aki pea mo e ki'i lāunga pea mei he kakai 'a e motu'a ni pea kau ai mo e taki lotu 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e Sāpate hohoko 'e ua 'Eiki Sea na'e fakahoko e ngāue 'i he 'i he langa 'o e mala'evakapuna 'Eiki Sea.

Ko e ko hono mo'oni 'Eiki Sea na'a ku feinga ke u talanoa mo e ni'ihi ko eni ke u fakahā kia kinautolu 'a e 'oku mo'oni 'aupito 'a e kupu 6 'o e Konisitūtone. Ka 'oku tui pē 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē pea mo e ngaahi *provision* 'oku ne hanga 'o 'omai e ngaahi faka'atā ki he ngaahi *emergency* pē ko e ngaahi me'a mahu'inga 'oku hoko. 'Eiki Sea manatu e motu'a ni 'Eiki Sea ki he ngaahi ta'u lahi kuo hilí na'e 'i ai 'eku ki'i tokoua na'e lavea 'i Ha'apai na'e puna ange e vakapuna 'i he ho'atā Sāpate 'o 'omai pea toe fakapuna ki Nu'usila. 'A ia ko e fakatātā ē 'Eiki Sea 'o e ngaahi me'a ko ē 'oku hokó ka 'i he taimi tatau 'Eiki Sea 'oku ou loto ke 'omai e me'a ni ki he Fale ni koe'uhí he 'oku ko e mahino ko ē 'a e kakai 'oku fiema'u ia ke nau mahino'i 'Eiki Sea ka koe'uhí he 'oku pipiki pē e kāinga ni 'Eiki Sea 'i he kupu 6 'o e Konisitūtone 'e tapu e Sāpate 'e tauhi e Sāpate ke mā'oni'oni.

Ko ia ko u 'oatu 'a e ki'i 'a e ki'i lāunga ko eni 'Eiki Sea ki he Fale ni ko e faka'amu 'a e kāinga ke 'omai mu'a 'e he Pule'anga ha'anau tali 'o fakatatau pea mo hono faka'atā atu 'o e ngāue

ko ení pea na'e anga fēfē hono *process* mo hono faka'atā koe'uhí kae lava ke nau ongo'i 'oku ma'u ha fakamatala lelei 'Eiki Sea ki he fakahoko 'o e ngāue 'i he 'aho Sāpate.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e me'a ko eni mou kole ki he Pule'anga ke mou kātaki mu'a 'o fakamahino ki Ha'apai 'i he houa ko 'eni 'Eiki Sea ko e hā e 'uhinga na'e faka'atā ai e kautaha ko eni ke nau fakahoko 'a e ngāue 'aho Sāpate 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea ko e ki'i fakahoha'a pē ia 'oku ou 'oatu pea 'oku ou kole atu ki he Pule'anga ke 'omai mu'a ha'anau fakamatala he 'oku fanongo mai e kāinga 'Eiki Sea ka nau ma'u ha tali lelei ki he 'uhinga ko eni 'oku hoha'a 'aupito 'a e kāinga 'Eiki Sea a'u ki he kau taki lotu pea ko e kāinga kolo ko Koulo 'oku hoko ai e ngāue ko eni 'Eiki Sea na'e hoko eni ko ha ...

Veivosa Taka: Sea 'e lava pē ha'aku ki'i tokoni pē Sea ki he, miniti pē 'e taha Sea.

Lord Fakafanua: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea 'oku ou fokoutua hake pē ke u pou pou ki he me'a ko eni 'oku ou 'oku me'a ki ai 'a 'a 12 ka ko u manatu 'Eiki Sea ki he ki he'ene me'a 'o pehē 'oku piki ki he Konisitūtone. Ko 'eku pou pou pē Sea mo 'eku fanongo ki he ki'i talanoa he'eku kei si'i na'e hā'ele mai 'a Sisū mo 'ene kau akó he halá pea nau sio ai ki ha fu'u niu pea nau kole ke 'omai ke nau hihiloku he 'aho Sāpate. Pea 'oku ou tui na'e fai e longoa'a lahi ai 'Eiki Sea 'oku mea'i pē 'e he Fale 'Eiki ni ka 'oku, 'oku lahi e ngaahi me'a ke tau ke tau vakai ki ai ka tō e afā ko ē 'o 'Ieni 'Eiki Sea na'e fakangofua pē ia ke fai e ngāue.

'Oku 'i ai e 'a e palopalema 'a e lāunga 'a e kāinga 'e ni'ihi 'o Ha'apai fekau'aki pea mo e 'ikai tau ange e vakapuná 'ikai ke nau lava 'o fepuna'aki pea mamahi mai e tokolahi 'o nau hanu ...

<009>

Taimi: 1420 – 1425

Veivosa Taka: ... ka nau fakahoko ange kia nautolu ko e ngaahi me'a ko ē 'oku tau fihia aí. He 'oku lolotonga tu'usi e hala 'a e mala'é kae fakatoka e fo'i *cable* ke 'alu ki Foa 'a e 'uhilá. Pea ko e me'a ko ē Sea 'e hokó kapau he 'ikai ke lava ia 'e 'ikai ngāue'aki ha vakapuna ia 'i he uike 'e 1 pe ko e uike 'e 2. Ka ko u tui ko e me'a mo'oni pe 'oku 'ohake 'e 12, ko e he 'ikai ke tau tatau ai pē. Ka ko u tui ko e kongá 'oku nau mamahi ai e kāingá ko e ngāue he Sapaté.

Pea mo e poini 'e taha, longoa'a e falelotú he, 'oku longoa'a ange Sea e lele ia 'a e me'alelé he tu'a falelotú. Ka 'oku ou tui pe au ia ke fakamolemole pe kāinga Ha'apai ko e anga ia 'a e ngāué kuo pau ke tau mamahi hono ue'i 'a e musié he taimi 'oku tau lue ai he 'aho Sapaté. Pea na'e hanga 'e Sīsū 'o fakaako'i nautolu he taimi ko iá. 'E Sea ko e ki'i tokoni pe ia 'oku ou fakahoko atú, mālō 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Sea 'oku mo'oni pe ia e tokoní Sea, ko e poini 'oku ou 'oatu heni 'Eiki Sea. Ke fai mu'a 'e he Pule'angá 'enau talí, koe'uhí kae lava ke fanongo, he 'oku alu ia ki he tu'unga Sea kuo kamata ke tukuaki'i mai 'a e Fakafongá ia pe ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke u ngāue ai ki heni. 'A ia ko e fa'ahinga mahino ko ē 'Eiki Sea ke lave pe 'e he Pule'angá ke ne fakahā he mōmeniti ko ení. Pea ko 'ene *clear* pe me'a ia ko iá 'osi ia, fai e ngāué. 'Oku mahino pe ki he motu'á ni 'Eiki Sea 'a e me'a ko ē na'e me'a ki ai e Fakafonga Ha'apai 13.

Na'e 'i ai e 'uhinga tau fa'a fanongo ki he lea ko ē 'oku pehē ke *makes sense* na'e 'i ai e 'uhinga lelei. Ka 'oku totonu ke ha'u me'i he Pule'angá 'Eiki Sea ke lava ke fanongo ki ai e kāingá. Ko ia Sea te u tukuange ki he Pule'angá ke nau 'omai 'enau talí kae fiemālie e kāinga Ha'apai Sea mālō.

Tali Pule'anga ko e ngāue ne fai Sapate 'i Ha'apai ki he lelei fakalukufua 'a Ha'apai

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō 'aupito 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Laó

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko u, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fale Aleá. Pea ko e me'a ko ení Sea, taimi kotoa pe 'oku 'i ai ha vaka 'oku tau mai 'i he Sapaté. Kuo pau ke fakahifo e kau pāsésé pea 'oku faka'atā ia. 'I he keisi ko eni 'a Ha'apai Sea ko e 'aho ia 'oku 'ikai ke ngāue'aki ai 'a e mala'evakapuná 'oku feinga'i ke fai ai, fakahoko ai 'a e ngāue ko ení ki he lelei fakalukufua 'a Ha'apai. Ka hoko ha fakatu'utāmaki pe ko ha ngāue 'oku pau ke 'omai kinautolu mei ai.

Ko e afā ko ē 'o 'Iení 'Eiki Sea, ko e motu'á ni na'e lele ki aí.

Lord Nuku: Sea

'Eiki Tokoni Palēmia: Mau ngāue pe he Sapate

Lord Nuku: Ki'i fakatonutonu atu mu'a

'Eiki Sea: Fakatonutonu

Fehu'ia ko hai na'a ne fakangofua e ngāue Sāpate 'i Ha'apai he mala'evakapuna

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atú Sea ko hai na'á ne fakangofua 'a e ngāue he mala'evakapuná he Sapaté, 'a eni 'oku 'omai ai e lāunga 'a Ha'apai. Ko e fo'i me'a pe ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea

Lord Nuku: He ko e 'aho Sapaté 'oku 'i ai 'a e sino 'oku faitu'utu'uni ki he 'aho Sapate, 'i ha fa'ahing ngāue pe. Ko e 'uhinga pē ia ko e 'uhingá ko u kole pe 'a'aku ia ke tau fakanounou ka tau hoko ki he'etau Patisetí. Ko 'eku, fu'u lōloa e tali ko ení koe'uhí ko e tali mai pe Pule'anga ia, 'io na'a nau hanga 'enautolu, na'e fakangofua ke fai e ngāue ko ení Sea.

'Oku ou lave'i 'e au e Lao ko ē ki he *Emergency* ki he anga ko ē hono fakangofuá. Ka ko e 'uhingá ko e kole mai 'a Ha'apai pe ko hai na'á ne hanga 'o fakangofuá he 'oku 'ikai ke tui e kau Ha'apai ia 'oku tonu ke maumau'i e Sapaté. Kae tauhi hono mā'oni'oní, ko 'eku fakatonutonu pe ia Sea. Ko e 'omai pe ha tali hangatonu pe ko e hā e 'uhinga ko ē na'e fai ai e ngāue ko ení Sea, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia, 'oku 'uhinga pe kia au ho'o fakamalangá ko e puipuitu'a ia ho'omou faka'atā e ngāue ko ení he Sapaté. Ka 'oku fie 'ilo he kāingá pea mo e 'Eiki Nōpele 'Euá pe ko hai na'á ne faka'atā.

Fakahā Pule'angá fakamafai ngāue Sāpate 'i Ha'apai 'e he Minisita Polisi fakatatau ki he Lao

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e faka'atā ko iá ko e tu'u 'a e Laó Sea ko e Minisitā Polisi te ne faka'atā ki he lelei fakalukufua 'a e fonuá. 'Oku 'ikai ke faka'atā ia fai ai ha fefakatau'aki pe ko ha me'a. Ko e ngāue pe ki he lelei 'a e fonuá ka 'o kapau 'oku 'ikai ke fiema'u ia 'e Ha'apai, me'a pango ia Sea. Ko e anga ia 'etau sio ki he fakalukufuá

Vaea Taione: Sea, ki'i tokoni atu, Sea mahino 'aupito e fakamatala ia 'a e Tokoni Palēmia Sea. Ko e fēhu'i ia 'oku ha'u ki he motu'á ni Sea ko e fakavavevave ki fē'ia. ...

<010>

Taimi: 1425-1430

Vaea Taione: ... kapau na ko e founá 'oku taha pē ko e puna vakapuna atu pē. 'Oku fēfē vaka 'a e 'ū vaka tahí ia Sea? Te tau ngaue'aki foki Sea 'a e *assumption* he me'a ko ení, na'a 'oku teke mai mei muli e me'a ko ení ke fai, te tau maumau'i ai 'a e lao hotau fonuá ni. Ko e anga ia fakakaukau e motu'á ni Sea ke fakama'ala'ala mai he Pule'angá. Mālō.

Tali Pule'anga ko e ngāue ne fakahoko Sapate 'i Ha'apai ki he lelei fakalukufua e motu

'Eiki Tokoni Palēmia: 'ikai Sea ko e me'a pē 'oku taupotu tahá ko hono fakakaukau'i 'a e lelei fakalukufua 'a e kakai 'o e fonuá. 'Oku 'ikai ke fai ha me'a ia ki ha kovi 'a ha taha. 'UHINGA pē hono fai e fatongia ko iá ke lava ke tokoni'i 'i he taimi 'oku fiema'u aí. Ko e taimi ko ē *emergency* 'a *Ian* 'Eiki Sea ko e 'uluaki ngāue ia na'a mau fai ko hono faka'ata'atā e halá mo e mala'evakapuná ke ngāue pē 'i he pongipongi Mōnite. Ka na'e tō e afā he Tokonaki pea mau tau ki ai he Sāpate 'o lele'i e ngāue ko iá ke lava 'o ngāue. Me'a tatau pē 'oku fai ko ení 'i Ha'apai koe'uhí pē ki he lelei fakalukufua 'a e kakai 'o Ha'apai. 'ikai ke kau ai 'a Vava'u ia ko Ha'apai, 'e lelei kia kinautolu Sea. Mālō.

Fehu'ia ha lelei fakalukufua ngāue Sapate ne fakahoko 'i Ha'apai

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakamolemole pē ka u, ki'i kātaki pē ki he Feitu'u na pea fakatapu pē pea mo ho Fale 'eikí. 'Eiki Palēmia 'oku ou 'ohovale au he fanongo ki he me'a ko ení 'oku 'omai 'e Ha'apai. Mahino pē *Ian* ia, ko e *Ian* ia kuo pau ke fakavavevave e Pule'angá pea kuo pau ke fakangalokuloku 'i he fakangofua 'e he 'Eiki Minisitā ko ē 'a ē 'oku ke me'a mai ki aí 'a e tu'utu'uni 'o fekau'aki mo e 'ū me'a fakavavevavé.

Ko Niua na'e hoko ai 'a e, 'a ia na'e tengetange ai e taha 'a e kau pātelé ko e me'a 'aho Sāpate pea na'e fu'u fiema'u 'aupito ke puna e vakapuná ia. Pea fai hono fakangofua 'o puna 'a e vakapuná. Hā ko ā e me'a na'e hoko 'oku hoha'a ki ai 'a Ha'apai? Ki he hā e lelei fakalukufuá, 'oku ke me'a mai 'aki he Feitu'u na? Pe na'e 'omai ha mahaki mei Ha'apai he 'oku 'i ai pē mo'oni e kainga Kouló 'oku fu'u ofi 'aupito 'aupito 'a e falelotú mo e me'á ki he feitu'u ko

ení. Ke ki'i fakamahino mai angé ki he Falé ni he 'oku ou toki 'ohovale au he fanongo ki he me'a ko eni 'oku 'ohake 'e Ha'apai 12. 'Io ta ko ena 'oku, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he ngāue na'e fakahoko Sāpate 'i Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakatō, 'a e Fale Aleá kae 'atā mo e motu'a ni ke fai atu ha tali ki he fehu'i pelepelengesi ko eni Sea. Sea ko e ipu vai ia kuo mahua ia Sea, mahalo ko e me'a ia 'oku fai ki ai e sio 'a e Pule'angá ia ki he kaha'ú ke fai hano fakalelei'i ko e 'ū me'a ko eni. 'E lava pē ke lava 'o fakahoko e ngāue ko eni he 'oku pelepelengesi ia ki he kakai e fonuá pea lava pē foki ke tauhi mo e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he kakai pē 'o e fonuá 'i he taimi tatau.

Sea ko e, na'e 'osi fai 'a e ngāue Sāpate 'i he Sāpate tolu na'e toki hili. Ko e Sāpate ua na'e toki hili Sea na'e, na'e lava atu ai pē ki'i kau faifekau pea mo 'enau ki'i tohi tangi ki he kau ngāue ko eni pea na'a nau loto lelei he 'ikai ke nau toe ngāue Sāpate. Ko e me'a ko eni na'e hoko 'i he Sāpate ko eni na'e toki 'osí, na'e fu'u fiema'u 'aupito ke fakatoka 'a e fo'i *cable* 'uhila ia Sea. Pea he 'ikai ke lava ia 'o fai he Potungāue 'Uhilá, 'e fai 'e he kautaha ko eni 'oku nau fai 'a e ngāue pea ko e me'a ia na'e fakahoko ai 'a e ngāue.

Sea he 'ikai ke tau toe foki tautolu ke kumi e tonuhia pe ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke tau sio ki ai. Kuo hisitōlia ia Sea. Mahalo ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'á ni ia mei he tafa'aki ko eni ko ē 'a e tokanga'i 'a e me'a fakalao ki he mala'e vakapuná ke tau lava 'o ngāue fakataha pea mo e kau faifekau pea mo e fonuá ni pea mo e ongo Fakafofonga Fale Alea pea mo e Fale ko eni Sea. Ke tau sio 'oku tau lava 'o malu'i 'etau tui fakalotú pea 'i he taimi tatau pē foki 'o hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Tokoni Palēmiá ke lava ke tau sio fakalukufua ki he lelei fakalukufua ko eni ko ē fonuá tautefito pē ki he kakai 'o Ha'apai.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'A ia ko e sió ia Sea. Mālō.

Lord Nuku: Ke u toe ki'i fakatonutonu atu pē mu'a e tali ko eni 'oku 'omaí 'Eiki Sea. Kapau 'e lau'i mai e kupu ko ē Konisitūtone pe 'oku maumau he ko e lao eni 'oku maumau'i. 'Oku 'ikai ke fai 'aki eni ia ha fakapotopoto, ko e 'uhinga ia e lāunga mai 'a Ha'apai. He 'oku tau fai tautolu 'i he feme'a'aki ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Lord Nuku: Ka 'oku ou tui, lau'i mai 'a e kupú, pē ko e hā 'a e lau ko ē 'a e, pē 'oku maumau 'a e lao pē ko hai na'a ne maumau'i.

'Eiki Sea: Ko 'eku talaatu pē ho'o fakatonutonu 'Eua, 'Eiki Nōpele 'Eua, te u kole pē ki he Kalake ke 'ohake 'a e kupu 'o e Konisitūtone, kupu fika 6. Pea mo teuteu'i mai 'a e Lao ko ē ki he Tauhi 'o e Mau 'i he Ngaahi Feitu'u Fakapule'anga. Ka tau kamata pē he Konisitūtone, kupu 6.

Kupu 6 Konisitūtone fekau'aki mo e tauhi 'o e Sapate ke mā'oni'oni

'Ai ke, ko e kupu 6 'e tauhi ke mā'oni'oni 'o ta'engata 'a e 'aho Sapate, kuopau ke tauhi ke mā'oni'oni 'a e 'aho Sapate 'i Tonga, pea kuo pau ke 'ikai ha taha te ne fai 'ene fefakatau'aki pē tefito'i ngāue ma'u'anga mo'ui pē ha fa'ahinga ngāue fakapisinisi, pē 'i he 'aho Sapate, tukukehe 'i hano fai 'o fakatatau ki he lao.

'A ia ko e fakatapatapu ko eni 'i he kupu 6 e Konisitūtone, 'oku hā pē 'i mui 'oku ha'i atu ai tukukehe 'i hono fai 'o fakatatau ki he lao. 'A ia te tau hanga leva ki he lao ko eni 'oku ne hanga 'o fakamafai'i e 'Eiki Minisitā Polisi, ko e Lao ki he Tauhi 'o e Maaui 'i he Ngaahi Feitu'u Faka-Pule'anga. Kalake ke 'ohake 'a e lao ko eni ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki.

Fakahā 'Eiki Sea 'ikai maumau'i e Lao ki he ngāue Sāpate 'i Ha'apai

'Oku ou tui ko e *public order and public*. Kalake ko e (o), 'a ia ko e kupu 6, kupu si'i 3. 'A ia ko e lao eni 'oku ne hanga 'o fakavia'i 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, **kuo pau ke 'ikai ke fai ha ngaahi faka'ilo koe'uhi ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e kupu si'i 1, 'o kau ki ai ha me'a pē kuo fai 'i hano fakahoko 'o ha ngāue 'oku 'ikai ala tuku, pē 'i hano fai 'o fakatatau mo e ngaahi Tu'utu'uni 'o ha Tohi Fakangofua kuo foaki 'e he Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.**

'A ia ko e Minisitā ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e kupu ko eni ko e Minisitā Polisi a eni ko eni kuo 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia na'e faka'atā pea 'oku ou tui pē na'e loto ki ai 'a e Kapineti ko e 'uhinga ia na'e fakangofua ai. Ko e fehu'í Hou'eiki, pē na'e maumau'i 'a e lao ko e tali ki ai, 'ikai.

Ko e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e kau Fakafofongá ko e hā 'a e 'uhinga na'e faka'atā ai ke fakahoko 'a e ngāue ko eni he Sāpate, ko eni 'oku 'omai 'a e 'uhinga 'e he 'Eiki Minisitā ki he Lao pea 'oku ou tui mahalo 'oku toe kamata pē ke fakama'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e 'uhinga 'oku faka'atā ai 'a e ngāue ko eni 'i he Sapate, mala'e vakapuna 'o Ha'apai. 'Eiki Minisitā Lao ke hoko atu ho'o fakamalanga, 'aa, Ngaahi Ngāue Lalahi kātaki. Ka ke 'uluaki me'a mai 'Eiki Palēmia, ko eni 'oku me'a mai.

Ta'ofi Pule'anga ngāue Sāpate 'i Ha'apai kae uesia fefolau'aki vakapuna ki Ha'apai he 'aho 4

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea ka u ki'i tokoni atu ai pē kātaki pē kau hū ai 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Io 'a ia ko e Sapate eni 'e 2 na'e faka'atā ai ke nau fai 'a e ngāue hangē ko e me'a 'a e Minisitā ki, ko e 'uhinga ko e kolosi ko eni 'a e uaea 'i he ngāue ko eni, ko e ngaahi eni 'a e *runway* ko eni 'i he mala'e vakapuna 'o Ha'apai. Pea ko e faka'osí ia 'a e Sapate kuo 'osi. Ka ko e mahino ko eni 'a e ngāue 'e hoko atu ko e 'ikai foki ko ē ke fai ha ngāue hoko atu ko eni 'i he Sāpate, ngaahi Sapate ka hoko mai, fekau ke, ka 'i ai ha fepuna'aki 'i he 'aho Tokonaki ko eni, ki Ha'apai pea toe ta'ofi leva pea mo e 'aho Tu'apulelulu, Falaite, Tokonaki, 'o e uike kaha'u ko e 'uhinga pē foki he 'oku fai 'a e ngāue ia he *runway*.

Na'e 'uhinga foki ko ē 'a e fai 'i he Sapate he 'oku 'ikai ke fai ha fepuna'aki holo 'a e naahi vakapuna ko e taimi ia ke faingamālie ai, kae 'oua 'e uesia ai 'a e fepuna'aki ko eni 'a e kāinga ko eni 'o e 'otu Ha'apai. Pea ko eni 'e 'ikai leva ke toe fai ha ngāue Sapate, 'e pau leva ke

‘ikai leva ke ‘i ai ha vakapuna ‘e puna ‘i he ‘aho Tokonaki, kae 'uma'ā ‘a e Tu’apulelulu, Falaite, Tokonaki uike kaha’u ko e ‘uhinga pē kae fakakakato ‘a e ngāue ko eni, kae 'oua ‘e fai ha ngāue ‘i he Sapate Sea, hangē pē ko ē ko e ngaahi fiema’u makehe ko eni, ‘a e ‘a eni ‘oku ‘ohake ‘e he kau Fakafofonga, ka na’e ‘osi fai pē talanoa ia ki heni Sea, na’e ‘osi fakahoko pē ki he Kovana ...

<005>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Palēmia: ...pē ki he kau polisi ‘a e tu’utu’uni ko eni na’e tali ke fai ko eni ‘a e ngāue. He ko e ‘uhinga pē ko e feinga’i ke fai mo ‘osi ‘a e *runway* ka ko eni ‘oku ‘osi ta’ofi leva ke ‘oua ‘e toe hoko atu ‘a e ngāue Sapate ‘osi ko eni ‘a e ngāue he Sapate ua ko eni ka ‘oku pau leva ke ‘ikai leva ke toe ‘i ai ha vakapuna ‘e puna ki Ha’apai ‘i he fo’i ‘aho ‘e fā ko eni na’a kau fakahoko atu, he ‘e tāpuni leva ‘a e mala’e vakapuna ia kae fai leva ‘a e ngāue ki ai pea ma’u ai pē ‘a e faingamālie ko eni ki he ngaahi sino ko eni tau pehē ‘oku nau fefolau’aki tautefito kapau ‘oku ‘i ai ha kau muli ke nau fakatokanga’i pē ‘a e ‘ū ‘aho ko eni kole ange ki he kau muli ko ia te nau folau vaka tahi mai pē ko ‘enu folau mai kimu’a he ‘aho ko eni ‘e tāpuni ai ‘a e mala’e vakapuna he ‘aho 4 hokohoko ko eni ko e ‘uhinga pē ke fakakakato ‘a e ngāue kae ‘oua ‘e toe hoko atu hono fakangofua ke fai ‘a e ngāue he Sāpate mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ‘oku toe fakatokanga’i pē ‘a e kupu 4 ‘a ia ko e kupu hoko mai ki he 3 “ ‘i he kupu ni **ko ha ngāue ‘oku ‘ikai ala tuku ha ngāue ‘a ia kuo fai koe’uhí ko e lelei fakalukufua ‘e he**, kapau te mou me’a hifo ki he (*G*) **ko e Potungāue Sivile ‘i hono fakalele ‘o ha mala’e vakapuna**” ‘a ia ‘oku tānaki e ngāue ko eni e mala’evakapuna ‘i he *essential service* ‘a ia ‘oku tānaki e ngāue ko eni mala’e vakapuna ki he *essential service* ‘oku faka’atā he Lao ko eni ke ngāue ‘i he ‘aho tapu. Ko e fakama’ala’ala pē ia kapau ‘oku fakafiemālie ki he kau Fakafofonga Ha’apai ka tau hoko atu ki he’etau ngāue.

Mo’ale Finau: Sea fakamālō pē ki he ‘Eiki Palēmia, ko u tui Sea ko e kau eni he fakamatala mahino pea ko u tui ko e ni’ihi ko eni na’a nau ‘omai e me’a ko eni ‘Eiki Sea mahalo ko u tui pē ‘oku nau ma’u ‘a e maama pea mo e mahino ki he ‘uhinga. Pea ‘oku ‘osi ‘oatu hono ngaahi Lao pea ko u tui kapau ‘e lava ‘i he kaha’u ha me’a ki he ngaahi *consultation* ‘o fakahoko kakato tui au Sea he ‘ikai ke toe lāunga ha taha, ka ko u ...ka ko e anga ia ‘o e fakakaukau ‘Eiki Sea pea ko u fakamālō atu ‘i he me’a ko eni ‘oku ‘ohake koloa pē ‘oku mahino ki he kakai ne ‘osi faka’atā pē he Pule’anga ‘o fakatatau ki he ngaahi kupu ‘o e Lao kuo tau fanongo ki ai ‘i he ‘aho Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō. ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakahoha’a ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ‘ikai ko ha me’a si’isi’i eni ia ki he fonua, ka ko e ‘uhingá neongo ka ko e ‘uhinga kapau te tau ō ki he kupu 3 ko ē kimu’a pea toki ‘alu ki he 4 ki he ngaahi feitu’u fakangofua. ‘Oku ‘asi ‘i he kupu ko eni ha ngāue ‘oku ‘ikai ala tuku. ‘A ia kapau ‘oku ‘i ai ha ngāue ‘oku fu’u fakatu’utāmaki mo fakafokifā ‘o ‘ikai ala tuku pea tau ‘alu leva ki he kupu 4. Ko e ngaahi ngāue eni ke fakangofua pea ‘oku talamai he kupu 3 kapau ‘oku ‘i ai ha ngāue ‘oku ala toloi pea ‘oku ala toloi pē ia Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’a atu ko eni ‘Eiki Sea he ‘oku ‘ikai... ko e me’a lahi ‘aupito ‘aupito eni ki he fonua, ko e ‘uhinga ia ‘eku.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea sai pē ke u ki'i fakatonutonu e Fakafofonga kātaki. Sea ko e ...tapu mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e Komiti Kakato Sea ko e ngāue ko eni ko e ngāue valitā Sea pea kuo pau ke hokohoko lelei ia he ko e me'a fakatekinikale ka 'oku 'i ai 'a hono taimi 'o'ona ia Sea ka fana'i tu'o taha 'oku 'i ai 'a e fo'i taimi ia he fana hono ua. Ko e valitā Sea he'etau sio ki ai ko e ngāue 'oku 'uli, pea ko e ngāue 'oku 'ikai ke tau fu'u tokanga ki ai, pea 'oku 'ikai ke mahu'inga he ko e kakai 'oku ngāue he valitā ko e potungāue ia 'a e motu'a ko eni. Ka ko 'ene hokohoko fakatekinikale Sea kuo pau ke hokohoko lelei, pea 'oku 'i ai hono taimi 'o'ona ke fai ai.

Sai Sea ka fai ange 'oku fai hono *take code* pea tuku ia ha houa 'e 48 Sea 'e maumau e ngāue ko ia Sea. Ko e me'a ia ko ē 'oku pelepelengesi ai pea 'oku fai ma'u pē 'a e ngāue Sāpate ia 'i Tonga ni 'ikai ko ha me'a fo'ou eni Sea. Na'e fai 'a e ngāue Sapate 'i Fua'amotu koe'uhí ko e 'uhinga tatau pē Sea pea ko e me'a ko eni ko e valitā kuo pau ke tafu ia 'o a'u ki he tiki*lī celsius* 'e 180 Sea, pea he 'ikai ke tuku fuoloa ai he 'e mate 'a e valitā. Sea ko e me'a ko eni 'oku tekini*kale* pea ko e ngāue ko ia he 'ikai ke lava ia 'o ta'ofi kuo pau ke fai ai pea pau ke hokohoko ia hono tu'unga ke fakakakato. 'Oku pa'anga 'e 48 ki he *square meter* 'a e ngāue ko eni, pea kapau te tau hanga 'o li'aki mo ta'etokanga ki he ngāue ko eni hono 'omai Sea 'e maumau pea mole ai mo e ngaahi kautaha lalahi Sea mā*lō*.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ... 'e 'Eua 'Eiki Nōpele ko 'eku tokoni pē 'a'aku ki he me'a 'oku ke tokanga ki ai. Ko e ngāue ko ē 'oku 'ikai ala tuku ko hono fakapā*langi* ko e *essential service*. Ko e me'a 'oku ...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Sea : ...'uhinga ki ai e Kupu 3. Ko e kupu 4 'oku ne hanga 'o hiki mai 'a e me'a 'oku 'i he *central service* pē ko e ngāue ko ia 'oku 'ikai ala tuku kau ki ai 'a e ngāue ko ia 'i mala'evakapuna. Ko 'eku tokoni atu pē ki he me'a ko ia 'oku tokanga ki ai. 'Oku 'ikai ke 'uhinga *literally* pē ko ha me'a ke lava tu'u hangē ko e tā e mafu, ka tu'u e tā e mafu 'e mate. 'Ikai 'oku hiki mai pē 'e he Lao e me'a ko ē 'i he *central service* 'a ia 'oku hiki hifo e kupu fika 4 kau ki ai e Kōmiti 'Uhila 'o Tonga, ko e Potungāue Sivile, ko e ngaahi ngāue ko ia 'oku fakahā mai pē 'e he Lao ko e ngāue 'oku 'ikai ala tuku. 'Oku 'ikai 'uhinga ia ko ha ngāue hangē ko ho'o me'a 'Eiki Nōpele,

Lord Nuku: Ko ia Sea, ko e me'a ko ia 'oku ou fai atu ki ai e fakahoha'a ia hangē ko e me'a ko ia na'e me'a mai ko ē ki ai e 'Eiki Minisitā. 'Eiki Sea kapau 'e lele pē vakapuna, 'oku 'iai pē ngaahi mala'evakapuna ia 'ikai valitā ia 'oku kei lava pē vakapuna ia 'o lele Sea. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga atu au ko ē ki ai ko e maumau'i 'o e 'Aho Sāpate. He koe'uhi ko e ngaahi ngāue ko ia 'oku fai 'i he *central service* ko ē.

Lord Tu'iha'angana : Sea ke u tokoni ki hwe 'Eiki Nōpele ke u ki'i tokoni pē na'a toe ki'i maama ange ki ai pea toki hoko 'ene me'a. Ko e kole pē 'Eiki Nōpele ki'i miniti 'e 1. Ko e tokoni atu pē ki ho'o...

Lord Nuku : 'Io ka ke to'o 'a e fo'i lea ko ē ke fakamaama. 'Oku maama fe'unga pē ke fai e fakahoha'a.

Poupou ki he fakahā Pule'anga ko e ngāue ne fakahoko Sāpate 'i Ha'apai ne 'ikai ala toloi

Lord Tu'iha'angana : Kātaki pē 'Eiki Nōpele ka 'oku mahalo 'oku sai pē ia. 'E 'Eiki Sea kātaki pē ki he Feitu'ú na ko 'eku tokoni pē 'a'aku ki he 'Eiki Nōpele ke tokoni atu hangē ko e me'a ia 'oku me'a 'aki 'e he 'Eiki Palēmia. 'UHINGA Sea he na'e lave'i 'e he motu'a ni pea na'e fai 'a e faka'eke'eke kia kinautolu ko ē 'oku.. 'uhingá ka te u ki'i lave nounou atu pē au ia ki he hisitōlia mo e faka'eke'eke na'e ma'u 'e he motu'a ni tānaki pē ki he me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Minisitā *MOI*.

Ko e ngāue ko ia na'e fakahoko 'i Ha'apai, ko e poini pē 'Eiki Sea ke u toe fakamahino'i atu ko e fo'i ngāue na'e 'ikai ke ala tuku. Pea ko eni na'e 'osi me'a mai e 'Eiki Palēmia pea kuo paasi e fo'i ngāue ia ko ia, pea 'e hoko atu leva eni ia ke ta'ofi kae fai ko eni hangē ko e valitā mo e me'a. Ko e mala'evakapuna Ha'apai mita 'e 1200 Sea, pea 'oku pau ko eni hono *reseal* pē ko hono toe sila'i 'a ē ko eni ko ē mo e hā 'a e ngaahi fakatekinikale ko ia e ngāue na'e fai ki ai. Na'e vahevahe leva e ngāue 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e ki'i vakapuna si'isi'i he ko e Y12 fiema'u 'e mita e 800 'a e lōloa 'o e fo'i lōloa kae lava tō. Pea na'e vahevahe leva 'o pehē 'a e ngāue Sea. 'Uluaki 'ai to'o e mita 'e 400 he mui'i mala'e 'e taha kae toe leva 800 ngāue'aki ia ko ē he ki'i vakapuna lele mai 'aki e folau talu e kamata. 'Osi ia hoko ki he mita 'e 400 he mui'i mala'e 'e taha pea 'e pau leva manatu'i 'Eiki Sea 'oku toe 'a loto. Ko loto 'e faingata'a foki ke fai. Pea fai 'enau ngaahi.. Kae kehe te u 'ai pē 'e au ke nounou e fakamatala 'o fai 'a e ngaahi femahino'aki ia mo e ngaahi kautaha vakapuna ke nau tō pongipongi ange pē pea 'osi pea tāpuni e mala'e. Ko e taimi ko ia e ha'u ki loto he ko e ongo mui'i mala'e mahino pē 'Eiki Sea. To'o pē 400 ko ē 'oku lele e 800 ko ē pea to'o e 400 ko ē 'oku lele e 800 ko ē.

Ka ko u tui Sea ko e fo'i me'a ko ē 'e pau 'e 'ikai ke ala tuku, he 'oku hū ai pē mo e kautaha 'uhila. 'Oku mei tō mai he fo'i laine ko ia 'e lele ai *cable* 'uhila ke meimei mita mahalo 'a ia ko e ma'u e mita 'e 400. Tau pehē pē toe pē mita 'e 500 pē mita 'e 600 ko ē. 'A ia ko ho'omou me'a ko ē ki Ha'apai 'oku kolosi ai ko ē fo'i *cable* he hala. 'A ia 'Eiki Sea ko u tui ko e me'a ia ko ē na'e fiema'u ko eni ko ē kuo pau ke tāpuni kae fakakakato. Pea ko eni kuo me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia he ko e fo'i ngāue 'e 'ikai ke ala tuku ke kolosi e fo'i *cable* 'a eni ko eni ko ē kuo hoko ia ko eni he Sāpate 'e 2 ko eni. He 'oku mahu'inga pē mo e 'uhila. Ko e 'uhila eni 'a e Kauvai Foa he 'oku kolosi ko ē mei Lifuka ki Foa 'e kolosi he mala'evakapuna.

Pea ko ia 'Eiki Sea ko u fakamālō pē au hono 'ohake mo e fakamatala'i ko ē 'oku mahino, pea kuo lava 'a e fo'i ngāue ia 'oku 'ikai ke ala tuku, pea ko ē na'e fai 'a e ta'efiemālie 'a e kau taki lotu pea mo'oni pē 'enau ngaahi tui. Ka ko eni kuo tu'utu'uni e Pule'anga tuku ā ka kuo lava 'a e fo'i ngāue ko ē kuo pau ke fakahoko ia, fakafo'ou e fo'i *cable* ai leva hono alasi ko ē mala'evakapuna. Pea ko u tui kuo tokamālie e tu'utu'uni ko ia. Kuo lava 'a e fo'i ngāue na'e 'ikai tonu ke ala tuku ko e kolosi 'a e fo'i *cable*. Pea kuo tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'ikai toe fai ha ngāue Sāpate. Ka ko e ngaahi ngāue ko ena hangē ko e valitā fakatekinikale ki he houa valitā mo e me'a kuo pau ke tāpuni kakato pē mala'e ia 'a eni ko ē kuo talamai ko e Tokonaki 'o e uike ni mo e Tu'apulelulu Falaite Tokonaki 'o e uike kaha'u. Ka ko e ki'i tokoni atu pē 'a'aku 'Eiki Nōpele ko e fo'i ngāue ko ia 'oku 'ikai ala tuku ka kuo lava ...

<008>

Taimi: 1445-1450

Veivosa Taka: Sea ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ko 'eku ki'i kole pē 'a'aku ke tokoni ki he 'Eiki Nōpele pea mo e Fakafongā. Pē 'e tali pē 'e he Feitu'u na ke u tokoni atu? Tokoni lelei pē ki he Feitu'u na ...

Lord Nuku: Ko e me'a ko e me'a fakalaumālie eni ia 'oku ou lele atu.

Lord Tu'ilakepa: 'Io te u lele fakalaumālie ...

Lord Nuku: Sai pē?

Lord Tu'ilakepa: Ki he Feitu'u na. Sea tapu pē mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki. Ko 'eku tokoni ki he me'a ko eni 'Eiki Sea ka mou fakamolemole pē Hou'eiki Pule'anga ko au 'oku ou poupu atu pē au ki ho'omou ngāue 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku vakai e Mēmipa he Fale ni 'oku 'i ai ha'o totonu ho'o konisēnisi ke ke me'a ki ai me'a ki he me'a ko eni.

'Ikai ke u lave'i pē na'e anga fēfē hono fa'u 'a 'etau Konisitūtone pea fakahū 'a e fo'i lea ko eni tauhi e Sāpate ke mā'oni'oni 'Eiki Sea. 'O ke me'a ki hono fa'u e fo'i lao ko ē mou fakamolemole pē Hou'eiki Pule'anga hanga pē hotau poto mo 'etau 'ilo 'o fakahū e fo'i lea ko e Sāpate ke mā'oni'oni toe hanga pē hotau poto mo 'etau 'ilo 'o fakahū hūfanga he fakatapu 'a e 'ū potungāue ko eni ke kumi 'aki 'etau 'uhinga fakafo'ituitui.

Ko u lotu pē au ke lave ki he me'a ko eni he 'oku uesia 'Eiki Sea 'a e tui fakalotu 'a'aku ia pea 'oku totonu pē 'i he Konisitūtone ka 'oku 'i ai ha taha 'oku ne fakahā hono konisēnisi 'ene tui faka-Konisitūtone 'i he lotu pea 'oku tonu ke fakahā ke mou mea'i.

Mou me'a ki he'etau uesia pē tautolu 'i he'etau ngāue pē 'atautolu he founa ko eni ko au ko u tui ta'etoeveiveiua Hou'eiki 'io Potungāue Mo'ui hoko tengetange 'i Niuafou ko u toki lave'i na'e puna e vakapuna tonu pasika ia.

'Eiki Minisitā ko ho'o me'a mai ko ē he Feitu'u na he 'ikai ke lava 'o toloi 'e lava ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea ko u tokanga ko e fonua ko eni 'oku tau nofo pea 'oku 'omai e lotu 'o pukepuke 'aki 'a 'etau ngāue 'o a'u ki he patiseti ko eni hulumaki mai e fu'u veesi folofola pea mo e himi. Ka ko u sio 'oku 'ikai ke tau fai 'e tautolu e me'a ko ia. Kumi pē 'e tautolu he'etau anga fakatangata mo 'etau faka'uhinga pea me'a mai leva he 'Eiki Minisitā me'a eni ia he 'ikai ke lava ko u palōmesi atu ki he Feitu'u na 'e lava 'o toloi eni.

'E lava 'o toloi he na'e 'ikai ke puna e ngaahi fu'u vakapuna ia. 'E lava 'o ta'ofi ē he ka mea'i 'e Ha'apai ka ta'ofi e ngāue koe'uhí ke fai e ngāue ko eni 'e lava pē ia 'e kei lava pē vakatahi ia 'o me'a atu ai e kakai 'o e fonua pea mo e ni'ihi ke nau ō fakatekinikale 'o fai e ngāue ko eni 'Eiki Sea. Ka 'e hanga 'e he'etau fakafo'ituitui mo 'etau ngaahi faka'uhinga ke ne to'o e totonu 'a e tui fakakalisitiane he fonua ni.

'Oku mou me'a ki 'Amelika he'enua to'o 'a e me'a ko eni ko e lotu uesia. Tulou pea mo Fisi na'e ki'i kamata ke nau fou he laini ko ia uesia. Ko e ki'i ako fakalaumālie ko u 'oatu ki he Feitu'u na 'Eiki Nōpele. Mou me'a ki Nu'usila talu hono tali ko e totonu ia 'a Nu'usila ke mali e fefine mo e fefine tangata mo e tangata. Te'eki ke hoko ha tāfea lahi pehē ia 'i Nu'usila 'Eiki Sea 'o 'alu e vai ia 'o fakatuputupu Langi. Pule'anga, 'oua te tau hanga 'o pusiaki'i 'aki 'etau 'uhinga lelei he 'e uesia ai 'etau tauhi e Sāpate ke mā'oni'oni. 'Oku ou poupu kakato atu ki homou me'a kotoa pē 'oku fai ka ko e fa'ahinga faka'uhinga eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui au ki ai.

Ko u takataki mai he Sāpate lele pē ‘ū falekai ia hē ‘oku tonu ia he ‘oku fakatatau mo e Konisitūtone 76 ‘oku fakatatau ki he laó. ‘E anga fēfē tu’u ‘a e fale nofo’anga hē pea ‘ave falekai ia ‘o tu’u ‘i lalo ‘i tahi ‘i Vava’u ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fenāpasi ‘a’ana ia mo e me’a ko eni ‘oku tau talanoa ‘oku fai e feme’a’aki ki ai ‘a e Fale ni ‘Eiki Sea.

Ko u faka’amu pē ‘e Pule’anga ke fakafoki ‘etau Pule’anga ‘oua ‘e ‘ai ke tau faka’uhinga’i hangē ko e me’a ko eni ‘oku tau me’a ki ai he ‘aho ni. Fakafoki pē ia ki he kei mu’omu’a e ‘Otua ‘i hotau fonua ni. Kapau he ‘ikai ke mu’omu’a ‘a e ‘Otua he fonua ni ko e fu’u *deficit* ia ko eni ko e koto kulanoa he ‘ikai ke ma’u ha me’a ia ai. Te tau toe uesia lahi ai. ‘Oku ‘ikai ko moutolu ia Hou’eiki Pule’anga ‘e uesia ko e kakai e fonua ‘e uesia. ‘Oku mou me’a ki he me’a mai ‘a e Taki Lotu ‘enau pou pou mo ‘enau kole ke toloi ‘Eiki Minisitā ...

<009>

Taimi: 1450 – 1455

Lord Tu’ilakepa: ... Ngaahi Ngāue Lalahi e ngāué pea lava pe ia ‘o toloi. Sea ko u fakafeta’i pe au ‘Eiki Sea ko u fakahā atu hoku loto mo’oní ke me’a ki ai e Hou’eiki Pule’angá. Tulou pea mo e ‘aho ‘aneafí na’a tau feinga ke ma’u e loló he fonuá ni. Na’e ‘ikai ke ma’u e loló he fonuá ni. Fiu feinga ko e fu’u ‘aho Sapate eni, te tau toe fou he founa tatau. Na’a tau kumi ‘etau ‘uhingá ‘aki ‘a e Lao ‘oku tau fokotu’u he tangata. Ke uesia e ‘aho ‘a e ‘Otuá na’á ne ngaohi e me’a kotoa pē he mo’uí ni.

Ko e ‘uhinga e me’a na’e hanga ai ‘e he Tu’i, tulou mo ia ‘o liliu e fonuá ni ke tau muimui he lotú kae ta’ofí e me’a ko e tui fakatēvolo.

Veivosa Taka: Sea ko u ki’i fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eikí ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonú ki he Lao ko ē ‘a Sihová. ‘Oku ‘alu ‘eku fakakaukaú Sea ki he’enau ōmai ko eni ko ē hono maumau’i ‘e he kau akó ‘a e ‘aho Sapaté. Pea lele mai kau faifekaú mo e kau Setuatá ‘ita pea ko e lea eni ‘a Sīsū na’á ne pehē, ka tō ha lami he luó ko e Konisitūtone ‘oua ‘e to’o hake. Ka ‘oku finangalo e ‘Otuá ke fakamo’ui e Lamí neongo ko e ‘aho Sapate.

‘Eiki Sea ko e anga ia ‘eku, ‘oku ‘ikai ke mau tuli tonuhia pe ko e hā ha me’a ‘e fakahoko.

Lord Tu’ilakepa: Sea

Veivosa Taka: Ka ko u kole fakamolemole atu

Lord Tu’ilakepa: Ko u fakatonutonu atu ki he fo’i me’a, ‘oku ‘ikai ke tuli tonuhia he ‘oku ‘ikai ke ke Pule’anga e Feitu’u na ia. Me’a ki lalo kapau na’á ke Pule’anga pea ‘oku tonu ho’o fokotu’u ko íá

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fakatonutonu, ‘oku ‘ikai ke u pehē atu au ko e Pule’anga au pe ko e kakai.

Lord Tu’ilakepa: ‘Okú ne me’a mai ia, ‘oku ‘ikai ke mau tuli tonuhia. ‘Oku mahino mai ko e Pule’angá e Feitu’u na.

Veivosā Taka: ‘Ikai ko e ‘uhingá ke fakatonuhia ‘eku lea ‘anenaí

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ē ‘e ala hoko ko eni ‘oku ‘ikai ai ke ke ta’ofi ‘a e feme’a’aki pehé ni Sea. ‘Ai ke tau fou ki he faka’apa’apa na’a tau kamata’aki e pongipongi ní. Kae tuku hono ‘ai ke lele hake e totó mo e me’á he na’e ‘osi kole pe ki he Feitu’u na. ‘Oua ‘e fai e me’a ko ení he ko e Lao ‘atautolu mo e tu’utu’uni ‘atautolú ke lele e ‘Esitimetí ke ‘osi. Kae toki fai e talanoa ko ení, ‘osi fakamahino atu na’á ke ‘osi fakamahino mai ‘a e tu’unga e Laó. Ka ko eni te tau ‘alu leva ki he veesi folofola mo e ‘ū alā me’a pehē.

Pea ko u kole atu Sea tau foki ā ki he’etau ‘esitimetí. Mālō ē kuo ‘osi fakamahino ki Ha’apai ‘a e tu’unga ko ē ‘o e faitu’utu’uni. ‘Ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga kehe ia, ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga ia ke tau ōmai ai ‘o tā palasia ai ha ngaahi, ko e fou pe ‘i he founa ngāue ‘a e Laó. Pea ko u kole atu Sea, tau ‘unu atu ā ki he ‘esitimetí, mālō.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku na’e kole mai

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eiki Nōpele

Lord Nuku: Ka ko ‘eku faka’osi atu pe ‘e au

‘Eiki Sea: ‘Oku toe ho’o miniti ‘e 1 mei he taimi na’e to’o ‘e he Fakafofongá

Lord Nuku: Fu’u lōloa e miniti ‘e 1 ia ka ‘oku sai pe ke u faka’osi atu. Ko ‘eku faka’osí atu pe ‘Eiki Sea, ko e monū’ia ‘o e fonuá ni ‘oku ‘i he Falé ni mo hono mala’iá.

Veivosā Taka: ‘Eiki Sea, ki’i faingamālie faka’osi ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na, ko e me’a ‘oku feme’a’aki ai ho Falé ‘Eiki Sea. Kapau ko e laumālie ia ‘o e feme’a’akí ko e maumau’i e Sapaté, ko u poupu ki ai. Pea kapau ko ha kumi ia ha poini ke fai’aki e VOC pea ‘oku ‘ikai ke laumālie lelei ia. Ko e ‘uhinga ia Sea ko u ‘ohake ai he efiāfi ni mālō.

Lord Nuku: Ko u fakatonutonu atu e Fakafofongá ni ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke ‘i ai ha kaunga ia ‘e taha mātē ho’o fakatonutonu pea mo e mala’ia mo e monū’ia e fonuá ni. Hala ‘ata’atā, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea, ‘oku kaunga tonu e me’a ‘oku tālanga’i he ‘aho ní, he efiāfi ní pea mo ‘etau Patisetí. Ko e ‘isiu ‘oku ou

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 kapau ko ho’o me’á he Patisetí peá ke me’a mai he Komiti Kakató ki he Patisetí.

Tokanga Tongatapu 7 pē ‘oku maumau’i Konisitutone he ngāue na’e fakahoko Sapate ‘i Ha’apai

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhingá he ko e fehu’i pe ‘oku maumau’i ‘etau Konisitūtoné. Ko e fehu’i ia. Na’e pehē ‘oku ‘ikai ke ala tuku, ko ena na’a nau talamai ‘e tuku ia. ‘A ia na’e ala tuku pe, ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalavé Sea ki he fakapālangi ko ē ko ē ‘a e Laó. Ko e fakatongá ko e tefito’i ngāue, fakapālangí ko e *commercial trading professional*, ngāue fakapolofesinolo, ngāue faka-trade. Ka ko e fō’i me’a ko ē ‘okú te hanga ‘o pehē he kupu *g* ‘oku pehē ‘oku fakangofua’akí, Potungāue Sivilé ‘i hono fakalele ‘o ha mala’e vakapuna. ‘Oku ‘ikai ko ha fakalele eni ia mala’e vakapuna Sea. Ko e *construction* eni ia,

commercial construction, professional construction. Ko ‘eku ‘uhingá ke tau hanga mu’a ‘oku ou ...

<010>

Taimi: 1455-1500

Paula Piveni Piukala: ... mahu’inga’ia he malanga na’e fai ‘e he ‘Eiki Nōpele Vava’ú pea pehē ki he Nōpele ‘Euá. ‘Oku mahu’inga ke tau fakamā’opo’opo. Na’e ‘i ai e me’a na’a ku hanga ‘o fakatokanga’i ‘oku totonu Sea ke fakatokanga’i he Falé ni. Ko e pehē he Nōpelé ko e me’a e Pule’angá ke nau fakafokifoki mai ke tau muimui he Konisitūtoné. Ko e me’a e Fale ni Sea ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u atú, tau fai ha tu’utu’uni ki he Pule’anga he ‘oku ‘ikai ke u tui ko ha fa’ahinga *excuse* eni ke nau ō ‘ai ‘enau fakakaukaú pea toki talamai ‘oku ‘osi hisitōlia ia, tau ‘unu tautolu. ‘Ikai ke u tui au ‘e langa ha fonua ‘e tolonga.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Fai ha tu’utu’uni ‘a e Falé ni ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Fekau’aki mo e maumau’i Konisitūtoné.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Fakafofonga. Ko e fakatonutónú ia ‘e Sea na’a ke ‘osi me’a ‘aki pea ‘oku tau ‘osi feme’a’aki ai. Na’e fai fakatau pē ki he Konisitūtone mo e lao ‘o e fonuá. Ko e me’a ia ‘oku tau nofo ai ko ‘etau fai hotau fatongiá fakatau ki he Konisitūtoné mo e lao ‘o e fonuá. Ko e me’a ia ko ē ha’o tui fakafo’ituitui ko e me’a ia ‘a koe fakafo’ituitui ka ko ‘etau nofo ko ení mo tau fai hotau fatongiá ‘oku tau faka’apa’apa’i ‘a e Konisitūtoné pea mo e laó. Ko e me’a ia ko ē na’e fakahoko atú na’e lava ko ē na’e me’a ki ai e Nōpele ‘o Ha’apai, lava ko ē ongo tulikí pau pē ke fai e faitu’utu’uni. Pea ko e ‘uhinga ia ko eni ‘e tāpuni ai he ‘aho ‘e fā ‘a e mala’e vakapuna Ha’apai ko e ‘uhingá kae fai ‘a e ngāue ko iá kae ‘oua toe hoko atu ha fakangofua ke fai he ‘aho Sāpaté. Pea ko u kole atu Sea te tau toe hoko atu tautolu heni ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘O toe lōloa atu ‘o kapau toki talanoa mai ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fakatonutonu atu e faka’uhinga ‘a e ‘Eiki Palēmiá. ‘Oku ne ‘uhinga mai ko e ngāue he Sāpaté ‘oku ne to’o e ‘aho ‘e fā he lolotonga ‘a e uiké. Hala ia! ‘Eiki Palēmia: Ko e ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke puna e vakapuná ia ...

‘Eiki Palēmia: Tuku mu’a ke u fakatonutonu atu.

Fakamahino ‘Eiki Sea ne fakalao faitu’utu’uni Pule’anga fekau’aki mo e ngāue Sapate ‘i Ha’apai

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou tali e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmiá. ‘Uluakí na’e fehu’ia pe na’e fakalao hono faka’atā e ngāué, ko eni ‘oku tau vakai ki he laó ‘oku fakalao pe ia. Pea na’e faka’atā fakatatau ki he tu’utu’uni e laó kupu si’i tolú. ‘A ia ko ha foaki he Minisitā ko e Minisitā Polisi ‘a e fakangofua.

Ko e foaki ko ē fakangofua ke faka’atā e ngaahi ngāue ‘oku tapu he ‘aho tapú ‘oku ‘i he kupu si’i uá ia. Ko e kupu si’i fā ko e ngaahi ngāue ia ‘oku ‘ikai lava ‘o tukú *essential service*. ‘Oku ‘i ai pē ‘ene felāve’i pea mo e ngāue ko ē mala’e vakapuna ‘i Ha’apaí. Ka ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku tapú ‘oku ‘i he kupu si’i ‘uluakí ‘a ia ko e kupu ono kupu si’i ‘uluakí ‘a eni, **ha fefakatau’aki, ha fa’ahinga langa pe ko ha tō ngoue pe ko ha ngaahi ngāue fakangoue, ko e sipoti, faiva, hulohula.** Kātoa ‘ū me’a ko eni tau pehē pē ko e ngāue ko ē ki mala’e vakapuná ko e fa’ahinga langa.

Ko e ngāue langa ko e langa e *runway* ko hono fakalelei’i e *run way*, ‘a ia ko e me’a ia ‘oku tapú ‘i he kupu si’i ‘uluakí. Ko e feitu’u ko ē ‘oku faka’atā he ngāue ko eni ‘i he kupu si’i tolú ‘a ia ‘oku ‘osi fakahā mai mei he ‘Eiki Minisitā Laó na’e tali he Kapinetí ‘i ha fakangofua he Minisitā Polisi. Sai ko e fehu’i ko ē pe na’e fakalao ‘a e ngāué, ‘io, faka’atā he kupu ko eni ko e me’a pē ‘oku hā mai he Konisitūtoné tuku kehe ‘o kapau ‘oku faka’atā he laó. ‘A ia na’e fou e ngāué he laó.

Ko e hā e ‘uhinga na’a nau hanga ai ‘o faka’atā, ‘omai e ‘uhinga fakatekinikale mei he Minisitā, ‘omai mo e ngaahi ‘uhinga kehekehe fekau’aki pea mo e fetō’aki hono ngaue’aki e mala’e vakapuná hono taimi ava mo tāpuni, taimi ke tō ai e vaká mo e taimi ‘e faka’atungia’i ai e fefononga’aki e kāinga Ha’apaí.

Ko e me’a ia ki he’etau faka’uhinga’i pe na’e tonu ke faka’atā pe ‘ikai ko e me’a fakafo’ituitui ia ke mou faka’uhinga’i. Ko e tui ko ē ‘oku tonu ke ngaue’i he Pule’angá ‘a e faka’atā ko eni he laó ke fakangofua’i ha ngāue he Sāpaté ko e me’a fakafo’ituitui pē ia.

Ko e fehu’i ko ē ke tau ngāue ki aí mo tau tokanga ki aí ‘i he Konisitūtone mo e laó pe na’e maumau’i e Konisitūtoné mo e laó, ‘oku ‘osi ma’u e tali ia ko iá na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē na’e fakalao pe ia.

‘I he’ene pehē Hou’eiki ‘oku ‘osi mahino e tu’unga ko ē ‘oku ‘i aí. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau tokanga ke molumalu pē Sāpaté ‘ikai pē faka’atā ha me’a tatau ai pē pe ‘oku fakalao pe ‘ikai. Ko eni kuo ‘omai he Pule’angá ‘enau ‘uhingá, ‘oku ‘i ai honau mafai ‘i he laó, ‘io ‘oku ‘i ai e mafai he laó. Ka na’e tonu ke nau hanga ‘o faka’atā? Me’a fakafo’ituitui ia ke ke toki fakakaukau pē koe ki ai ko ho vā mo e ‘Otuá pe na’e tonu ke fakangofua he Sāpaté pe ‘ikai e ngāué. Neongo iá ko eni ‘oku ‘osi me’a mai e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí kuo ‘osi e ngāue na’e fiema’ú na’e faka’atā ai e Sāpate uá, ko e toenga e ngāué ‘oku fakapolokalama’i atu ke tāpuni ‘a e mala’e vakapuná ‘i he ngaahi ‘aho ko ena ‘oku nau talamai ko ē ki he uike kaha’ú.

Hou’eiki mama’o eni ia mei he ...

<002>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Sea: ... ‘asenita ko e patiseti ‘oku ‘osi mahino hono fakama’ala’ala ‘a e me’a ko eni kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a ‘oku mou fehu’ia, mou me’a hangatonu atu ki he Hou’eiki Minisitā ‘o fai ai ho’omou fehu’i he ‘ikai ke tau lava tautolu ia ‘o solova’i ‘a e mā’oni’oni mo e

molumalu ‘o e Sāpate he ‘aho ni, ‘oku ‘ikai ko ha feitu’u eni ia ke tau fakamalanga ai ‘i he Tohi Tapu feitu’u eni ke tau fa’u ai ‘a e lao mo paasi ‘a e ‘Esitimeti. ‘I he’ene pehē Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato me’a mai ‘Eiki Sea Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa)

Me’a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, Hou’eiki ‘ikai ke u toe fakalōloa e, tau ‘unu atu ‘etau ngāue. ‘Oku ou lave’i pē ko e Minisitā Pa’anga ‘eni ka na’e kole mai ‘e he Potungāue Fonua, koe’uhi he ‘e ‘i ai ‘a e ki’i fatongia ‘apongipongi, pea ‘oku, Minisitā Fonua. ‘Io.

Vouti Potungāue Fonua, Savea & Koloa Fakaenatula

Lord Nuku: Sea fokotu’u atu ‘e au ia ke fakapaasi atu ia.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou ke fakapaasi ‘a e Minisitā Fonua ia.

Kole Tongatapu 4 ki he Pule’anga fakakau he’ene palani ngāue hono fakakakato ngāue ki he kakai nofo Pātangata

Māteni Tapueluelu: Sea ko ‘eku ki’i kole pē ‘a’aku ia ‘e taha, kole pē ‘a’aku ia ke tuku atu ke toki fakakau ‘i he palani ngāue pea ‘osi pē pea u poupou atu.

Sea ka u ki’i tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā Fonua Sea ke kātaki pē ‘o fakakau atu mu’a ‘i he’ene polokalama ngāue ‘ene palani ngāue ko ia ‘ene potungāue ‘a hono fakakakato mu’a ‘a e ngāue ki he mātu’a mo e si’i tu’unga finemātu’a ‘oku nau nofo ‘i Pātangata. ‘A ia na’e ‘osi fai ‘a tu’utu’uni ki ai ke fakakakato mu’a hono tofi ‘o e ngaahi kelekele ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ongo’i ta u’atāina ‘a e kāinga ‘i he langa ‘Eiki Sea, ke fai ‘a e langa, ko ia pē Sea ko ‘eku ki’i kole pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā mo e poupou atu ki he’ene vouti, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a mai ‘a Tongatapu 1, he ‘oku ou lave’i pē ‘e au ko e Feitu’u na ‘a ‘Eua 11 ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia te ke tokanga lahi ki ai.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea, tapu mo e fakataha, ‘oku faka’ohovale pē hono fakahū mai ‘a e vouti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua, pea ko ‘eku faka’amu pē ‘a’aku ia ko e ‘ohake pē ‘aku ‘i he faingmālie ko eni, he ‘oku mahino ‘a e ngaahi ngāue ‘a e potungāue ko eni, pea tautautefito ki hoku vāhenga, Tongatapu 1 pea ‘i Kolomotu’a.

Ko hono ‘uhingá he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kelekele lalahi ‘oku ‘i ai ‘oku mahino ‘oku ta’u lahi hono ‘ikai ngāue’aki, ‘o fakataumu’a ki he ‘uhinga na’e fai ai ‘a e ngaahi lisi ko ia, pea ‘i he taimi tatau si’i ‘i ai ‘a e kāinga ‘i Kolomotu’a nofo ai ‘i he ta’u lahi, fanau’i pē ai, kuo nau ma’u ta’u ke nau ma’u si’a konga kelekele ‘o hangē pē ko e me’a ‘oku fekau ‘e he Konisitūtone mo e faka’amu ko ia.

Pea ko u faka'amu pē 'aku ia ke u 'ohake ai pē heni ke mea'i pē mu'a 'e he Minisitā Fonua, ka 'i ai ha faingamālie ke tukuange 'a e ngaahi kelekele ko ia 'oku 'i hono mafai, ke mu'omu'a pē mu'a 'a e si'i kāinga mo e fānau kuo nau mahino 'oku kelekele 'aki 'a Kolomotu'a kae pehē ki he ngaahi 'elia 'o Tongatapu 1. Lave'i pē 'e au ia 'oku ha'u 'a e ngaahi talanoa mei tu'a ki he ngaahi alea fakapisinisi ia 'a e kakai ki he ngaahi konga kelekele, lalahi ai 'oku kei toe, ka ku ou faka'amu pē 'aku ke u fakahā atu heni 'a e kole ki he Feitu'u na 'e 'Eiki Sea, ke fakamahino 'oku si'i 'i ai 'a e fiema'u 'a e kāinga Kolomotu'a kae pehē ki he kāinga 'oku nau fetāngutu'i 'i Tongatapu 1, ki ha kelekele ma'a kinautolu. Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu, me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ko e ...

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11 'oku ou faka'amu pē ke ke a'u mu'a ki ho'o poini, 'oku ou kole kuo 'osi fakatokanga'i ia 'e au, fu'u, 'oku ou lave'i pē foki ko e Feitu'u na 'a e tokotaha faiako ē. Pea 'oku ou kole atu mu'a ke tuku ā 'a e sa, tuku ā 'a e ngaahi fu'u saati, ka ke me'a mai mu'a ki he kau 'o e sinepi ka tau nga'unu atu, he ē, kae fai 'etau ngāue. Mālō.

Kole ke 'oua toe fakalōloa ngaahi lisi ta'u lōloa he ngaahi 'api 'i 'Eua

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko ia Sea ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai foki koe'uhi ko 'emau līpooti 'a'ahi ko ia 'o e ta'u kuo 'osi, 'oku hā ai 'a e ngaahi, ngaahi me'a pea na'e 'osi tali pē ia 'e he Fale, fēkau'aki mo e kelekele. Pea ko e hangē, hangē ko ho'o me'a he 'ikai ke u toe fakalōloa au he kuo 'osi fai pē ngaahi malanga 'a'aku ia kimu'a ia. Ka ko e kole eni mu'a koe'uhi ko e me'a ko ē 'oku ha 'i he' emau, 'i he līpooti ko ē 'o e 'a'ahi ...

<005>

Taimi: 1505-1510

Taniela Fusimālohi: ...Tau 'unu ā kimu'a ko e kole 'a e kāinga 'Eua ke 'oua mu'a 'e toe fakalōloa 'a e ngaahi lisi ko ē 'i 'Eua ngaahi lisi lalahi 'a ia ko e 'uluaki ia.

Kole ke ngāue Pule'anga ki he ngaahi 'api fu'u fuoloa hono li'aki

Pea ko hono uá 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'api kuo fu'u fuoloa hono li'aki pea ko e kakaí ia 'oku 'ikai ko ha kakai ia 'o e vahefonua ke fai mu'a ha ngāue ki ai ke fakafoki mai ia.

Ko hono tolú ne 'i ai 'a e kole ia 'i he lipooti ko ia ke fai mu'a ha ngāue koe'uhí ko u tui ko e 'uhinga fakatekinikale ke hiki 'a e mala'evakapuna mei he feitu'u ko ē 'oku lolotonga 'i ai kae 'atā mai mu'a 'a e konga ia ke vahe ki he si'i kakai, pea ko hono fā Sea 'a ia ko e sitepu 'uluaki ai 'oku ou pehē ke u kole mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke u kamata ai.

Kole ha 'ofisa ngāue fakakelekele ma'a e vahefonua 'Eua

Na'e 'i ai 'eku tohi pē ki he 'Eiki Minisitā 'o kole ki ai 'ave mu'a ha'ane 'ofisa ki 'Eua koe'uhí ko e tupu'anga 'o e palopalema ia ko eni ko e fai 'i Tongatapu 'a e ngāue fakakelekele 'a 'Eua. Ko u tui ko e ngaahi vahefonua kātoa 'oku fai pē he ngaahi 'Ofisi Kovana 'a e ngāue ko eni ki he kelekele. Ka ko u kole ki ai ke 'ave mu'a ha 'ofisa ki 'Eua ke nofo ai 'o ngāue mo e kakai

he 'oku fa'a faka'ohovale he taimi 'e ni'ihi ki he kakai 'e ni'ihi kuo mole honau ngaahi 'api 'ikai ke nau hanga 'o lave'i koe'uhí ko e founa ngāue he 'oku fakahoko 'a e founa ngāue pea mo e ngāue ko ē 'oku fai ki ai fakahoko pē 'i Tongatapu ni. Ka koe'uhí ko e kole ia ki he 'Eiki Minisitā mu'a ke ne manatu'i ange mu'a 'a e tangi 'a e vahefonua 'Eua, ka ko e sitepu 'uluaki ia ke 'i ai mu'a ha 'ofisa 'i he'ene potungāue ki 'Eua ke kamata ha fakamā'opo'opo 'o e me'a ko eni

Pea ko hono nima Sea na'e me'a mai pē Minisitā te u toki lele muimui ai ki 'Eua koe'uhí ko e 'ikai ke mā'opo'opo foki 'a e fekau 'o e kakai 'e ni'ihi ke nau hiki mei he feitu'u ko ē 'oku 'i ai 'a e vai ko ē 'a 'Eua ka nau ō ki he ngaahi feitu'u 'e ni'ihi. Ka 'oku te'eki ke mā'opo'opo 'a e fetukutuku ko ia. 'Oku ou fakamālō pē ki he Minisitā he'ene tali 'eku fa'a fakatangi, ka ko e anga ia 'o e fakatangi 'o e 'aho ni ki he ngaahi kole 'oku hā he lipooti, mo e 'uluaki pē Sea na'a 'oku faingamālie ā ha Patiseti ko eni ke 'ai ha 'ofisa ke 'ofisi 'i 'Eua ke ō mai 'a e kakai 'o fai ai 'enau ngaahi me'a fakakelekele pea toki fakaa'u mai pē ia ki Tongatapu ni ki he 'Eiki Minisitā ki hono mafai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu. Hou'eiki 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he Feitu'u na 'a e fakafaingofua mo e toka'i 'a e motu'a ni, ka ko u kole pē ke laumālie pē 'a e Hou'eiki kae tuku mu'a ke...hangē ko e lau 'a e talanoa 'a e ngaluope 'ai pē ha ki'i pulu vave ke fakalao 'eku 'Esitimeti pea toki fai ha tali ki he fiema'u 'oku fai 'e he kau Fakafofonga he na'a ku teuteu lahi 'aupito au ia ke fai e tau. Ka ko eni 'oku ou ha'u au 'o pasipasi he mala'e pasiketipolo kae tuku mu'a Sea ke u fakahoko atu pē.

Fakama'ala'ala he Vouti Potungāue Fonua

'Oku kei tu'uma'u pē 'a e potungāue he'ene vīsone ke ngāue fakapotopoto e kelekelé ko e 'uhinga ko e mahu'inga 'o e kakai mo e fakalakalaka 'o e fakatupu faka'ekonōmiká. Ko e taha pē eni ia he potungāue motu'a Sea 'oku kau ki he Tonga kotoa ko hono malu'i e koloa 'o e Tonga pea 'oku hā pē ia he Konisitūtone vahe 'uluaki 'o e Konisitūtone ko e totonu 'a e tangata mo 'ene tau'atāina.

Konga hono ua ko e fa'unga 'o e Pule'anga. Konga hono tolu tō lotu ai hotau Tonga 'a e kakato ko e Tonga kitautolu he fonua ko Tonga ko e kongia ia 'o e kelekelé kae tuku mu'a Sea ke u 'oatu pē 'a e ki'i pulu vave ko eni fakamolemole 'a e fakahoha'a ta'efe'unga.

Ko e fakaikiiki 'o e Patiseti 'o e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula ki he 2023/2024 'i he Patiseti 'o e 2022/2023 na'e fe'unga mo e 17 miliona 267500. Patiseti 'o e 2023/2024 'oku hiki hake ia 'o 21 miliona 197200 ko e hiki hake 'o e kehekehe 'o e hiki 'o e Patiseti 'o e 'Esitimeti 'o e ta'u ni Sea 'oku hiki'aki 'a e 1 miliona 176500.

'UHINGA KI HE HIKI PATISETI E POTUNGĀUE FONUA, SAVEA & NGAHI KOLOA FAKALOTOFONU

'I ai hono ngaahi 'uhinga, makatu'unga 'o e hiki hake 'a e Patiseti 'a e Potungāue 'Esitimeti 'o e 2023 ki he 24 ko e 'uhinga pē ia ki he ngaahi tākaki 'o e ola 'o e PMS ki he ngaahi vāhenga. Pea mo e ua ko e fakaivia 'o e vai hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'o e vahefonua 'Eua mo e fokotu'u 'a e va'a fo'ou ko e ki'i va'a *legal* ke tokonia 'a e potungāue ko

e 'uhingá ko e ngaahi fekihiaki 'o e hopo kekelele pea toe fakatonua ange ngāue 'a e kau ngāue 'i he va'a 'e nima 'i loto ...

<007>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Fonua : 'i he 6 'i he tataki 'a e motu'a ni ke fai pau ki he anga e fa'unga 'o e tu'utu'uni ke fai pau ki he anga e fa'unga 'o e tu'utu'uni 'o e kekelele.

Ko hono faka'osi leva ko e taha ia e ki'i poloseki fo'ou ko e fokotu'u ha ngaahi va'a mei ha ngaahi me'afua fakasatelaite 'i Tonga ni. Taimi ni 'oku 'i ai e me'afua pē 'e 2 'oku 'i Tonga ni ka 'oku fiema'u ke toe fakalahi ke hoko e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'e lava ke tala kimu'a 'a e ngaahi 'ū me'a na'e hoko mo e ola kae fai e teuteu 'a e kāinga Sea.

Ko hono faka'osi pē, ko e fakapa'anga 'o e patiseti 'a e Potungāue fakafeta'i ki he Pule'anga mo e 'Eiki Palēmia 'ene tataki 2023/2024 ko e *recurrent* ko e pa'anga mei he Pule'anga 'oku tuku mai ke fai'aki hono fakamomoi 'aki e Potungāue 'oku fe'unga mo e 6 miliona 912000. Ko e ngaahi pa'anga tokoni leva he *development* fe'unga ia mo e 14 miliona 685200. Lolotonga ni he Potungāue Sea ke ke mea'i pē 'i ai e kau ngāue 'e 192, kau ngāue tu'uma'u 'i ai e kau ngāue 'e 170, 'i ai mo e kau ngāue lau 'aho 'e toko 22 ko e kau ngāue mahu'inga eni. 'Oku nau fai hangē ko e me'a 'a e Minisitā ki he Ngaahi Potungāue Lalahi. Hono fakakakato 'a e ngāue 'i tu'a kae lava ke toki hoko hake 'a e kekelele ki hano la'ipepa ke lesisita,

Fakahā Pule'angá 'e fai ngāue ke tofi kekelelele kāinga Pātangata

Sea ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4 'io 'e fai 'a e ngāue ki ai 'a e Potungāue ka 'oku te 'ofeina, 'ofeina lahi 'aupito si'i kāinga. 'Oku fiema'u 'a e konga kekeleleka ko e ātakai 'oku 'ia nautolu 'e fiema'u 'a hono tanu mo e taimi tatau pē 'e 'i ai leva 'a e tu'utu'uni fakangāue 'a e Potungāue Fonua 'i he tafa'aki ia 'o e Va'a Palani mo e Va'a Sioloki 'e lava pē ke mau 'oatu hangē ko ia 'oku hoko 'i tu'apule'anga. Neongo 'a e tau'atāina ke nofo he kekelele kae fakapapau'i pē e kakai 'oku 'ikai ko ha feitu'u ia 'oku malu ki he anga e nofo. Kae toe fēfē ko e anga ia e tau fā. Tongatapu 4 'e fai e ngāue mo hono fakatokanga'i ka 'e 'ikai toe tuku ki he kau 'ofisakolo, mahalo 'e sai ange pē ke u a'u tonu atu ke u sio tonu pea fiemālie 'a e kāinga 'oku fai 'a e tauhi mei he fakahahake.

Ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu Fika 1 'io. Ko e pa'anga tānaki lahi taha he taimi ni 'a e Potungāue 'a e *rental* 'i he tafa'aki 'o e Lisi, ko e ta'u ni ko e ta'u lahi taha eni ne tānaki. Ko 'ene lahi taha koe'uhi ko e tānaki 'o e ngaahi lisi hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai 'a e lahi e 'ū *arrears* pea ma'u ai e pa'anga lelei 'a e Potungāue. Ka ki he ta'ufo'ou ko u tui 'e tō 'e hifo pē ki he *normal* e tu'unga 'o e nō fonua 'o e totongi 'o e lisi.

'Io 'e fai 'a e ngāue ki he ngaahi 'api ko eni 'oku fai ki ai e me'a 'a e Feitu'u na. Ka 'oku fa'a momoi mai pē 'a e Minisitā Fonua 'a hono fai hono 'a'ahi. He 'oku 'i ai pē tu'utu'uni 'o e lisi ko e 'osi pē ta'u 'e 3 'oku 'ikai ke tu'u ai e 'uhinga 'oku fokotu'u he lisi, lava leva ke foki e kekelele ko ia ke fai ha ngāue ki he kekelele Pule'anga tatau pē ia mo e kekelele kau ma'u tofi'a.

Fakatatau ki 'Eua 'oku 'i ai e fokotu'utu'u pea 'oku kei fai e langimama'o 'a e Tu'i 'o Tonga ki ha mala'evakapuna faka'ofa'ofa kae 'oua mu'a 'e toe to'o 'a e mala'evakapuna mei he me'a

‘oku tu’u ai he taimi ni ko e feitu’u pē ia ko e kelekele e Pule'anga. ‘Oku kei malava ‘e he Pule'anga ke ma’u ha kelekele ke fakahoko ai ‘ene ngāue ‘i he tofi’a fakapule’anga.

Kei palani Pule’anga ki ha mala’evakapuna fo’ou ma’a ‘Eua

Fakatatau ki he ngaahi kelekele ko ena ‘oku fai ki ai ho’o me’á, ‘e fai e ngāue lolotonga fai e ngāue ‘a e Potungāue ki he ngaahi matavai kotoa ko ena ‘i ‘Eua ko e ‘uhingá ke tau'atāina. Kau ki ai mo e ki’i va’a fo’ou kuo fokotu’u he vouti e Patiseti ‘esitimeti fo’ou ko eni, ke tokanga’i e tafa’aki e vai ki he tafa’aki koloa fakaenatula ke fai hano siofi ko e ‘uhingá he ‘oku mahu’inga ‘a e mo’ui lelei ‘a e Vahefonua ‘Eua, mo toki fakasio ha ngaahi konga ke toki fai ha fakafetongi makatu'unga he alea mo e ngaahi ‘api tukuhau ko ia.

Kole ha ‘ofisa kelekele ke faifatongia ma’a e vahefonua ‘Eua

Ki ha ‘ofisa ki ‘Eua, ‘io ko e founa motu’a foki na’e kei fai ange pē ‘a e fa’unga ‘a e ngāue ‘a e Potungāue Fonua mo e kei to’o ‘e he kau Tauhi fonua ‘i he Vahefonua ‘Eua pea pehē ki he kau ‘Ofisakolo. Ko e taimi ni kuo kamata ke lahilahi ‘a e hoha’a ke kelekele, pea fai leva e kole ko e hā ha ki’i toetoenga ki he Palēmia kae ‘uma’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa'anga ha ki’i vouti...

<008>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Minisitā Fonua: ... he ‘esitimeti fo’ou na’a ‘i ai ha ‘Ofisa pea ‘oku fiema’u pē ia ke fai mo ‘i ai ha ‘Ofisa ‘o e Vahefonua, he Vahefonua ‘Eua. Sea ko e lava ia e ki’i fakahoha’a mālō ‘aupito e ma’u taimi ko u fakamālō atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ... me’a mai.

Tokanga ki he kupu 34 (2) e Lao Kelekele

Mateni Tapueluelu: Ki’i me’a nounou pē Sea ko e ‘uhinga ko e ko e kole ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku kole pē eni ia ‘a’aku Sea ko hono ‘uhingá ko e Patiseti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ne tokanga’i atu e Lao ko ē ki he Kelekele ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘o e kakai ‘oku nau ō mai ko e kole fale’i. ‘Oku ai e feinga mo’ui ko hono ‘uhinga ko e kupu 34 kupu (2) ‘o e Lao ko ē ki he Kelekele kupu 34 kupu (2) pea ‘oku fai ‘a e kole ki he ‘Eiki Minisitā ko u ‘ilo pē ‘e au ia ko e me’a ko eni ‘oku pelepelengesi ka ko e natula ia ‘o e fie mo’ui ‘a e kakai ‘oku nau fai ‘a e tautapa ko e taimi ia ‘oku nau kole ai ha kelekele ko ‘enau faingata’a’ia te nau lele atu ki he ‘Eiki Minisitā mo e fakafalala te ne lava ‘o fakavetevete e ngaahi palopalema ko ia ‘a ‘i he ngaahi fiema’u kelekele ‘a e kakai ‘o fakatatau ki hono mafai ‘o’ona ‘i he kupu 34 kupu (2) ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘ilo pē ‘e au ko e *issue* ko eni ‘oku faingata’a ka ko u tui ko e me’a lelei ke ongona atu ‘a e le’o e kāinga he taimi totonu ka ko e Vouti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he ni’ihi ‘oku nau fiema’u kelekele ‘oku nau faingata’a’ia ‘i hono kole pea ‘oku nau fakafalala ki he ‘Eiki Minisitā ke ne fai ha tu’utu’uni ‘o hangē ko ia ko e tu’u ‘a e lao ke manatua ange pē ia. Ko ia pē ‘a e ki’i ‘e Sea ‘oku ou tui ‘i he kaha’u te mau toe ‘oatu pē ha ngaahi kole fekau’aki mo e ngaahi me’a fakakelekele ‘i he ngaahi taimi kehe kae tuku ange ā ‘a e Patiseti ‘a e ‘Eiki Minisitā mālō Sea.

Fakapaasi Vouti Potungāue Fonua

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou sai Hou’eiki tau paasi mei ai ē. Tau foki ki he Minisitā Pa’anga ē. ‘E ‘Eiki Palēmia kapau pē ‘e toe ‘i ai ha ni’ihi ‘ia moutolu e kau Minisitā ‘oku mou fiema’u pē ke ‘oku malava pē hangē ko e founa na’e kamata ‘aki Toutai mo e Ngoue ka tau ‘unu ki he Potungāue Pa’anga ē. Fika 8 ē. Minisitā Pa’anga me’a mai.

Vouti Potungāue Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ‘Eiki Sea. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia. Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga kae ‘atā ke fakahoko atu ‘a e Patiseti ‘a e Potungāue Pa’anga. Nau fakakaukau pē ‘e Sea ke ‘oua te u ki’i malanga ka te u ki’i malanga atu ai leva. Ko e peesi ‘uluaki ko eni ‘o e fakamatala patiseti ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ai leva Minisitā Pa’anga he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o malanga ‘i Kolomotu’a.

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Vouti Potungāue Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakamatala Patiseti ko eni ‘oku huluhulu mai he veesi ko eni Sea. Pea te u lau atu pē. **Ko hoku tauhi ‘a Sihova ‘e ‘ikai te u masiva.**

Mālie’ia pē he tālanga ‘a e tauhi ‘o e Sāpate mālie’ia he ngaahi tālanga he tauhi ‘o e laó mo e Konisitūtone Sea. Ko e fakamanatu e Potungāue Pa’anga ko hoku tauhi ‘a Sihova ‘e ‘ikai te u masiva. Ko e tauhi ko ia Sea ‘oku ke mea’i pē ko e tauhi mai mo e tauhi ‘a kitautolu ki ai, tau tauhi pē ‘e tautolu e Sāpate ka he ‘ikai pē, te tau masiva pē tau tauhi pē ‘e tautolu mo e Konisitūtone te tau kei masiva pē. Ko ‘etau tauhi ‘a Sihova ‘e ‘ikai te tau masiva. Monū’ia’anga ia ‘o Tonga ‘e Sea ‘ene kei tauhi ‘a Sihova.

Te u hoko atu ki he ‘Esitimetri ‘a e Potungāue Pa’anga ko e kātoa e ‘Esitimetri ‘a e Potungāue Pa’anga ki he 2023/2024 ko e pa’anga ‘e Teau tolu hiva miliona tolungeau tolu kilu fā mano teau. Ko e holo ‘aki ia ‘a e meimei pa’anga ‘e 24 miliona mei he ‘esitimetri ‘i he liliu ko eni ‘o e ta’u ni pē na’e 163724 miliona.

Ko e pa’anga ‘e 139 miliona ko eni he ‘Esitimetri ‘o e Potungāue Pa’anga ko e pēseti lahi ia ai ko e pēseti ‘e 48 ko e 67121600 ko e totongi ki he nō. ‘Oku ‘i ai mo e pēseti ai ‘e 20 ko e ngaahi me’a’ofa ngaahi ‘inivesi ki he ngaahi feitu’u kehekehe ‘o kau ai e ngaahi ‘a e ngaahi va’a ngāue mo e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1520 – 1525

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ki’i totongi ki he kau vaivai mo e ngaahi tokoni kehekehe ‘oku fe’unga ia mo e peseti ‘e 20 ‘o e Patiseti. Pea tātaki atu pe ki ai mo e ngaahi ngāue kehe ‘o ne ma’u ai ‘a e 139,340,100, ko e Patiseti ia e Potungāue Pa’angá.

‘Oku ‘i ai foki mo e pa’anga ai ‘e 8 miliona ko e tokoni ia ki he fakalalakaka ‘a e Sekitoa Tautahá. Ko e Potungāue Pa’angá ‘Eiki Sea ‘oku vahevahe ki he Patiseti ki he Polokalama Lalahi ‘e 5. Ko e Polokalama ‘Uluaki ko hono Pule’i ‘a e Kau Ngāué. Ko e Polokalama Uá

ko e ongo tafa'aki ki he Fale'i Faka'ekonōmiká, Patisetí mo e Tokoni mei Mulí. Ko e Polokalama Tolú 'oku 'i ai e tafa'aki ki he Fakapa'angá. 'A ia 'oku 'i heni e tafa'aki ki he fakalele 'a e Tauhi Fakapa'anga 'a e Potungāue Pa'angá. Kae 'uma'ā foki 'a e tafa'aki ki hono Hū Mai 'a e Ngaahi Koloa pea pehē foki ki he tafa'aki ki hono Ngaahi Ngāue Fakapa'anga 'a e Potungāue Pa'angá. Polokalama fā ko e Ngaahi Tokoni Fakapa'anga 'a e Pule'angá pe ko e *Government General Fund*. Pea ko e Polokalama hono Nima, ko e Ngaahi Nō 'a e Pule'angá.

Hangē pe ko ena na'á ku tokanga atu 'anenaí 'Eiki Sea kuo lahi e ngaahi tokoni kehekehe 'i he ngaahi Potungāue ko ení. 'Oku 'i ai e fakamālō lahi ki he kau ngāue 'a e Potungāue Pa'angá koe'uhí ko e ngaahi ngāue lahi kuo fakahoko koe'uhí pe ko e Patisetí. Monū'ia foki homou Falé 'Eiki Sea he teu tangata ko ē 'a e Potungāue Pa'angá 'o hangē pe ko ia 'oku mea'i 'e he Feitu'una. 'Oku 'i ai mo e ki'i kau ngāue ia 'a e Falé ko e kau ngāue pe mo ia meí he Potungāue Pa'angá 'Eiki Sea, pea 'oku 'i ai e fiefia ai.

Ngaahi pa'anga 'oku tokoni ki he pa'anga fakalukufua e Patiseti

Te u lave atu pe ki he vouti, fika konga 8 'o e voutí fekau'aki mo e ngaahi pa'anga 'oku tokoni ki he ngaahi pa'anga fakalukufua. 'Oku kau mai mei ai 'i he fakamatala pa'anga ko eni 'a e Pule'angá. Ko e ngaahi pa'anga ko ení 'Eiki Sea 'oku kau ai e ngaahi pa'anga ke tokoni pe ko e ngaahi *subsidies* ki he ngaahi, ki he totongi e ngaahi 'uhila hala pea mo e ngaahi *subsidies* kehe pe ki he ngaahi fefolau'aki, ngaahi vaka hangē ko e folau ki Niua pea mo e ngaahi me'a kehe pē. Pea kau ai pe mo e ngaahi tokoni ke 'ave ki he ngaahi poloseki ko eni koe'uhí ko e me'a na'a tau tālangu, ne fai ai e feme'a'aki ki ai he ngaahi 'aho kuo hilí. Fekau'aki mo e ngaahi poloseki 'oku ngāue ka 'oku fai hono totongi hono tukuhaú mo e tuté meí he Potungāue Pa'angá.

'Oku kau foki 'i he pa'anga ko ení 'Eiki Sea 'oku hā atu he peesi 162 'a e pa'anga ki he tokoni pa'anga. Ko e 1 miliona 1 kilu ka 'oku 'i ai e 1 miliona ko eni na'e fakahā atu koe'uhí ko e langa 'o e ngaahi falé. 'Oku 'i ai mo e tokoni ki he kau faingata'a'ia 'oku 'ai ki ai 1.38 miliona. 'I ai pe mo e pa'anga ko eni ki he toulekeleká 'oku 'i ai e pa'anga 'e 4.8 miliona. 'oku 'i ai leva e ngaahi poloseki makehe. 'Oku fakakātoa ki he pa'anga 'e 5.8 miliona ka 'oku 'i he pa'anga ko ení 'e Sea 'oku kau ai e pa'anga 'e 5 miliona ki he ngaahi faito'o ta'efakalaó ko e \$2.4. Ke 'ave ke tali ki he ngaahi fakatamakí pea mo e pa'anga 'e 1 miliona ki he ngaahi fakalelei fakangāue 'i he fakangāue 'a e Pule'angá. Pea mo e pa'anga pe 'e 5 kilu 'oku vahe'i koe'uhí pe ko e ngāue fakataha 'e ala hoko mai ki he fonuá ni 'e hanga 'e he Pule'angá 'o fakafeitu'u. Pea 'oku 'i ai pe 'a e seniti ke mateuteu ki ai.

Ki he tafa'aki ko eni ki he vouti fika 8 ai pe 'Eiki Sea ki he Polokalama 5, 'a ē na'e fakahoko atú. 'Oku 'i ai 'a e totongi pa'anga ki he nō ko eni 'a e Pule'angá, kātaki ki he konga 4 'o e fakamatala pa'angá mo e Patisetí 'i he peesi 165. 'Oku 'i ai ai e tokoni ki he Fakalalakaka ki he ngaahi Sekitoa Tautahá, fe'unga mo e \$8 miliona. 'A eni na'e fakahoko atu pe ia 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi tokoni ne fai ki he ngaahi Sekitoa Tautahá. Kau ai 'a e ngoue, toutai pea pehē foki mo e takimamata mo e ngaahi ngāue pehē ...

<010>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... pea 'oku kau atu pē foki 'i he polokalama faka'osí 'a e polokalama 5 'o fekau'aki ia mo e totongi 'o e ngaahi nō fakalotofonua kae 'uma'ā e ngaahi nō ki tu'apule'anga, fe'unga fakakātoa hono mahu'ingá mo e pa'anga 'e 67 miliona. 'A ia ko e hiki

hake ia mei he p'anga 'e 42 miliona 'i he ta'u ko eni kuo tau maliu atu. Ko e fakalukufua pe ia 'o e fakamatala ki he patiseti 'a e Potungāue Pa'angá pea toki tali pē ha ngaahi fehu'i, ko u fokotu'u atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea poupu. Sai me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakatō. Fakamālō foki ki he 'Eiki Minisitā 'a e ngāue lahi mo e teuteu'i ko eni 'a e Patisetí pea pehē ki he potungāue ko eni he Patisetí. Ko Falepa'anga foki ia ko e me'a ko u ki'i ha'u ke ki'i 'ohaké, ko Falepa'anga ko e tā sipinga lelei. Ko u 'ilo au ko e 'Ofisi Palēmia ia teke ko ē 'ū me'á kae si'i feinga hake pē 'a Falepa'anga ke pukepuke pea ko u 'aí ke u ki'i sio hifó 'a e tā sipinga ko ē, si'i mālō 'Eiki Minisitā e pukepuke e kau tamá ke nofo pē he me'á. Ka ko u ki'i lave faka, 'e Sea te u ki'i lave fakalukufua pē pau ki'i ha'u pē ai ki he toki ha'u fakaikiiki pē 'i he me'a ko eni. Mahino foki ko e vouti eni ia fakalukufua, kau pē he me'a 'a e potungāue pea pehē ki he ngaahi nō mo e ngaahi fatongia totongi penisoni mo e me'a pehē.

Tokanga Tongatapu 5 ki he hiki 'i he fakamole ki he vāhenga kau ngāue tautefito ki he kau lau 'aho

Ka ko e ki'i vakai hifo pe ia ki he potungāue ko eni 'a ia ko e fakafehoanaki pe ia 'a 'ene pa'anga ko ē 'e 'osi ko ē fakafuofua 'e 'osi hono totongi ko ē he ta'u ní pea mo e pa'anga fo'ou he ta'u fo'ou, pa'anga fo'ou. 'A ia 'oku ne hiki 'aki pē 3.1 miliona Sea, 'a ia ko e ngaahi me'a lalahi ia. Ka ko u ki'i vakai hifo pē ki he 'ene kau ngāue he ngaahi ki'i me'a ko eni felāve'i mo 'ene kau ngāue ko e, 'oku 'i he 3.9 'ene miliona, 3.98 'a ia mei 4 pē 'ene kau ngāue.

Pea ko e ta'u Patiseti ka hokó 'oku 'i he 4.5 miliona 'a e ko e 5380000. 'A ia mahalo ko e ngaahi lakanga ia 'oku te'eki ai ke, 'oku te'eki ai ke fakangāue'i 'a ia ko u tui ko e ngaahi, mahalo na 'oku kau atu ai pē mo ha *critical post* ha ngaahi potungāue 'i he me'a ko eni. Ko e, 'a ia ko e fika lahi ia 'i ai.

Ko e me'a ko ē hono hokó ko 'ene kau leipá mahalo ko e taha eni e me'a 'oku ou fakatokanga'i hifo 'Eiki Minisitā 'a e lahi ko ē leipá. 'A ia ko e totongi leipá na'e 290000 'i he ta'u ni, fo'i hiki eni ia 'o 460000. 'A ia 'oku hiki 'aki ia e 170000 ka ko u fakakaukau holó pe 'oku, pe ko fē. Mahalo na'a 'oku 'i ai pē ha me'a 'oku, na'a 'oku fai ha tanu hala hetau potungāue pe 'ikai 'uhinga he tokolahí, ka 'oku 'ai pē ke toki kātaki ange pe 'oku, ko u fakatokanga'i 'aupito e hiki lahi ko eni 'i he kau ngāue lau'ahó 'i aí.

Ko e me'a ko eni ki he, ko u tui 'Eiki Sea 'oku sai pe ia. Ko u tui mo e tafa'aki ko eni ki he ngaahi naunau ko e 'ū teunga ngāue ko ē kau ngāue 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'a Falepa'anga. 'A ia na'e 'i ai pē 'enau fakamole 25000 ta'u ni ia, 'ikai, 'ikai ke nau 'omai 'enautolu hanau fakamole 'i he tafa'aki ko iá.

Fakapotopoto holo fakamole ki he ngaahi naunau 'ofisi & tu'umau mo e 'esitimeti ki he me'atokoni

Ko e me'a ko ē ki he 'enau *office supplies* mahino pē na'e 700000, nau holo 'aupito 'o 200000 'a ia 'oku mahino 'oku nau holoki 'aupito 'enau me'a ko iá koe'uhí pē ko e sio ki he fakapotopoto.

Ko e me'a ko ē ki he me'atokoní na'e 150000, nau holo hifo pē 'o 100000 pē meimei ... 'a ia 'oku nau holo hifo mei he me'á. Ko u tui pē 'e toe lava pē Minisitā ia 'o toe ki'i taha hifo ka 'oku nau holo hifo.

Ko e me'a ko eni ki he talitali kakaí *hospitality* 'oku nau ki'i, na'a nau 30000, nau tu'uma'u pē. Na'a nau pē ko ena 'oku 'alu hake pē 'o pukepuke he 30000 ka 'oku ou tui 'e toe mahalo pē na'a 'oku 'i ai ha ngaahi me'a heni.

Ko e me'a ko ē ako 'a e Potungāue Pa'angá ko e me'a eni ia 'oku ou pou pou lahi ki ai. Na'e 102000, 'alu hake 'o 175000. Sea ko e me'a eni ia 'oku ou pou pou lahi ki hono ako'i e kau ngāué. Ko u tui ka ko e meimei ka ko e me'a foki eni ko e kau ako ngāue 'i muli, ō ako 'i muli ko e me'a ia na'a ku 'ai pē ki'i fakahoha'a 'i he fakalukufuá 'i he fiema'u pē ke 'i ai ha'atau 'apiako pē heni hono ako'i e kau ngāue fakapule'angá pea toki tānaki pē ō ki mulí. Ka ko u tui ko e mahu'inga 'aupito 'a e tafa'aki ia ko ení koe'uhí ke mahino pē 'oku 'alu pē kau ngāué ia mo e kuongá. He 'ikai ke tōmui 'enau fakalalaká.

Tui Tongatapu 5 malava ke fakalelei'i fakamole he ngāue 'ovataimi

Ko e me'a ko ē ki he 'ovataimí na'e, 'oku ou sio hifo ko e, ko e 'ovataimi ko ē na'a nau 'i ai ko ē he ta'u fakapa'anga lolotonga na'a nau 'i he nimakilu onomano. Kuo nau meimei tautauhi pē 480000 pea ko u tui pē 'Eiki Minisitā ia te ne hanga 'o fakapotopoto, taha'i hifo eni ia ke toluafe pē. He ko u tui e ngaahi me'a, he ko u manatu heni 'Eiki Sea ko u, ki he me'a, kātaki pē 'eku ki'i afe heni. Ko e me'a ko ē 'a e Ta'ahine ko ē kuo pekia 'a ...

<002>

Taimi: 1530-1535

'Aisake Eke: ... Melenaite Kalaniuvalu Fotofili. 'I he'ene me'a ko ē 'i fakalelei ko ē 'a Nu'usila mo e ngaahi fonua na'a ku lava 'o fanongo ai. 'I he me'a ko ē Ta'ahine koe'uhi 'o fakafofonga'i pē 'a e taki 'o e fonua, 'o ne tali 'a e kole fakamolemole ko ē na'e fai mai ko ē, fakamolemole 'a e Pule'anga Nu'usila. 'Osi ko ia pea ne 'ai leva 'ene me'a 'o ne pehē, 'ofa mu'a ke mou tali a si'i kau 'ova ko eni, ka 'oku ou tukupā atu kimautolu kātōa 'a e Tonga ko eni ko homau 'api eni, te mau ngāue mālohi, *work harder*, pea 'ikai ngata ai toe mataotao ange 'emau ngāue, *work smarter*, ko e fo'i me'a ia na'a ne me'a 'aki. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia, ko 'etau talanoa pē ia, ko 'etau tala ...

Lord Tu'iha'angana: Fakatonutonu pē Sea, ke tonu pē 'etau lekooti ko Siu'ilikutapu ke tonu pē he 'oku mālie ho'o 'ai ko eni ke tonu foki 'etau lekooti ke lau atu ai 'i he kaha'u, mālō.

'Aisake Eke: Ko ia, ko e Ta'ahine ko Mele Siu'ilikutapu Kalaniuvalu Fotofili, pea ko 'ene me'a ia pea 'oku ou tui 'oku pehē kotoa pē ia kia kitautolu, 'a e foi tala ko ia. Koe'uhi 'oku ou tui ko e 'ovataimi 'oku kau ia 'i he me'a ko ē ke, 'e fakasi'isi'i hifo, koe'uhi he 'oku ou sio ki he ngaahi fu'u komipiuta mo e ngaahi me'a 'oku ou tui pē 'e toe lava pē ia 'o toe fakalelei'i.

Ko e me'a ki he folau ki muli, ko e folau ki muli ko ē he potungāue 'oku ou sio hifo na'e 800000 'a e me'a ko ē he ta'u ni ka 'oku ou sio 'oku nau holoki hifo pē 'o 550000, ko u lave'i pē 'oku lahi pē ngaahi fakataha, ka 'oku ou tui pē 'e toe lava pē 'o hano toe fakalelei'i pē tafa'aki ko eni. Mahalo ko e *domestic travel* ko e vakai'i hifo pē na'e 2 kilu 2 mano 'oku nau kaka 'o 2 kilu 9 mano, 'oku ou tui pē mahalo 'oku 'i ai ha'anau tokanga ki he takai'i holo e

fanga ki'i 'ofisi ko eni 'i tahi, koe'uhi ke lava pē 'o fakalelei'i 'enau fengāue'aki, ko e me'a pē ko ē 'e taha ki he ngaahi *grant*, 'a ia ko e ngaahi *grant* eni ko ē 'oku 'ave ko ē ki he ngaahi potungāue 'a ia 'oku holo na'e 2.5, ta'u lolotonga, ka 'oku nau holo hifo 'o 1.1 pē, 'a ia ko e kongā eni 'oku nau tukuhifo pē ai 'a e me'a.

Ko e pa'anga faka'osi pē kimu'a he faka'osi ko e kongā ko eni 'i he ngaahi ngāue makehe 'a ia ko e *other special projects*, na'e 6.1 ka 'oku mahino foki 'oku nau 'alu hifo 'o 5.8 ki'i mei me'a pē ko e *drugs*, pea mo hono tau'i 'a e *drugs* pea pehē foki ki he 'a e ngaahi polokalama kehe 'oku nau 'i ai. 'A ia ko e ki'i kongā pē ia 'oku nau, 'oku 'ohake ka 'oku nau ki'i holo pē 'i he tafa'aki ko ia Sea.

Sai ke u ha'u ai leva ke ki'i fakahokohoko ko ē ngaahi me'a ko eni Sea, ko e 'uluaki pē ko e ki'i vakai atu pē ki he kongā ko eni 'o e kau 'a e lau 'aho, sio ke toki me'a pē Minisitā koe'uhi ko e hangē ko e polokalama lahi, polokalama si'i 1, polokalama si'isi'i, ka na'e noa pē ia 'i he ta'u ko eni ka 'oku na'e 150000 pea noa pea toe 1500 pē 'oku toe 'omai ai, 'a ia ko e ki'i seniti pē ia pea 'oku hiki hake 'oku sai pē ia, mahalo 'oku sai pē pea mo e peesi ia ko ē hono 152, ko e ki'i, lava pē 'oku 'i ai pē me'a mo e kau ngāue lau'aho na'e ki'i 1 mano 5 afe, pea holo pē ia 'o 1 mano ka 'oku ki'i toe 'alu hake pē 'o 1 mano 5 afe, mahalo ko e ha 'a e'uhinga 'oku toe 'ohake ai, tatau pē mo ia 'i he vouti peesi 153, koe'uhi ko e, ki he kau ngāue lau'aho.

Sai Sea, ke pehē pē pea mo e taki ia, sio sai pē ko e ngāue lau 'aho pē, 'o hangē ko ia peesi 154 na'e 1486000, 97000 pē me'a ia ko ē 'oku fakafuofua 'e fakamoleki 'i he ta'u ni pea 'alu hake leva ia 'o toe hiki pē ia 'o 135000. 'A ia 'oku 'uhinga ai ko ē hiki 'aupito 'a e va'a ko eni ki he kau leipa, tatau pē mo ia he polokalama lahi 2, polokalama si'i 1, 'oku hiki pē mei ai.

Sea ko e ha'u ko eni ki he polokalama ko eni hono peesi, tatau pē mo ia peesi 159, polokalama 3 lahi, polokalama si'i 1, 'a e si'isi'i pē leipa ia kae toe 1500 na'e 15000, pea toe taha'i pē 'a e me'a ia ki 'olunga, mahalo na'a ko e 'a ia ko e ngaahi fakamole, tatau tofu pē ia mo e polokalama si'i ko ē 2 'i he tafa'aki ko ia.

Tokanga Tongatapu 5 ki he hiki lahi he ngaahi fakamole kehekehe 'a e Pule'anga

Tatau ai pē ia mo e polokalama ko eni 'i he peesi 160, polokalama si'i 3. Ko e ki'i polokalama, kātaki pē 'Eiki Minisitā, ko e polokalama 4 lahi, polokalama si'i si'isi'i 1 ko e fakamole ko ē na'e 'asi 'i he 'esitimetri ia na'e 3.7 pē, pea ko e fakamole eni na'e, 'e fakahoko ia 'oku lahi ia, 4 kilu, 4 miliona ia, 4.27, ko e ki'i 'eke pē ko e hā 'a e hiki lahi ko eni pē ko e 'i he tafa'aki ko ia, pea ha'u ai pē ki he peesi 161, polokalama 4 lahi, polokalama si'i, si'isi'i 2, na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia 'i he me'a ko eni ko ē ki he vāhenga, 'a ia 'e 2, 'a ia na'e ko e 'esitimetri ia ...

<005>

Taimi: 1535-1540

'Aisake Eke: ...Ko e fakamole ko ē 'oku hoko he ta' u ni 'oku 2 miliona ia ko e ki'i 'eke pē kātaki 'i he hiki ko eni pē 'oku ha'u ia mei fē tatau pē mo ia polokalama hoko, polokalama 4 polokalama si'i 3 ko e 'Esitimetri na'e 4.28 miliona tau pehē ko e 4.3 fakamole 'oku 12.9 miliona ia fu'u hiki lahi ia. 'A ia 'oku 'alu hake ia 'a e 8.5 miliona.

Ko e 'eke pē ia fakamolemole ko e hiki ko eni ko e ha'u ia mei fē ko e hā e me'a na'e hiki lahi pehē ai 'a e me'a ko eni kātaki, mahalo 'oku tatau pē mo ia ia, sai pē ko u sio atu ai ia ko e fakamole ko eni ki he ngaahi *project* totongi ko ē he Pule'anga e ngaahi *project* ko ē totongi tute mo e me'a sai pē ia neongo pē 'oku si'isi'i pea 'oku fakatefito pē ia 'i he lahi ko ē *project*. Ka ko e taha eni e me'a 'oku ou fakatokanga'i 'e au 'oku toe 'ai mai ia he ngaahi potungāue, ka ko e me'a foki eni ia angamaheni 'oku tuku pē 'i Falepa'anga ke fai e tokoni, ka ko u sio au 'oku movete 'a e 'ū me'a ko eni 'i he ngaahi potungāue.

Toe 'alu hifo ange peesi 162 polokalama 4 lahi polokalama si'isi'i 5 ko e kātaki pē Minisitā ko e kupu 12 'a eni ko eni Va'a 'a e Fefononga'aki mo e Fetu'utaki ko e 'Esitimetri na'e 1 miliona pē fakamole 'oku 4 miliona, 4.2 ko e ki'i 'eke pē fakamolemole he fu'u hiki lahi ko ē 'a ia 'oku hiki'aki ia e 3 pē na'e ha'u mei fē 'a e fakamole ko ē pē ko e hā e me'a 'uhinga na'e hiki lahi pehē ai 'a e fakamole ko ia kātaki pē. Ko u lave'i pe au mo e peesi ko ia 'a ia ko e feitu'u foki eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue lalahi 'a e ngaahi *project* makehe 'a ia 'oku 'i ai 'a e 5.8 ka ko u 'ai 'oku mahino ko e 5 miliona ai ko e tau'i ko ē 'o e faito'o konatapu.

Ko e 'ai atu pē fakamolemole fiha e pa'anga na'a tau fakamole he ta'u fakapa'anga lolotonga 'i he nima miliona ko ē na'e 'ai ki he *drugs* 'i he ta'u lolotonga pe na'e fiha, pea 'ikai ngata ai ko u lave'i hifo pē 'a eni 'oku kau ai 'a e 2.4 ki he toe feinga'i 'etau seniti ko eni ki he *emergency* pea mo e *public sector reform* ko e 1 miliona, ka ko u vakai hifo ko e me'a ko eni ki he langa fale ko eni si'i kau faingata'a'ia 'a ia 'oku ha'u ia mei he pa'anga tokoni 1.2 'a ia ko u sio heni 'oku *in kind* pē ia 'a ia ko u fakatokanga'i 'oku ha'u pē ia he *in kind* pē 'a e me'a ko ia. 'A ia ko e vakai ia ki he ngaahi me'a ko ia Sea. Ko e ki'i vakai pē 'e taha 'i he ... 'io peesi 164 ko e fakamole pē ia ki he totongi tute 'oku sai pē ia neongo 'oku 'i ai 'ena ki'i kehekehe 'aki 'enaua mei he 1, sai pē ia koe'uhí fakatefito pē ia ki he *project* lahi ko ē 'ū *project* ko ē 'oku totongi 'i he ngaahi potungāue.

'A ia ko e ngaahi me'a pē ia 'oku 'ohake pea ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā he 'omai e ngaahi me'a ko eni ka ko e ki'i ngaahi fehu'i pē ia 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga fakamā'opo'opo Tongtapu 5.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato tuku pē ke fai atu pē ha ki'i tali atu ki he ngaahi fehu'i na'e fakahoko na'e me'a mai'aki he Tongatapu5.

Tali Minisita Pa'anga ki he lahi fakamole ki he vahe kau ngāue & ngaahi fakamole kehe pe

'Io ko e 'uluaki pē ko e tali fakalukufua pē ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e *labor* 'a ia na'a mau hanga pē 'o vakai'i 'a e ngaahi tafa'aki na'a mau pule'i pē lolotonga 'a e ta'u 'a e ngaahi fakamole ka na mau sio pē ke kei tuku pē ofi pē ki he fika tatau 'o e ngaahi va'a 'i he fika ko ia ka mau fakahoko 'a hono vakai'i ko eni 'a e potungāue na'e fakahoko ia he mahina katu'u 'i Siulai mo e sio ai ki he anga e tūkunga ka ko e tu'u 'o e me'a ko iá 'e fai pē hono pule'i lelei mo hono fakahoko 'a e ngaahi me'a ko ia, ka 'oku kei tu'u pē 'i he ngaahi va'a.

Tali Minisita Pa'anga fekau'aki mo e hiki he fakamole fekau'aki mo e kau penisoni

Te u 'alu ai pē ki he peesi 160 hangē pē ko ē na'e me'a mai he Feitu'u na 'i he hiki ko ē ko ē mei he 3.8 fakamole ia 'o 4.3 ko e me'a ia fekau'aki mo e kau penisoni mo e vahe kau penisoni 'a ia na'e ki'i lahi hake pē 'a efika pea 'oku mau tui 'oku mau toe *maintain* pē he *amount* tataua ko e ta'u ni pē 'oku mau tui 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'oku 'osi atu mo e fa'ahinga he 'ikai ke hoko atu ka 'e 'i loto pē 'i he fika ko ia.

Ko e peesi 161 ko ia ko e fika ko ena ... na'e fai foki 'a e 'Esitimetri ia he ta'u 22/23 ka na'e toki fai mai hono totongi kimui 'o e *PMS* he 'osi ko eni ko ē hono fai *access* 'o e kau ngāue pea ko hono 'uhinga ia 'oku 'alu hake ai 'a e fo'i fika ko ē ki 'olunga 'a ia na'e toki fakahoko ia ngāue kimui.

Ko e fika...

<007>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... fika 161 ai pē 'i he hangē pē ko ia na'e fakahoko mai. Koe'uhi ko e ngaahi fika 'oku 'alu hake mei he 'esitimetri 4.3 ki he 12.9 Ko e ngaahi fika eni ia koe'uhi na'e hokohoko atu 'emau totongi 'emautolu 'a e *subsidy* ko eni ko ē 'uhila 'i he fo'i taimi ko eni ko ē na'e hokohoko ai, na'a mau sio pē ...Na'a mau fakafuofua foki 'e ki'i holo hifo 'a e ngaahi totongi 'uhila ka ko e toe hiki mai ko eni 'a e hiki hake a e *inflation* ia pea 'oku mau toe hokohoko atu ai pē hono totongi. Ka 'oku mau tui pē koe'uhi 'oku holo e lolo ia he taimi ni mo e ngaahi me'a pehē hokohoko atu he ta'u fakapa'anga hoko 'e .. 'o fakaa'u ai ko ē 'a e 'esitimetri ko eni.

Ko e fekau'aki mo e peesi 162 ke hiki ko eni e fika 'i he fefononga'aki mo e fetu'utaki 'i he 1 miliona ki he 4.2 Ko e fika pē koe'uhi he na'e 'i ai foki 'a e Tu'utu'uni Ngāue ia 'a e Pule'anga ke fakahoko 'a e totongi ki he'ene ngaahi fetu'utaki 'o fai 'a e aleapau mo e kautaha ke fakahoko 'oku ui ko e ... Pea ko e ki'i totongi eni ia e ngaahi mo'ua *arrear* ia na'e fuoloa mai hono 'ikai ke totongi pea kuo fakahoko pē hono totongi he ta'u ni koe'uhi kae lava foki 'a e 'esitimetri ki he tu'unga totonu.

Ko e fekau'aki mo e *illicit drugs* 'io ko e taimi ni foki na'a mau vahe'i foki 'a e pa'anga ko ē he 'esitimetri lolotonga 'i he'ene tu'u ko ē he tu'unga lolotonga 'oku fakafuofua te mau fakamoleki ofi ki he 3 miliona 'a e 3-4 miliona 'a e fika ko ia ki he'ene 'alu ke 'osi 'a e ta'u fakapa'anga 'oku 'osi ia he uike ni 'a e fekau'aki pea mo e ngaahi faito'o kona. Mahalo ko ia pē Sea kapau 'oku te'eki toe tali atu ha fehu'i pea toki fakahoko mai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Faka'osi pē 'a'aku ia Sea fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā..

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai e Feitu'ú na.

'Aisake Eke : Tapu mo e Feitu'ú na mo e Kōmiti Kakato. Me'a ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā he me'a ko eni. Ko e ta'u kuo 'osi foki na'e ha'u e vouti ia ko ē tautefito peesi 162 ha'u ko ē 'a e *special projects* ngaahi me'a makehe na'e ha'u ai 'a e vahe ia na'a tau lave'i pē na'e 'ai he'emau Kōmiti Pa'anga ko e vahe ia na'e 'omai ia 'o fakahū ai. 'A ia ko e tonu ke *code* 10 ia 'o ha'u hē, ka 'oku ou fakamālō ki he Minisitā ke fakafoki kotoa pē me'a ia ki he

10. Tonu pē pea ‘oku ou fakamālō atu ‘aupito 'Eiki Minisitā tauhi pē ‘a e *standard* ko ia mo e me’a ‘o e me’a ko eni pea ko u fakamālō ‘aupito. Ko ‘eku tānaki atu pē ia koe’uhi ke mahino ‘oku ;’ikai ke *manipulate* e me’a ‘oku ha’u pē fika ia ‘i hono tu’unga pea ‘oku ou fakamālō. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Tongatapu 2 me’a mai.

Fakamālō’ia Minisita Pa’anga he tu’utu’u ngaahi fakamole ki he teunga ngāue he Patiseti ki he ta’u fakapa’anga hoko

'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e ki’i me’a si’i pē ‘oku ou tokanga au ki ai, he ko e me’a lahi ē ia kuo ‘osi fakahoko atu ‘e Tongatapu 5. ‘Uluaki pē Sea ko u fie fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā mo ‘ene Potungāue. ‘Oku ai ‘a e fakalaka heni ‘oku ou fakatokanga’i. ‘I he ta’u ni Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘asi mai ‘a e ngaahi totongi ko ia ki he teunga ki he *uniforms* ka na’e fu’u lahi ‘aupito ‘ene ‘asi mai he ta’u kuo ‘osi pea na’e fai ‘a e tokanga ki ai. Pea ‘oku fakamālō atu hono tokangaekina ‘a e me’a na’e fai ki ai ‘ae fakahoha'a ko ia. Ko e kau ai pē ki hono tu’utu’u ‘etau ngaahi fakamole.

Ko hono hoko pē na’e lave ki ai ‘ana’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 5 ko e *cater*. Kapau pē ‘e toe lava ke holoki mo ia ‘e toe sai ange. ‘Oku ‘ikai ko e Potungāue pē ko eni mei kātoa ‘a e ‘ū Potungāue kapau ‘e.. Tau feinga foki ke tau mo’ui lelei mo tau sino iiki mo tau longomo’ui. Ka ko e ‘alu ko eni ‘a e *cater* ia ‘o 1 kilu fai hake ai ki ‘olunga ia he ‘ikai toe holo ha taha ia he ngaahi Potungāue ko ia. Ka ‘oku ai ‘a e fakamālō lahi ‘i he ngaahi ngāue ko ia kuo fai ke ta’ota’ofi ‘a e ngaahi fakamole ko ia.

Ko e faka’osi pē Sea ‘i he peesi 161 fekau’aki eni pea mo e tokoni ki he ngaahi maama hala pē ngaahi *street lights*. Ko u fakamālō atu ki he...

Sea Kōmiti Kakato : Peesi fiha ia ?

'Uhila Moe Langi Fasi : Peesi 161 - ko e polokalama si’i 3 *item* 14. Ko e 1 miliona 4 kilu ‘oku vahe’i ki he ngaahi maama hala. ‘Oku kau eni he me’a ‘oku ‘aonga ‘aupito ‘aupito ki he ngaahi kolo. Tautautefito eni ki Nuku’alofa. Kapau ‘e ...

<008>

Taimi: 1545-1550

'Uhila moe Langi Fasi: ... te ke me’a atu Sea he Hala Vuna ‘oku lahi ange e taimi ia ‘oku mate kātoa ai e ngaahi maama hala ia ko ē ‘i Hala Vuna pea mo e ngaahi hala lalahi pē ‘e ni’ihi pea mo e ngaahi hala kolokolosi holo ‘oku ‘oku lahi ‘aupito e mate ia ‘a e maama. Ko Tongatapu 2 foki ia ‘oku mau savea ma’u pē mautolu ia he ngaahi maama mate pea ko e savea fakamuimui atu ko ē mahalo ko e uike eni ‘e ua mei ai ko e ngaahi maama ia ko ē na’e ulo ‘i Fepueli kuo nau mate kātoa nautolu ia he savea ko eni. Ka ‘oku ‘aonga foki ke maama e ngaahi hala he ‘oku lahi e ngaahi me’a ko ē ‘e ‘e hoko ai ‘ikai ngata pē he ‘aonga ki he fefonga’aki ‘a e kakai ‘o e fonua ka ‘oku toe tokoni foki ia ki hono ta’ota’ofi e kau faihia. Ta’ota’ofi e kau tufa faito’o konatapu ko e kaiha’a ko e kau ‘alu noa’ia holo ‘o tu’u noa’ia holo he ngaahi feitu’u ‘oku ‘ikai tonu ke fai ai ha tu’u.

Kole ki he Pule'anga ke fakavave'i ngāue ke fakalelei'i ngaahi maama hala

Ko ia 'oku 'i ai e kole heni ki he 'Eiki Minisitā ke fakamolemole mu'a kae kapau 'e ki'i fakavave'i hono fai e ngāue ko eni ko e ngaahi maama hala 'oku fu'u fiema'u 'aupito ia ke ke nau mo'ui koe'uhī ke 'ikai ke ngata pē he matamata lelei 'a e kolo pea toe lelei foki e fefononga'aki mo ta'ota'ofi 'a e faihia mo e fakakātoa 'Eiki Sea fakamālō ki he potungāue ko eni he teuteu mai 'enau patiseti. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Minisitā Pa'anga 'osi pē pea ke hoko mai Tongatapu 7.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae fai atu pē ha ki'i tali nounou pē. Ko u fakamālō atu pē kia Tongatapu 5 Tongatapu 2 koe'uhī ko e ngaahi *comment* ko eni 'oku 'omai fekau'aki mo e mo e patiseti tautefito ki he *cater* 'io ko e ngaahi tafa'aki foki ia 'oku fai pē sio ma'u pē ki ai hono vakai'i e Patiseti. Ko e me'a pē foki 'e taha ke manatu'i ko e ko e ki'i me'a pehe ni ia ko e 'oku totongi e sēniti ia ki he ngaahi pisinisi fanga ki'i kautaha taautaha pea 'oku tokoni pē ki he 'enau pa'anga hū mai mo 'enau mo'ui 'enau pisinisi hono fakahoko 'a e ngāue ko ia. Ka 'oku fai pē 'a hono tokangaekina

'Io ko e ko 'emau sio ki he me'a ko eni ki he maama hala 'oku mau 'i ai pē tamaiki he'emau 'io mei he potungāue 'oku nau vakai'i ma'u pē 'a e ngaahi maama hala 'uhī ke mahino pē 'oku 'oku mo'ui pea kapau pē 'oku 'i ai ha ha ngaahi maama hala he ngaahi feitu'u hangē 'oku fakahoko mai 'e Tongatapu 2 fiema'u ha sio ki ai 'e lava lelei pē ke fakahoko ki ai ha 'oatu ha ngāue ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Tongatapu 7 hoko mai 'a Ha'apai 12.

Hoha'a Tongatapu 7 ki he maumau'i e Lao e Pa'anga 'i he fe'ave'aki pa'anga he ngaahi vouti Pule'anga

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea. 'Oku hoha'a pē motu'a ni ia kātaki pē he fo'ou Sea. Ko e ko e kupu 10 ko eni e 'a e Lao Pa'anga 'oku pehe ni hono fakalea. 'E ngofua ki he Minisitā 'i he 'i he kole 'a e Minisitā 'oku fekau'aki mo iá ke ne tu'utu'uni ke hiki ha pa'anga mei ha polokalama kuo 'osi fakahū atu ki he polokalama kehe 'a e potungāue ko iá kapau 'oku 'uluaki 'ikai ke fakalahi 'e he pa'anga kuo hiki 'a e pa'anga kuo fakahā he polokalama ko ia 'o laka hake he pēseti 'e 10."

'Oku ou hoha'a ki hono maumau'i e lao ko eni 'Eiki Sea. Ko e ngaahi fu'u hiki ko eni 'oku ne hiki mei he 1 miliona 'o 4 miliona, hiki 'o ua miliona 8 miliona. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he Minisitā Pa'anga ke ne ki'i fakama'ala'ala mai ange ho Fale 'Eiki ni ko e hā e makatu'unga 'oku mau malava ai lolotonga ko ia ko e Lao e Pa'anga Sea ko e Lao e Pa'anga ko hono fakalea 'e fakamoleki pē *Appropriation Act* hono fakalea ko e pa'anga 'oku faka'atā he lao ni ke ngāue'aki kuo pau ke ngāue'aki pē 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku fokotu'u 'i he lao ni. 'Oku ou hoha'a ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka u ki'i tali atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Sea kae'uma'ā e Komiti Kakato 'io 'oku 'uluaki pē 'oku ou fakatonutonu atu pē 'a e Fakafofonga 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngāue ia 'e ta'efakalao hono fehikitaki holo 'a e pa'anga 'oku fakatatau 'aupito pē 'a e anga hono fe'ave'aki holo 'a e

pa'anga 'a e Pule'anga 'i he ngaahi polokalama mo e ngaahi vouti fakatatau pē ki he tu'utu'uni ko eni ko ē ko ē 'a e laó. Ko hono fakahoko 'a e ngāue ko ia 'oku fakahoko 'aupito pē ia 'e he 'e he kau ngāue pea 'oku malava 'aupito pē ke fakahā 'i he, he 'oku fakaikiiki ange foki ia 'a e fehiki'aki holo ko ē hono fe've'aki holo 'a e pa'anga 'o 'ikai hā fakalukufua ko eni pea ko e ongo me'a ko ia 'e Sea 'oku fakahoko atu 'oku fakahoko pē ngāue ko ia ke fakatatau ki he Lao....

<009>

Taimi: 1550 – 1555

Sea Komiti Kakato: ... mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga

Paula Piveni Piukala: Sea ko e konga pe foki eni ia e sivilivi'í, 'oku peseti 'e 10. Ko 'eku 'eke ki he Minisitā Pa'angá ko e hiki ko ē 4 milioná pe 'oku peseti 'e 10 ia 'e 1 miliona.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io hangē pe ko 'eku fakahā atú Sea 'oku 'i ai e ngaahi fe'veakei ia 'i loto 'i he ngaahi pa'angá mo fakatatau pe ki he lau ko ē 'a e Laó. 'Oku hoko ai ko ē 'a e fe've'aki ko iá pea 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'oku 'ave meí he pa'anga 'o e *contingency*. Ko e fakaikiiki pehē 'oku lava ai 'o fakahoko 'a e pa'anga ko iá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fehū'aki ia ke laka 'i he peseti 'e 10. Pea mo e ngaahi fe'veakei holó 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ko eni ko ē 'a e Laó 'o hangē ko ē 'oku hā atu he kupu 10 mo e kupu 12, mālō.

Tokanga Tongatapu 7 ki he tu'utu'u Pule'anga patiseti 1.7 miliona 'Ofisi 'Atita ki he 1.4miliona ki he vāhenga kau ngāue

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ko ha fakakikihi eni ia Sea. Ko 'etau fekumi he ko e Lao *Appropriation*, Fika 3. Pe ko e Lao ko ē kupu si'i 1 kupu si'i (a) 'ikai ke fakalahi 'e he pa'anga kuo hikí 'a e pa'anga kuo fakahū ki he polokalamá he 'Esitimetí. He 'ikai ke fakalahi 'a e pa'anga kuo hikí ki he pa'anga kuo 'osi fokotu'u mai 'e he 'Esitimetí, 'o laka hake 'i he peseti 'e 10. Na ko u manavasi'i na 'oku fetā'aki pe 'etau Laó, ko e poini ia 'oku ou hanga 'e au 'o 'ohaké Sea.

Kaikehe ko 'eku 'ohake pe ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea. 'Oku ou tokanga ki he founa ngāue hangē ko eni, koe'uhí 'oku, Sea kātaki pē. He ko e fakakaukau 'a e motu'á ni na'e 'ikai ke u, na'á ku loto ke 'omai 'eku fakakaukau he'etau kei 'i he fakalukufuá. Ka ko eni kuo tau 'alu 'o fakakupukupu. Ka 'oku 'ikai ke u fie kau au he titeila ko eni Sea. Ko e totonu ia 'a e Pule'angá ke nau *govern* pea ko e totonu 'a kimautolu ke ongonā homau le'ó. Ko 'eku fie 'ohake e fakatātā ko eni Sea he 'oku hoha'a ki ai.

Ko e Līpooti 'a e 'Atitá, Līpooti 'a e 'Atitá. Pehē he'ene līpootí ko e pole lahi taha 'oku fetaulaki mo iá, mole 'ene kau ngāue lelei fakapolofesinale. Peá ne hanga leva 'o 'omai 'ene patiseti fe'unga mo e 1.7 miliona ki he tu'unga vāhengá. Ka 'oku hanga 'e he Pule'angá ia 'i he Patiseti ko eni 'o tu'usi ki he 1.4. 'Ave 'e nautolu e konga e Patisetí 'o fakahū he fakatau koloa mo e ngaahi me'a pehē.

Ko 'eku fie 'ilo pe au ki he founa ngāué Sea, ko e hā 'a e fakapotopoto lolotonga ko ia 'oku 'omai. Ka ko e 'uhinga foki ia 'eku toutou 'eke he Falé ni, ngata he 'Atitá 'oku nau 'omai 'enau fakamatala fakata'u pea 'omai mo 'enau *corporate plan*.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea ke u ki’i ‘eke atu pe

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhinga, Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e ki’i ‘eké pe

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatonutonu ē pe ko e tokoni, ko u tokanga atu Sea he ko e ‘uhingá he ‘oku

Sea Komiti Kakato: Ko e tokanga mai ko e Feitu’u na ki heni he ko e, ‘Eiki Palēmia, fakatonutonu pe ko ho’o tokoni.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a‘aku ia kapau ‘oku tali ‘a e vouti ko ē ‘Atitá pea ‘oku tau ‘osi

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ‘omai ‘e au ‘eku fakatātā ke mahino ange e founa ngāue ‘a e Minisitā Pa’angá fakatatau ki he Laó ke ‘oua toe ‘ova he peseti ‘e 10

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga mo ‘ai pe, ko ‘ene me’a pe ha tokotaha peá ke me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Te’eki ke ke fakahoko mai ‘e koe pe ko e fakatonutonu pe ko e tokoni. ‘Oku ‘ikai ke u tali ‘e au e tokoni

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo ki lalo

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue’anga Lalahi: Ki’i tokoni atu Sea

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo ki lalo, mo ki’i me’a hifo ki lalo Minisitā fakamolemole. Ka u toe ‘ai atu pe ‘etau tu’utu’uní ē. Ko e taimi pe ko ē ‘oku tatau ai pe pe ko ha taha ‘okú ne ‘omi ki he Seá pe ko e fakatonutonu pe tokoni, pau ke ke me’a ki lalo. Ka u ‘eke peá ka mahino te u ‘oatu leva ha faingamālie ki he Feitu’u na ke ke tali mai. Pe ‘okú ke tali ‘a e tokoní. Ko e fakatonutonú kuo pau ke fai e fakatonutonú. Pea ‘i he ‘Eiki Sea Fale Aleá pe ko e motu’á ni ‘e ‘i ai ‘ene faka’uhinga ki he fakatonutonú pe ‘oku tonu pe ‘ikai ke tonu ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki Sea ‘eku hanga ‘o ‘oatú he ‘okú ke tautea’i e motu’á ni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ke u ki’i kole atu ke u fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: Te’eki ai tu’o taha ke ke akonaki’i e Palēmiá he ‘oku tu’u pe ia ‘o lea pe ia he’ene taimi pe ‘ana ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai pehē mai ia fakatonutonu, ‘ikai ke pehē mai ia tokoni

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a ange ki laló ‘Eiki Minisitā ka tau feinga angé ke solova e palopalema ‘a Tongatapu 7. ‘Oku ou kole atu pe Tongatapu 7 fakamolemole tau ngāue’aki pe

he 'ikai ke u tautea'i e 'Eiki Palēmiá he 'oku me'a mai pe 'Eiki Palēmiá. Lolotonga 'oku ou tokanga hē, 'okú ke me'a pe koe 'i 'olunga ka 'oku totonu ke ke me'a ki lalo. Kae fai 'a 'eku fetapa ki he 'Eiki Palēmiá pea kapau ko 'ene tokoni pea te u fehu'i ki he Feitu'u na. Pea kapau he 'ikai te ke tali pea kuopau ke me'a e 'Eiki Palēmiá ki lalo. Pea kapau ko e fakatonutonu 'e 'oatu leva e fakatonutonú ia. Ka ko u pehē ke hoko atu ho'o me'á e Feitu'u na. 'Io 'e 'Eiki Minisitā, ki'i me'a hifo ki lalo. 'Eiki Minisitā 'ai angé ha'o fakatonutonu, ko e me'a mai ē ko e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi: Sea ko u kole pe 'a'aku, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Komití. Ko u kole pe au ...

<010>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Fakafofongá, ko e pa'anga ko eni 'oku talanoa ki aí ko e pa'anga 'e 200000 kae fai mo, kae kole ange mu'a ki ai ke fai mo, ko e hā 'ene tokanga ki he pa'anga 'e 200000 ko ē, ko e 'omai he, ko e 'omai he 'atitá e 1.4 miliona, fulihi ē 1.6 miliona. 'A ia ko e fo'i mata'ifika ia 'oku tonu ke nounou ki ai ma'a e Fakafofongá.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i fakatonutonu atu pē Minisitā. Ko e ongo lipootí ē. 'Oku 'omai he 'atitá 'i he'ene palani ngāué 'oku ne fiema'u 'a e pa'anga 'e 1.7 miliona ke ne *address* 'aki 'a e ola 'oku mole 'ene kau ngāué. Ko e me'a ko ē 'oku tali he Patisetí heni fokotu'u mai he Patiseti 'a e Minisitā Pa'angá 'oku 1.4 miliona. Ko 'eku poiní pē 'a'aku ia pe 'oku anga fēfē he ko e lipooti ko ē 'a e 'Ofisi Palasí na'a nau 'omai ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pē ke u tali atu Sea? Sai pē ki he Feitu'u na?

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 'oku sai pē ki he Feitu'u na?

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhingá, sai e hā?

Sea Komiti Kakato: 'Oku sai pē ke tokoni mai 'a e Minisitā Pa'angá ki he Feitu'u na?

Paula Piveni Piukala: Kapau 'oku ke sio mai 'oku ou tangutu ki lalo pea 'oku mahino ...

Fakatokanga ki Tongatapu 7 mahu'inga tauhi e melino 'i Fale Alea

Sea Komiti Kakato: Tangata, tonu ke ke ako pē ke tau fekoekoe'i he Falé ni. He 'ikai ke ma'u ha lelei ia 'o kapau ko e to'onga eni 'etau ngāue he Falé ni. Kuo pau pē ke ke tokanga ki he me'a 'oku me'a atu he Seá ki ai pea kapau he 'ikai ke ke tokanga, Minisitā Pa'anga me'a pē kae tukuange ki he Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. 'Oatu pē ha ki'i tali ki he hoha'a ko eni 'oku me'a mai ai 'a Tongatapu 7. Ko ia ko e anga foki 'a e fa'u 'a e Patisetí na'e 'i ai pē fiema'u na'e 'ohake mei he 'Ofisi e 'Atitá pea ko e kau foki he palopalema ia hono ma'u ha taha ki he ngāue ko ení. Pea na'e 'oange pē 'a e fokotu'utu'u Patisetí ia ki he ta'u kakato ka koe'uhí foki ko e anga 'a e founa ngāué 'oku 'i ai 'a e ngaahi mahina ia 'oku fai hono tu'uaki 'o e ngaahi lakanga pea toki fai hono fakahū mai 'i loto 'i he, sio na'e fai pē ngāue mo e 'Ofisi 'Atitá 'o 'oange pē 'a e fo'i *provision* ki he māhina pē ngaahi

māhina si'i pē koe'uhí ko e fo'i taimi ko ē 'e fai ai hono tu'uaki mo hono fakahū ki loto 'a e tokotaha ngāue Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 7.

Tukuaki'i Tongatapu 7 e Pule'anga ko 'enau Patiseti ko e Patiseti fakahekeheke

Paula Piveni Piukala: Ko e makatu'unga 'eku taukavé ko e 'uhingá ko e mole e ongo me'a ko ē ke faitu'utu'uni ai 'etau Patisetí, 'a e mahu'inga 'o e ongo me'a ko ē. He te u 'oatu pē au ki'i fakatātā 'a e 'ikai ke mo'oni e fakamatala ko ē. 'Ilo'i e Patiseti ko ē 'Ofisi Palasí ko e fo'i fika pē 'oku tuhu'i mai he Patisetí fo'i fika pē ia 'oku talí. Ka ko 'eku 'uhinga foki ka ko 'eku 'uhingá foki 'oku nau hanga 'o 'ai ke pa'ūsi'i kitautolu 'etau falala. Hangē 'oku nau 'ai ke nau fakahekeheke ke pehē 'oku nau fai e loto 'a e 'Ofisi Palasí ka kia au ko e mahu'inga e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Ene ngāue ko ē 'Atitá, ngāue ko ē 'a e 'Atitá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me'a hifo.

Fakatonutonu mei he Pule'anga 'ikai ko ha Patiseti fakahekeheke 'enau Patiseti

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kole mu'a ki he Fakafofongá 'oku 'ikai ko ha Patiseti fakahekeheke ē. Ko e Patiseti ko ení na'e *base* ia he *information* mei he kuohilí pea kapau he 'ikai ke *base* 'a e *information* 'i he kuohilí 'oku 'ikai ke 'i ai ha Patiseti ia. 'Oku 'ikai ko ha Patiseti fakahekeheke eni ia.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu e Minisitā 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai. 'E Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: He na'e, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha ...

Sea Komiti Kakato: Tuku ke 'ai 'a e lau 'a e Seá fakamolemole ē. Fakamolemole ko e fakatonutónú koe'uhí ko ho'o me'a ko ē ko e Patiseti 'a ia 'oku fakahekeheke mai ki he Falé ni ē. 'Ai pē hoko atu ho'o me'á.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko 'eku 'uhingá foki he ko e talu 'eku lele mai ki he Falé ni mo 'eku 'eke ongo *annual report*, 'eke he 'Ene 'Afió, 'eke 'Ene 'Afió *annual report*, fakamatala fakata'u 'a e kau Minisitā pea u 'eke e palaní ke makatu'unga ai e fakakaukau'i 'etau Patisetí. Kia au ko e 'atitá, potungāue mafatukituki ia ki he pule lelei 'a ē ko ē 'oku 'alu ai e Sea e Fale Aleá ki Kalipiane pea mo 'Iulope 'o toki ha'u mo 'ene lipooti ke pule'i lele 'etau Fale Aleá.

Ka ko u sio au Sea ke kole ki he Sea e Fale Aleá ke ke hanga pē koe ‘o fakalele ha ki’i kalasi lautohi fakasāpate ‘a e kau Fakafofongá, ‘oua toe fakamole he ko e pule leleí ia ‘oku ma’u pe ia he lautohi fakasāpaté.

Ka ko e poini ko ē ‘eku ‘uhingá Sea poini ko ē ‘eku ‘uhingá ko e ‘ikai ke ‘i ai e ‘ū lipooti ka tau tali e pa’anga ke ‘ave. Te’eki ai ke nau hanga ‘o fakamā’opo’opo mai. Ko e me’a ia ‘oku ou ‘omai ai ‘a e lipooti ‘a e ‘Atitá, kau eni ia he me’a na’a ne toho ‘eku tokangá ke mā’opo’opo e me’a ko e faitu’utu’uni. Fale faitu’utu’uni eni Sea, ‘ikai ko ha Fale *rubber stamp* eni, Fale eni te ne *determine* ha patiseti ‘e *allocate*. ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Paula Piveni Piukala: ... *determine* ‘aki ‘a e *allocation* ‘oku fakapotopoto. He ‘oku hangē ko ‘eku fakalavé Sea pea ke toki tuli au, ko e lekooti ‘o e *Public Enterprise* pa’anga hū mai eni ‘oku talamai ‘i he tēpile 13 ‘o e patiseti ko eni, pa’anga hū mai.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga he ko ‘eku talanoa fakatātā pē Sea ...

‘Eiki Palēmia: Hiki mai ki he ‘i he peesi e vouti ‘a e Falepa’anga, ‘oku fai ai ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: ... ‘a e feme’a’aki, pea kapau na’e ‘ikai ke tuli koe ki tu’a mahalo na’e ‘i ai ha’o faingamālie ‘i he Palasi mo e taimi na’e alea’i ai mo e ‘atita , ka ‘oku hangē kuo ‘osi paasi ia ‘i he komiti ni ‘e Fakafofonga. Foki mai ki he fo’i me’a ko ē ko ē ‘oku tau tu’u, kapau ‘oku ‘i ai ha peesi pau he ke mau sio ki ai ke tokoni ke tali ho’o ngaahi fehu’i, he ‘oku ke ‘alu mei he Palasi, ‘alu ki he ‘Atita, ‘alu ki he *Public Enterprise*, uehe *sorry* me’a ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faingamālie ia ke mau tali he ko e ‘uhinga he ‘oku ke ‘alu koe he ngaahi feitu’u kehekehe ‘oku ‘ikai ko e aitemi ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki. Kapau na’e ‘oatu ‘e he Sea ho faingamālie ke ke fakamalanga pehē ni fakalukufua ai ‘aneafi, na’e ‘ikai te ke tali ia ‘e he Feitu’u na. Ko ia ai foki mai ā ke tau nofo pē a ‘i Falepa’anga, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia ‘e Palēmia.

Tukuhifo’i ‘e Tongatapu 7 ‘a e Pule’anga ‘aki ‘ene ngaue’aki e lea “fa’ahinga ko ē”

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mo’oni pē Palēmia ia, mo’oni pē Palēmia Sea, ko ‘eku ‘omai pē ‘aku ia ‘a e talanoa ki ‘eku fakakaukau, he ‘oku ‘osi ange ‘a ‘etau me’á ‘oku kei *deficit* pē. Ko e ‘uhinga ia ‘eku hoha’a ‘a’aku ia he neongo ‘eku pehē atu, sai ho’o Patiseti, sai ho’o Patiseti, ka ‘oku ke ‘ilo ‘a e fakamā’opo’opo, *deficit*, ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku hanga ko ē ‘o ‘ai ke nau hanga ‘o fakama’ala’ala maí, he te tau toe fetaulaki he mangafā pehē ni Sea, te tau toe fetaulaki pē pea mo e fa’ahinga ko ē ‘o ‘omai ‘enau ‘u fakamatala ko eni ‘oku ou loto ke ne hanga ‘o ‘omai pē na’e anga fēfē, ko e hā ‘enau me’a na’a nau fai ...

Tokanga Palēmia ke faka'apa'apa'i 'a e Mēmipa kotoa pē he taimi tipeiti fakatatau ki he Tu'utu'uni Fale Alea

'Eiki Palēmia: Sea fa'ahinga ko ē, ko e me'a ia 'oku tau 'alu ki ai 'i he Fale ni 'oku ui 'a e toenga 'o e fo'i feitu'u ko eni ko e 4 ko e fa'ahinga ko ē fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Sea te'eki ai ke ne talamai 'e ia 'a e 'uhinga ko ē 'ene me'a. 'Oku ou kole 79 eke79 ke ki'I ako'i mu'a Sea ki'i me'a hifo ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo angé, 'Eiki Palēmia ko e fakatonutonu pē ko ho'o tokoni ki he Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu he ko e 'uhingá 'oku ne pehē mai 'a e fa'ahinga ko ē, 'oku 'asi lelei pē 'i he'etau tohi heni eke'i 'a e faka'apa'apa ki he Mēmipa kotoa pē. Fai ai 'a e faka'apa'apa na'e 'uhinga ai ko ē na'a tau palopalema ai 'aneafi. Ka 'oku 'ikai pē, hangē pē 'oku ke ngāue'aki pē 'e koe ia ko hono 'ai ke vahevahe'i ai tautolu 'i he Fale ni. 'Ikai ke 'i ai hano kovi ka ke ki'i lea faka'apa'apa, ke ke me'a faka'apa'apa he 'oku ma'u pē ai 'a e poini ia, 'oku 'ikai ko e ta'efaka'apa'apa 'oku ma'u ai 'a e poini.

Taukave Tongatapu 7 'oku ta'efaka'apa'apa ange lohiaki'i he Pule'anga 'a e kakai he'enu Patiseti

Paula Piveni Piukala: Sea 'eke ki he Palēmia pē kuo 'osi liliu 'etau fuakava heni. Ko 'etau fuakava te tau talangofua ki He'ene 'Afio, ko 'eku fuakava ia, ko 'eku fuakava ia 'oku, pea 'ai he Konisitūtone mo e Lao tauhi ia ke mā'oni'oni. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā 'a e, 'oku ta'efaka'apa'apa ange 'enu hanga 'o lohiaki'i 'a e kakai 'o e fonua, ka u 'oatu pē 'e au he'e mahino pē ia, kae tukuange pē ke nau ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: fakatonutonu.

Fakatonutonu mei he Pule'anga 'oku 'ikai ke nau lohiaki'i 'a e kakai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi: ... 'oku 'ikai ke lohiaki'i 'e he Pule'anga 'a e kakai 'o e fonua, Sea, Fale eni 'a e Feitu'u na mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea mahino pē ia, mahino pē 'ene me'a ke ke tukuange kau hanga 'e au 'o fakamatala'i 'eku 'uhinga. Ko 'eku 'uhinga eni, ngaahi ta'u ko eni 2020/2021/2022/2023, ko e *revenue* na'e tātaki mei he *Public Enterprise* 'oku 'ikai ke a'u ia 'o 10 miliona 'i he ta'u, 'oku nau hanga 'o fokotu'u mai 'i he ta'u ni, 'oku ou fiema'u ke ke hanga 'o lekooti ia Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu pē ...

Paula Piveni Piukala: Te nau tātaki 'enautolu 'a e 21 miliona.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o tokoni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku fakatonutonu atu pē ‘e au ‘e Sea ko e *Public Enterprise* eni ia ‘oku me’a mai ai ka ‘oku ou, ko e vouti eni ia ‘a e Potungāue Pa’anga ke tau fai ha alea’i Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku talanoa fakatātā ke fakatatau ki he mahu’inga ‘a eni ‘oku tau talanoa’i ‘a e patiseti he ko ‘eku fehu’i anga fēfē ‘enau tutu’u ‘a e patiseti vāhenga ‘a e ‘atita, anga fēfē. Lolotonga ko iá ‘oku talamai ‘e he līpooti ‘a e ‘atita Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku ki’i tali atu eni e fehu’i Sea pehē ‘e au na’a ku ‘osi fakama’ala’ala atu ki he Fakafofonga Sea.

Paula Piveni Piukala: ... ke tau fononga ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku hanga ‘o faka ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ‘e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Me’a he na’a ku ‘osi fakama’ala’ala atu ‘a e ‘uhinga mo e founga ki he Fakafofonga, ka na’e ...

Sea Komiti Kakato: ...tonu ia, ko e me’a ‘a e Feitu’u na ia he ‘oku, pea ‘oku ne me’a mai ko ‘ene fakatātā, he e pea toki foki mai he ‘atita. Me’a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea he ‘ikai ke u toe fakalōloa, ko ‘eku poini pē ‘a’aku ia pē ‘oku anga fēfē ‘etau fa’u ‘a e lao fokotu’u ki ai mo hono ngaahi kupu, ke fakamoleki pē ‘a e silini ko eni ki he taumu’a ‘oku tau tu’u ai ‘i he lao. Ka nau lilililiu pē ‘enautolu, hiki ‘a e *travel* ia mo e, ‘aki ‘a e 8 miliona, ka nau ō mai ‘o talamai ‘oku mahu’inga ‘etau *breakfast* ‘etau fānau, ‘aki ‘a e *dollar* ‘e 1 he fo’i houa kai. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ko eni ‘oku tau toe ‘alu eni ki he Potungāue Ako. ‘Oku ‘ikai ke maau ‘ene fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu ‘e Fakafofonga, ke ke ki’i me’a hifo, ‘e Palēmia me’a hifo ki lalo fakamolemole ē. ‘Oku ou kole atu ki he Feitu’u na ke ke foki mai mu’a ‘o me’a pē, me’a pē ‘i he vouti ‘o e ‘Esitimetu ko ē, fekau’aki mo e me’a ‘oku hoko ai, ‘oua te ke toe me’a ko e me’a ia ko ena, ko e *statement* ia ko ena kuo ‘osi tu’o fiha ia hono toutou liliu. Ka na’a ku kole atu ‘i he tohi tu’utu’uni ke ‘oua ‘e fai ha fakakikihi fefokifoki ‘aki ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni. Ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e fefokifoki’aki ...

<005>

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: ...Pea ko u kole ma’a atu pē kia moutolu kau Fakafofonga ke mou fakamolemole ‘oua te mou fai e founga ko ia ka tau nga’unu mu’a. He kapau ‘e ‘ikai ‘e hokohoko atu pē ‘a e fakakikihi me’a mai ‘a e ...

Kole ke fakahaofi pa’anga tukuhau e kakai ‘oua toe fai ha ngāue ‘ovataimi kae fakapaasi Patiseti Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Pe’i sai pē ka u faka’osi atu au Sea. Ko ‘eku faka’osi ‘oku pehe ni

ia, tau hanga ‘o fakahaofi ‘a e pa’anga tukuhaui ‘a e kakai ‘oua te tau toe ‘ova taimi tau tali ‘a e Patiseti pea tukuange ki he Pule’anga ke nau fakalele he ‘oku ‘ikai ke nau loto nautolu ke ‘oatu ha fakakaukau ka tau ...na’a ke ‘osi me’a atu Sea kapau te nau lohiaki’i tautolu ‘oku ‘i ai pē ‘a e *provision* ki he *impeach* faka’ilo ka te tau ...ko e ‘uhinga Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ke tau o tautolu ‘o faka-*detail* pehē he ‘oku mole e me’a ia ke makatu’unga ai ‘etau faitu’utu’uni.

Ko e Minisitā ko ē ‘oku te’eki ke ne ‘omai ‘e ia ha’ane lipooti, te’eki ke tēpile mai Potungāue Ako ia mo e Potungāue Polisi mo e ngaahi *Public Enterprise* lahi e ‘ū me’a ia ‘oku ‘ilo pē ia he kakai ‘enau palopalema fē e *Public Enterprise* hikihiki ‘a e ‘uhila ko ‘eku ‘uhinga ko e fo’i fakalukufua pē na’a ku loto au ke tau talanoa’i pē ‘oku ‘uhinga lelei kia tautolu ke ‘i ai he *deficit* he fonua ni. Pea tau ‘ilo ko e hā e tu’unga totonu he ko u lau ‘e au ē ko e *deficit* ‘a hono *inflate* ‘a e fika ke hangē ‘oku lahi ‘a e pa’anga ‘oku tau ma’u ke toki vahe holo pea tau toki fe *via* ‘aki holo ‘a e ...kaikehe ko u fokotu’u atu atu Sea tali ‘etautolu ‘a e Patiseti tukuange atu e mātu’a ke nau o nautolu ‘o uike lotu’i mai mei he konifelenisi e Fale ni he ‘ikai toe hū ha me’a ia ki he Pule’anga ko eni pea mole hotau taimi mole mo e pa’anga e kakai he totongi ‘etau ‘ova taimi poini ia ‘a’aku.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e Hou’eiki mou ki’i me’a hifo ki lalo ē, fakamolemole Fakafongga Tongatapu Fika 7 ko e faka’uhinga pē ia fakafo’ituitui pē ia ‘a e Feitu’u na pea ko e totonu fakalao pē ia ‘a e Feitu’u na pea mo ho’o fokotu’u pea ‘oku ke tau’atāina pē ia ‘a koe ki he Fale. Ka ko e founa ngāue ‘a e Fale ka ‘oku loto e tokolahi ke fai ‘eni pea kuo pau ke tau fai ia. Pea fakamolemole pē kapau ‘oku ongona atu ki ha ni’ihi ‘a e felāve’i mo e kongā ki he Pule’anga mo’oni e me’a ‘oku ke me’a ki ai. ‘I ai pē me’angāue ‘e lava ‘o ngāue’aki ki he tafa’aki ‘a e Pule’anga he ko e koloa pē ia ‘a e fonuā ka ko ‘etau ‘oatu pē ‘a e ni’ihi ko eni ke nau me’a ai pea te mau muimui pē mo e ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi ngafa fatongia ‘o felāve’i mo e me’a mo’oni ‘o fekau’aki pea mo e Lao ko eni. Ka tau hoko atu mu’a Hou’eiki ē, Tongatapu 4 hā e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Feitu’u na, pea hoko mai ‘a ‘Eua 11 ē, 12.

Tokanga Tongatapu 4 ki he ngaahi nō ‘a e Pule’anga

Mateni Tapueluelu: Fakatapu atu ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato ‘Eiki Sea. Ko e ki’i me’a si’isi’i pē ‘e ua ‘oku ou tokanga au ke fakama’ala’ala mai he ‘Eiki Minisitā pea fokoutua e motu’a ni ia ki lalo ‘i he peesi 165 Potungāue Pa’anga pē ‘Eiki Sea ko e *sub-program* 1 ngaahi nō ‘a e Pule’anga ko e *debt management* ‘a ia ‘oku hangē kia au ko e polokalama 15 eni ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘i he *revised estimate* ko e 449040.

Sea Komiti Kakato: Pessi 165 ē.

Mateni Tapueluelu: 165 ‘Eiki Sea. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha *original estimate* ia ki ai ko e ki’i fehu’i pē Sea pē ko e hā ‘a e seniti ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘asi ke fakamahino mai ngalingali ko e pa’anga ē na’e totongi ki ha mo’ua ‘i ha hopo ko e pa’anga na’e totongi he sipoti pē ko e hā ko e ki’i kole pē ke ki’i fakama’ala’ala mai ange ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga pehē he seti e ‘Esitimeti mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e kongā pē eni ‘Eiki Minisitā Pa’anga hono sivi’i’i ho’omou ngāue ki he pa’anga ē ‘uhinga e pa’anga ko eni ki he mo’ua pea kapau ‘oku ‘i ai ha mo’ua pea lava he Feitu’u na ‘o fakahā mai ki he Fale kae me’a ki ai mo e kakai ‘o e fonua. ‘A ia ‘oku ‘i he 449040.

'Eiki Palēmia: Sea kole pē ke 'omai ha ngaahi fehu'i kae toki tātānaki 'a e ngaahi tali 'o toki fakakakato atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io tau hoko atu ho ngaahi fehu'i.

Fehu'ia 'a e peseti 'oku tonu ngaue'aki ki he fakalelei vāhenga kau ngāue

Mateni Tapueluelu: Faka'osí pē Sea 'oku ou fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā mo e kau ngāue mālō 'aupito e ngāue he vaha'a taimi faingata'a ko ení kole pē Sea ko 'enau Fakamatala Palani peesi 34 tatau ia 'oku hā ai Sea 'oku 'i ai 'a e hiki vāhenga peseti 'e 3...

<007>

Taimi: 1610-1615

Māteni Tapueluelu : COLA kae hā ia Sea 'i he fakamatala ko eni 'i he fakamatala patiseti ko e peseti 'e 2 'a e fakalelei vāhenga. Ko e fē fika 'oku tonu? Ko e peseti 'e 2 pē 'oku peseti 'e 3 Sea ke fakapapau'i mai mu'a. Ko e COLA 'oku peseti 'e 2 ko e fakamatala patiseti ia na'e fai ai e feme'a'aki peseti 'e 2. Palani ko eni 'a e Potungāue Pa'anga peseti ia 'e 3 sai taha ia kapau 'oku peseti 'e 3 Sea. Mālō 'Eiki Palēmia ta ko ē 'oku 3.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa'anga. Ko e tonu e 2 ko e fika pē foki ke tau fakatonutonu ē koe'uhi ko e palani ngāue ē ia ka ko e fika ē ia 'o e 'Esitimetri....

Fakamahino Pule'anga ko e COLA peseti 'e 2

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e hā ko ia he Fakamatala Patiseti ke peseti 'e 2 'i he *medium term* ngaahi ta'u ka hoko mai, ko e fika pē ia 'oku tonu ki he ta'u ka hoko mai. Ka na'e fai e totongi peseti 'e 3 ia e vāhenga 'i he ta'u lolotonga ko eni 'oku lolotonga lele. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Māteni Tapueluelu : Mālō Sea ko e ki'i fakamalanga pē he peesi 165 ka toki 'i ai ha taimi Sea.

Mo'ale Finau : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kapau 'oku 'i ai ha ki'i faingamālie pea kapau 'oku tau mālōlō pea sai pē.

Sea Kōmiti Kakato : Kole atu kau Mēmipa tuku pē fatongia ke u toki ta'ofi atu pea ta'ofi. He 'e faifai pea te ke toe foaki ho'o malanga ki ha taha. Me'a mai e Feitu'ú na ia he 'oku ou tali atu ki he Feitu'ú na.

Mo'ale Finau : Anga pē foki Sea he 'oku ke fa'a ta'ofi pē ni'ihii..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, 'oku ou kole atu ke ke malanga mu'a fakamolemole.

Mahu'inga ke fakapotopoto'i pea vahevahe lelei Patiseti 'a e fonua

Mo'ale Finau : Mālō Sea. 'Eiki Sea ki'i malanga te u fai nounou pē. Fakamālō ki he 'Eiki

Minisitā ko e fu'u fo'i veesi Folofola na'e lau 'aneuhu na'a ne lau mai 'aki e Patiseti 'Eiki Sea. Ki he motu'a ni, ko u tui au ki he akonaki 'a e Minisitā. Kapau te tau tauhi pē kitautolu kia Sihova lava e me'a. 'Oku ou poupu ki he fokotu'u na'e fai 'e Fika 7 'Eiki Sea 'i he 'uhinga ia ko eni. Kapau 'oku falala 'a e Pule'anga ko eni ki he fika 'oku nau 'omai, ko e fika fakapotopoto. 'Oku ou tui au 'Eiki Sea kuo tau 'osi ofi kitautolu ki he fe'unga 'etau alea he Patiseti. He ko hono 'uhinga ko e Pule'anga kotoa pē kuo pau ke 'i ai e silini mo e patiseti ke fakalele 'aki e fonua. Pea ko e ngaahi taumu'a ko eni 'oku 'osi 'omai mo hono ngaahi Folofola mo hono ngaahi tukutala 'Eiki Sea.

'Oku ongo'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e falala 'a e Pule'anga te nau hanga 'o tokanga'i lelei mo fakapotopoto vahevahe lelei 'a e pa'anga ko eni 'e 700 tupu miliona 'Eiki Sea. Ko u mālie'ia he me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Fika 2 'Eiki Sea fekau'aki mo e *uniform* 'i he ki'i patiseti ko eni. 'Ikai ke 'i ai ha lave 'e taha 'a e Minisitā ke toe 'ai ha toe pa'anga ki he *uniform*, 'oku 'i ai hono 'uhinga 'Eiki Sea. Ko hono 'uhingá he 'oku tui 'a e Minisitā ko e *priority* 'oku 'i ai e me'a ke tuku 'oku 'i ai e me'a ke fakafo'ou, 'oku 'i ai e me'a ke tau ki'i kātaki pē hangē ko e me'a na'e fakahā atu 'e he Fakafofonga.

Ko u fakamālō atu Minisitā ho'o hanga 'o fakatokanga'i 'a e fatongia 'o e *prioritisation* he me'a ko e fa'u patiseti. Kae tuku ke u 'oatu 'a e ki'i talanoa fakatātā ko eni 'Eiki Sea pea ko e 'osi pē ia pea 'e 'osi leva 'eku ki'i fakamalanga. Hono tā ha fo'i seakale 'e 3 'Eiki Sea ko e fo'i seakale 'i tu'a, te u fokotu'u ai 'a e ki'i fo'i lea faka-Pilitania 'oku ui ko e *nice, nice to have*. Lelei pē ka ma'u pea ma'u ka tuku pea tuku. 'Oku *apply* ia 'Eiki Sea ki he Patiseti. Ko e fo'i siakale hono 2 te u fokotu'u ai e fo'i lea ko e *should, should have*. 'A ia 'oku mahu'inga ange ia he *nice to have*. 'E lava 'o tuku 'a 'olunga *nice* kae 'ai e me'a ko ē 'oku mahu'inga ange. Ko u loto 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole pē Fakafofonga ē tau ki'i mālōlō ai kae toki hoko atu ho'o malanga 'anai 'a e ongo fo'i lea fakapālangi ko ia ke ke hanga 'o faka'uhinga'i mai.

Mo'ale Finau : Mālie 'Eiki Sea falala eni 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato : Mālō tau liliu 'o Fale Alea 'oua te ke toe me'a mai.

(Ne me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki hangē pē ko 'etau tu'utu'uni 'aneafi, toloi e Fale ki he 5 tau toki fakataha pē mei ai ki he 7:00

(Toloi 'a e Fale ki he 5:00)

<008>

Taimi: 1710-1715

Tokoni Satini: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, 'ikai te u toe fakalōloa ko 'etau 'asenitā 'oku 'i he Komiti Kakato. Tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Na'e liliu heni 'a e Fale Alea 'o Komiti Kakato)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie ‘a e Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki e ‘o e Kapineti mou fakamolemole ko ‘etau taimí pē ia pea mo e me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Sea. Hoko atu ‘etau feme’a’aki ‘o fekau’aki mo e Vouti ko ‘eni. Ha’apai 12, me’a mai. Mālō ‘aupito Sea ko u loto pē ke u faka’osi ‘eku ki’i fakatataa na’e fai ‘anenai pea ko ‘ene ‘osi pe ko ia pea te u ongo’i kuo fe’unga ‘eku malanga ‘i he vouti ko ‘eni.

Tokanga ke faka’aonga’i lelei pa’anga he Patiseti ki he ngaahi fiema’u vivilim o mahu’inga

Mo’ale Finau: Ne u talanoa ‘anenai Sea ki he fo’i siakale ‘e 3, ‘uluaki ko e *nice to have*. ‘Oku ‘uhinga ia Sea ‘i he Patiseti hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘o fekau’aki mo e *uniform* pe teunga he ‘oku ‘ikai foki ke ‘asi ia hē Sea. Pea ko u fakamalo ki he Minisitā he ko u tui pe na’e kau pe ‘a e fakakaukau ko eni ‘i hono *rate* ko ē ‘o ‘ene *priority* ki he ‘ene fakamole. Pea ko e ki’i fo’i siakale hokó *should have* ‘oku totonu ia ke fai ia ‘Eiki Sea, ‘ikai lava ia ke toloi. Tau pehē ‘oku mahu’inga ange ia he ki’i fo’i siakale ‘i tu’a. Pea ko e fo’i siakale leva ‘i loto ‘Eiki Sea ko e *must have* kuo pau ke fai. Ko ia ai ...

<000>

Taimi: 1715-1720

Mo’ale Finau: ... Hou’eiki ko u ‘oatu e ki’i fakakaukau ko eni ‘oku ou tui ki he fokotu’u na’e fai ‘e Tongatapu 7 ka ‘i he ‘uhinga ia ko ‘eni ‘Eiki Sea. Kapau ‘oku falala e Pule’anga ‘oku kakato ‘enau hanga ‘o fokotu’utu’u ‘o hangē ko ‘eku tui ko ē ‘a’aku ki he me’a na’e fakahoko he Minisitā ko eni ki he ki’i fo’i kongā ko eni e vouti ‘Eiki Sea pea ‘oku ou pou pou ki he fokotu’u ‘i he ‘uhinga ko e taimi ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e taimi lahi ia ke fakahoko ‘a e fatongia ‘Eiki Sea.

Ko ia ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘oku ou fakakaukau ko e ki’i fo’i siakale ko eni ‘e tolu ko ‘ene lava pē ‘a’ana ia ko ‘ene tokamālie ‘Eiki Sea he ‘oku *apply* ia ki ha feitu’u pē ‘o a’u ki ‘api ha toe feitu’u. Ka tonu fakafiemālie ‘Eiki Sea.

‘Oku ‘i ai e taimi ‘e taha ‘Eiki Sea kuo te foki ki ‘api ‘oku ‘i ai pē ki’i sū fo’ou ia hoto ki’i foha kae tangi mai ia ‘osi ‘oange hono sū kae tangi mai ‘oange ha ki’i sū lanu kulokula koe’uhí he na’e sio ia he akó ai. Ko e tūkunga fakakaukau ko ia ‘Eiki Sea fa’ahinga *mindset* ko ia ‘e Sea ‘o kapau ‘oku ma’u ‘i he fa’u e patiseti ‘o ha patiseti ‘e hoko leva e patiseti ko ia ‘Eiki Sea ko ha patiseti he ‘ikai ke ola lelei.

Pea ko ia ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku ou sio ‘oku ou vakai hifo ki he peesi 157 ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi silini ko e *grant* ko e 300000, ko e 700000 ko e 1 miliona kapau ‘oku ai ha taimi e ‘Eiki Minisitā ke ne hanga ‘omai ange ‘i he me’a ko ē nau fakahoha’a atu ki ai ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi *grant* ko ia ‘ene tu’u he lau kilu pea mo e lau miliona ko ia. Kapau ‘e lava pē ke ‘omi pē ha ki’i fo’i fakatātā pē ‘e taha ke ‘i loto ‘i he fo’i taiakalami ko ē na’a ku fakamalanga atu ki ai ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ke paasi e patiseti ko eni ke ne ‘omai e ngaahi fo’i fakakaukau ki he lau miliona fitu miliona ko e 700000 kātaki 1 miliona ko e 3 kilu ‘oku ‘asi hē ko e *grant* ‘i he *sub program* ko ‘e ē ki he motu’a ni ko e ngaahi fika lalahi ia ‘Eiki Sea.

Pea ko u tui ‘e fiemālie e kakai ‘o e fonua kapau ‘e ki’i faka’ali’ali mai ha ki’i fo’i *activity* ‘e taha pē ua ke ne fakafōtunga na ‘oku ‘i ai ko ā ha me’a ia ‘oku *nice to have* ke ki’i tuku atu ia ki ‘apongipongi kae ‘ai e me’a ko ē ‘oku nofo he *should have*. Pē ‘oku ‘i ai ko ā ha me’a ia kuo

pau he 'ikai ke lava e fonua ko eni 'Eiki Sea 'o fakalaka mei ai telia mo e kakai 'o e fonua. Ko ia pē Sea fakamālō atu he ma'u e taimí ko u tui au kuo napangapangamālie ko e kole pē ki he Minisitā ki he me'a ko ē na'a ku fakalau atu ke ki'i 'omi pē ha fo'i *activity* 'e taha pē ua ke fakatatau 'Eiki Sea ki he ki'i taiakalama na'a ku fakahoha'a ki aí pea te e pou pou leva 'Eiki Sea ki he fokotu'u mālō. Peesi 157.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he Sea kae'uma'a 'a e Hou'eiki Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga ...

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he ngaahi pa'anga tokoni he Patiseti fehu'ia mei Ha'apai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kae 'atā mu'a ke u fai atu pē ha ki'i tali nounou atu ia fakatātā ki he Fakafofonga mei Ha'apai ko e ngaahi pa'anga foki ko eni Sea ko e *in-kind*. Ko e ngaahi tokoni koloa pē ko ha pa'anga ia 'oku totongi hake pē ka ko e tokoni ki he Pule'anga pea 'oku fai hono totongi mei ha kautaha kehe. Ko 'eku fakatātā atu pē he 14 he 1.2 miliona ko e 1,183,500 ko e pa'anga ia 'oku tokoni he Pangikē 'a Māmani 'o tokoni'i 'a e va'a, Va'a Ngāue 'oku ui pē CSU ko nautolu 'oku nau fai hono siofi fakalukufua 'a e 'ū *project* ko ē 'a e *World Bank* 'o siofi pē 'oku fakahoko 'o fakatatau pē 'oku 'i ai ha vaivai'anga 'i ha 'i ha founa pule'i 'o ha *project* ki he ngaahi tafa'aki ko ia pea 'oku 'i ai hono kau ngāue mo hono kau mo hono kau ngāue fakatekinikale ke nau tokoni'i ha *project* 'oku ki'i vaivai hono fakalele koe'uhí ke maa'usia 'a e 'a e taumu'a ko ē 'o e *project* ko ia koe'uhí ke tokoni ke 'oua 'e tōmui e *project*. 'A ia ko hai 'e 'i ai 'a e seniti ko ia ki he tafa'aki ko ē ko e kau ngāue pē ia 'oku fakapa'anga pē ia 'e he Pangikē 'a Māmani. Kau atu pē ki ai 'oku 'i ai mo e seniti ki ai 'i he konga ko ia ki he Polokalama Tokoni 'a 'Asitelēlia 'oku fai hono 'omai e kau ngāue ke tokoni ki Fale Pa'anga 'i he tafa'aki ko hono faka'ai'ai 'o e, ko e kau ngāue faka-consultant pea 'oku 'i ai pē mo ha ngaahi ngāue ki he ngāue fakatekinikale ki he ngaahi tafa'aki 'e, ngaahi tafa'aki kehekehe pē ke fai e tokoní. 'A ia ko e *in-kind* ko e tokoni mai pē ia pea 'oku 'o 'omai 'a e kau ngāue pea 'oku fai pē hono tokoni'i totongi kinautolu 'i he mei tu'a ia he Pangikē 'a Māmani pea mo e, mo 'Asitelēlia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eua 11.

Kole fakama'ala'ala 'Eua 11 ki he nō 3 miliona ma'a e kakai fefine

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e, 'oku 'i ai 'a e fakamatala 'i he peesi 13 ko ē 'enau palani fekau'aki pea mo e, pea mo e nō ...

<009>

Taimi: 1720 – 1725

Taniela Fusimālohi: ... kātaki peesi 12. Ki he nō ki he kakai fefiné \$3 miliona ka ko u fiu kumi ia 'e au 'i he Patisetí pe 'oku 'i fē. Ke ki'i fakama'ala'ala mai angé 'e 'Eiki Minisitā pe ko e fē 'a e fo'i konga ko ia 'oku 'i ai. 'Oku ou tui mahalo ko eni 'i he peesi 161 ē.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he polokalama nō ma'a e kakai fefine he ta'u 'e 3 ka hokó

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Fakafofonga, tapu atu Sea kae fakama'ala'ala atu pe ko e pa'anga nō foki ia ko ení ko hono 'uhinga 'ene hā fakapa'anga 'a'ana ia ki he ta'u ko ení 'e 3 ka hoko maí. 'A ia 'oku 'i ai 'emau fakakaukau ke hoko atu 'a e fanga ki'i nō iiki ko ení ki he kakai fefiné hangē ko ia na'e fakahā atú pea ko ia ai 'a e kongā ko ia 'oku hā atu he peesi. 'Io 'oku 'i ai pē 'a e hā ko ení 'a e nō 'oku fe'unga mo e 1.1 'i he peesi 162. Fekau'aki mo e tokoni pa'angá 'oku 'i ai 'a e kongā ia, 'a ia ko e 3 ia ko e 'uhingá ki he ta'u 'e 3 ka hoko maí 'e Sea. Pea 'oku kei tu'u pe 'a e, kei fai pe 'a e ngāue ko iá ke siofi hono fakahoko atu 'ene taumu'a ki he kaha'ú mo ha founga 'e ngāue ai.

Pea 'oku fai atu ai pe mo 'eku tali atu ki he fehu'i ko ē na'e 'omai 'e Tongatapu 4 he peesi 165 ki he pa'anga 'e 400000 ko ē 49. 'A ia ko e fakamatala ko ē 'oku 'omai, ko e pa'anga ia ko iá ko e kau mo ia he ki'i nō ko iá, he ki'i nō ko ē na'e fakahokó. 'A ia na'e 'i ai e toenga pa'anga ai na'e fai hono totongí. Pea ha'u e totongí ia 'i he tu'unga ko ení 'i he'ene hā atu ko ení he 'esitimetí. Ka 'oku hoko atu ia 'i he kaha'ú he founga pe ko ē hono vilohi ho'o seniti ki he totongi atu ki he ngaahi nō 'a e kakai fefiné, mālō.

Tui 'Eua 11 'ikai 'ata kitu'a \$3 miliona pa'anga nō ma'a e kakai fefine he Patiseti

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e fakamālō ki he talí he koe'uhí na'á ku 'ohovale au ia 'oku 'i ai e nō pehē he Potungāue Falepa'angá. Pea u 'eke foki ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā mo e kau ngāue ko ē Falepa'angá hono 'omai 'a e fika 'o talamai ko e *constituency* 'Eua 11 na'e vahe'i ange ki ai 'a e 170583. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní 'oku toe pe 5942.82.

'E Sea ko 'eku 'oku lahi e ngaahi *subsidy* mo e ngaahi *grant* ko ení 'oku 'asi. Kamata pe meí he peesi 161, 62 'o lele ai ki he 64. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'aku palopalema mo 'ene tu'u hení he koe'uhí ko e tokoni ki he fakalalakaká. Ka ko 'eku palopalemá ení Sea 'oku pehē ko e, 'oku ou tui pe ko e fo'i lea ki ai 'oku 'ikai ke 'ata mai kitu'a, ke 'ilo. Ke 'omai ha fakamatala hangē ko ení ko e Pangikē Fakalalakaká 'oku nau hanga 'o 'omai e fakamatalá. Talamai ko e pa'anga ení fekau'aki mo e nō ki he Takimamatá 'oku peseti ia 'e 3. Pea 'oku 'omai 'e he Pule'angá 'a e 300000 ke fai'aki e nō ko ení.

'A ia ko e ngaahi me'a ko ení 'oku 'ikai foki ke talamai ia. Ka ko 'eku poiní Sea 'oku pehē ko e hoa ngāue ko ē 'o e ngaahi Potungāue tukukehe pe 'a e ngaahi 'Ofisi ia ko ē 'o e Ngaahi Potungāue 'i tahí. Ko honau hoa ngāue ko e ngaahi 'Ofisi ko ē 'o e ngaahi vāhengá. 'A ia ko e fakamatala ko ē na'e toki 'omai he 'aho 29 ko ē 'o Mē. Ne 'ikai ke 'omai ia kia au 'i he kamata'anga ko ē 'o e ta'u fakapa'angá. Ka 'oku sai foki ia Sea he koe'uhí he 'oku 'i ai pe kakai 'oku nau 'i ai. Ka 'oku, ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke 'ata mai ai kitu'a pea 'okú ne hanga leva 'o fa'a faka'ai'ai 'a e vahevahe ko ē 'oku 'ikai ke taaú.

'Oku 'ikai, ko u tui pe na'e 'i ai pe kakai fefine na'e ma'u 'inasi hē. Ka ko u pehē ko e kapau 'e tali e ngaahi *subsidy* ko ení 'oku ou mahino'i pe 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni pau. 'Oku fai pau ki ai 'a e Falepa'angá 'i hono tufa atu 'a e ngaahi *grant* mo e *subsidy* ko ení 'oku hā he patisetí. Kapau leva 'oku 'i ai ha me'a pehē ko e 'uhingá ma'á e vāhengá pea 'oku totonu pe ke 'i ai ha fa'ahinga fekau'aki 'a e Potungāue pea mo e 'Ofisi ko ē 'o e vāhengá. 'Oku 'i ai foki e taimi 'e ni'ihi 'oku tau fa'a 'alu pe 'a e Potungāue ia ki he ngaahi Potungāue ko ē 'anautolu ...

<010>

Taimi: 1725-1730

Taniela Fusimālohi: ... 'i tahí pea koe'uhí he 'oku, 'oku fetuiaki heni 'a e ngāue ko ē 'oku fai 'e he kau Fakafofongá pea mo e ngāue ko ē 'oku fai he ngaahi potungāue. Ka ko e Falepa'anga foki eni ia 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko e, ke pehē ko e *MIA* pe ko e ngaahi potungāue ko ē 'oku nau fai 'a e 'oatu e me'a ki he kakai fefine mo e kau faingata'a'ia mo e me'a pehē.

Ka ko u poupou pē au ki he'ene 'asi ko eni 'i he ngaahi vouti ko eni ka ko e me'a 'oku ou kole au ki he Minisitā Pa'angá, ka 'oku 'i ai leva ha ngaahi me'a ko u tui pē ko e fo'i vahevahe ko ē na'e faí ke, ko u tui ko e taki tahakilu fitumano. 'Oku 'ikai ke u ma'u au ki he toenga e kau Fakafofongá pe 'oku nau 'ilo 'a e nō ko eni pe 'ikai, ka kia au ko 'eku toki 'ilo pē eni ia 'e au 'i he māhina atú 'i he fakafehu'i ko ē hení pea pehē he Minisitā, 'io 'oku 'i ai e ki'i nō.

Ka ko u tokanga Sea kapau leva 'oku 'i ai ko u tui ko e fo'i kamata ko eni mu'a ke fai ha feongoongi ai he koe'uhí ke fai ha fengaue'aki mo e ngaahi 'ofisi vāhengá ke 'i ai pē ha fa'ahinga founa ke fakapapau'i pē 'oku 'alu 'a e ngaahi tokoni pehé ní ki he ngaahi fiema'u vivili. Hangē ko e fa'a fakamalanga ko ē 'a Ha'apai 12 ko e *must have* pe ko e *should have* kae 'oua 'e 'alu ki he *nice to have*. He koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi kulupu pea mo e ngaahi sōsaieti 'oku 'osi tu'u pea 'oku 'i ai mo e ngaahi motu mama'o hangē ko Ha'apai. 'Oku 'ikai ke u ma'ú pe 'oku 'ilo 'e ha taha 'i 'O'ua 'a e me'a ko eni pe 'ikai. Ka ko 'eku 'uhingá eni pe 'oku ...

Veivosa Taka: Sea. Ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá ko e 'uhingá ko e me'a 'oku ne me'a mai 'aki fekau'aki pea mo e Ha'apai 13.

Sea Komiti Kakato: Tali pē Feitu'u na e tokoní?

Veivosa Taka: Sea ko e 'uhingá pē ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Miniti pē, tokoni pē he fo'i lao ko ē miniti 'e tahá.

Veivosa Taka: Miniti 'e tahá. Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko e nō ko eni kuo 'osi lave'i ia he kāinga ko ē 'i Foá mo e ko ē 'i Kauvaí. Ko Lulunga pea mo Mu'omu'a 'oku fu'u vave eni ia he ko e 'osi eni e ta'u fakapa'angá ka ko 'etau hoko atu eni ki he ta'u fakapa'anga hokó. Pea 'oku ou tui kuo 'osi kamata 'a e kaingá 'enau nō taki 2000 'i he fo'i toko nima he fo'i kulupu. Pea 'oku ou tui ko e fakamālō ia ko u fai ki he 'Eiki Minisitā pea mo e Pule'angá ko e ngaahi tokoni nau ala nima mai ke lava 'o fakaivia ai 'a e fa'ahinga ngoue 'i Foa Sea 'oku ui ko e tutu. Pea 'oku ou tui ko e toe pē eni e *bulldozer*. Mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakamālō au ki he'ene fie tokoní ka ko e me'a foki ia 'oku ou 'uhingá ki aí. 'Ilo ia 'e ia kae 'ikai ke u 'ilo ia 'e au. Ka ko e 'uhingá he'etau 'unu ki he t tau fakafou mu'a pea 'ai ke tatau 'etau, 'omai 'a e fakamatalá ke tau 'ilo katoa pea tau hanga 'o ngaue'aki e fakamatala ko iá ko hono 'oatu ki he ngaahi kulupu 'oku 'uhingá ki aí. Pea te tau ongo'i leva 'oku *fair* pea taau 'a e me'a koe'uhí ko 'etau ngāue fakataha ki ai.

Veivosa Taka: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fakatonutonú ‘ene pehē ‘oku ou ‘ilo ia, lave’i ‘e he motu’á ni he ko e ‘uhingá ko e meimei ko e uike kotoa pē Sea ‘oku ou hū au he ‘ofisi kotoa pē kau Minisitā pea mo e kau ngāué ‘o lava ‘o ma’u ai e me’a ko iá. Kapau te u nofonono pe au ia Sea he ‘ikai ke u lave’i he motu’á ni. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pē ka u ki’i tali atu Sea? Tapu mo e Sea kae ‘uma’ā e kau Fakafofongá. ‘Io fakamālō atu pē ki he, ‘oku lava pē he Potungāue Pa’angá ia ‘o toe, ‘o fakamanatu mo fakahoko atu ki he ngaahi, ki he va’a ngaahi *constituency* ‘a e ngaahi polokalama pehé ní pea ‘oku malava lelei ‘aupito pē. Ko e founga foki ‘a e pa’anga ko ení na’e talu ‘ene lele mai mei he 2019 ‘apē pea na’e ‘osi fakahoko pē ki he kau Fakafofonga ko ē ‘o e taimi ko iá he ko e, he ko e ‘oku ‘i ai ‘a e kongá ia ‘e taha he nō ko ení kuo pau ke fakamo’oni’i mai ‘e he Fakafofonga ia e vāhengá ko e tokotaha ko ē ‘oku nō ‘oku kau ko e tokotaha he vāhenga ko iá. Pea ko e ‘uhinga ia na’e, toki tokoni pe ia ke maau pē mo e ngaahi lekooti e ngaahi ‘ofisi vāhengá he ngaahi polokalama pehé ni ka ko ‘ene hokohoko atú ‘e te mau toutou fai pē hono fakamanatu mo hono fakahoko ki he kau Fakafofonga. Fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhingá foki ia Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: He ‘oku ne pehē foki ‘oku totonu ke fakamo’oni ‘a e Fakafofongá. Talu ‘eku hū ‘aku ia ‘e Sea ‘o hoko ko e Fakafofonga, ‘oku te’eki ke u fakamo’oni tu’o 1 au ha no...

<002>

Taimi: 1730-1735

Taniela Fusimālohi: ... ko e ō mai koe’uhi ko e nō ko ē. ‘A ia ko ‘eku poini foki ia he ‘oku ‘ikai ke totonu ke hangē ko e fakamatala ko ē ‘a e me’a ‘oku me’a’aki ‘e Ha’apai 13, ke tau toe ō holo tautolu ia ‘o hū holo ‘i he ‘u ‘ofisi ‘o ‘ai ke kole ke ‘omai ha foomu, ko e ‘ata ki tu’a ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai, ko ‘ene maau pē talamai ‘e ‘Eua ko ho’o mou 170000 eni ki he no ‘a e kakai fefine. Ko e ngaahi fiema’u ē ko e foomu ena ‘oku tuku atu ki homou ‘ofisi, mo fengāue’aki pea mo Falepa’anga ‘i ‘Eua ke ‘omai.

‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ia Sea, ka fai pehē ko u tui ‘e tataua leva pea ‘e fakafiemālie pea ‘alu fakataha leva ‘a e ngāue kimu’a ‘i he founga ko eni, he koe’uhi ko ‘eku toki ‘ilo pē au ia ‘a e no ko eni ‘i he māhina atu, ko ē ‘oku toe pē pa’anga ia ‘e 5000, ‘oku ‘ikai ke u ma’u pē ko hai fua na’e ‘i ai ka ‘oku sai pē ia pau pē ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga, ka ‘oku hangē ko ‘eku fakamalanga ko ē ‘anenai. ‘Oku ‘i ai ‘a e fiema’u vivili ia pē na’e kau koā kinautolu ia he, pē ‘ikai. ‘Oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ia ‘oku nau fu’u fiema’u lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e no. Pea ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he kakai fefine Sea ‘oku ou lave’i pē ‘i heni ‘oku ‘asi ai mo e ngaahi me’a ki he tau’i ‘o e faihala, ko e 5 miliona. ‘Oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au pē ‘oku ‘i ai ha vahevahe pehē heni pē ko e ‘uhinga ia ki he kau polisi pē ia mo e pilisone pē ‘oku ‘omai ha me’a ke mau, ko mautolu ‘oku fehangahangai ko ē mo e fa’ahinga ko ia, ko mautolu te mau to’o ko ē e heletā

‘o fai ‘a e tau. ‘Ikai ko moutolu ia ko mautolu pē he ngaahi vāhenga, pē ‘oku ‘omai ha me’a pehē ka mautolu ke mau hanga ‘o ngāue’aki.

Kole ki ha fengāue’aki vāofi mo Fale Pa’anga ke ‘ata kitu’a fakamatala ki he ngaahi pa’anga tokoni he Patiseti

‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ‘a e ngaahi pa’anga ko eni ko e *grant and subsidy*, pea mo e ‘u me’a pehē, ko e kole ‘e Sea ke fai ha ngāue vāofi, tautefito ki he potungāue ko eni ‘oku nofo ai ‘a e me’a, koe’uhi ‘e toe maau ange ‘a e ‘unu kimu’a, ‘i he ngāue mo mā’opo’opo ange ka ko ‘eku poini ‘e Sea, fēfē ke ‘ai mu’a ke *more transparent* ke toe ‘ata mai ange ki tu’a ‘aki hono ‘omai ‘a e fakamatala ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u fakapa’anga kae fai ha ngāue fakataha ki he lele ‘a e fa’ahinga ngāue pehē ni. Pea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ngaahi me’a pehē ‘i hono fokotu’u ke, neongo ‘etau patiseti ko eni ka ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a pehē ke fai’aki ha punipuni atu pē ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku fiema’u ke fai’aki. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, ‘io me’a mai Tongatapu 5.

Fehu’ia pē na’e to’o mei he Vouti fē totongi mo’ua Pule’anga ki he hopo mo e TASNOC

‘Aisake Eke: Ko e ki’i fehu’i pē ia ‘e taha. Fakamolemole pē he toe ki’i, tapu mo e Feitu’u na mo e ‘Eiki Sea, ka u toe ‘eke pē ki he ‘Eiki Minisitā, na’e fai ha totongi ‘i Falepa’anga ‘i ‘Okatopa 2022, na’e fe’unga mo e 417697.97, felāve’i mo e hopo ko eni ‘a e TASNOC, ka ‘oku ou kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā na’e totongi ia mei he vouti fē, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Totongi pa’anga ki he hopo mo e TASNOC mei he ngaahi poloseki makehe

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Feitu’u na Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa. Ko e, ‘e totongi ko ia na’e totongi mei he vouti pē ko ia ‘a e ngaahi poloseki makehe ‘a ia na’e toki fai ai ‘a e totongi ko ē ‘a e me’a. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa’anga. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Na’a ku fokotu’u atu foki, kae kehe ‘oku kei hokohoko atu pē ‘etau tālanga, ka ‘oku ou ki’i kole pē ke u ki’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Kole pē ke fakama’ala’ala mai ...

Sea Komiti Kakato: Te u fakaongoongo atu au kapau ‘e ‘i ai ha’o fokotu’u ka u ...

Fehu’ia founa na’e fili ‘aki Sea Poate Pangike Pule & Pule Lahi Pangike

Paula Piveni Piukala: Ke fakama’ala’a mai mu’a ‘e he Minisitā Pa’anga he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou ki’i hoha’a ki ai he na’e lave ki ai ‘a Tongatapu 5, fekau’aki mo e *dividend* mei he *Reserve Bank*, ‘oku fe’unga mo e 14, 13 pē ko e 14 miliona, he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou

fehu'ia 'a e 'asi 'a e ngaahi fo'i fika fakatuputupulangi ko ia, pea mo e anga hono *appointment* 'uluaki, ko e Sea 'o e Poate 'a e Pangikē ko eni, ua ko e *CEO* 'o e Pangikē ko eni. He 'oku 'ata 'ao'aofia, ko e konga he Tō Folofola na'e pehē mahu'inga ke mou faka'apa'apa'i e 'u me'a 'i Fakamaau'anga koe'uhi ko e falala 'a e kakai mo e melino 'a e fonua. Ka 'oku mamafa kia au 'e Sea he na'e 'i ai 'a e faitu'utu'uni pea mo e lipooti 'i he Fale ni.

'Eiki Palēmia: Sea ko e 'eke pē, 'a ia te tau talanoa eni ki he fakanofa 'o e ngaahi *CEO* mo e alā me'a pehē.

Sea Komiti Kakato: 'E, ko e me'a mai ia ko 'etau feme'a'aki eni.

Paula Piveni Piukala: ...Ko e ngāue foki eni 'oku ne fai 'a e 'u *appointment* ko ia. Kātoa e 'u fatongia ko ia 'oku 'i he, ko e me'a ia ko ē Sea 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai, ko 'etau talanoa Patiseti ngata pē 'i he sino 'o e Kapineti 'oku nau 'ilo lelei e *information* te nau faitu'utu'uni ai mata'ifika, 'oku 'ikai ke 'omai ia kia kitautolu.

Tokanga ki he founga ala hū mai ki he Pule'anga pa'anga *dividend* 14 miliona mei he Pangike Pule

Pea 'oku 'ikai ke u tui au pē ko e hā 'a e mahu'inga ke tau toe hokohoko atu ai he ko e 'uhinga he ko e me'a e, ko e *information* 'oku nofo, ka ko 'eku 'eke eni ia 'e au ke u 'ilo'i, anga fēfē 'ohovale pē kuo talamai 'e 'i ai 'a e 14 miliona he *dividend* ke 'uhinga ai 'etau fakamole, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha, 'ikai ke lava 'o fakamatala'i, 'a ia ko 'eku fakatonulea ia ki he sivilivivi'i, 'ai angé ke nau ki'i fakamatala'i mai angé ke 'uhinga lelei.

'Eiki Palēmia: 'Eke pē ki he Kalake pē na'e me'a heni 'a e Fakafofonga 'i he taimi na'e fai ai 'a e feme'a'aki ...

<005>

Taimi: 1735-1740

'Eiki Palēmia: ... ki he 13 miliona ko ia mo Tongatapu 5 pē ko e toki *catch up* eni 'ene ngaahi nō ki he me'a na'e fai ki he me'a ko ia. Na'e fo'i 'aho 'e fīha na'a tau talanoa ai na'e fai 'a e feme'a'aki tautefīto ki hono 'ohake 'e Tongatapu 5 'a e 13 miliona mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai 'Eiki Palēmia uike kakato 'e taha e uike kuo 'osi hono toutou 'ohake e 'isiu ko ia.

Paula Piveni Piukala: Na'a ku 'i heni pē au Sea te'eki ma'u 'e au 'a e fakamatala te'eki pē ke nau fakamatala *how* 'a e founga 'e 'ohovale pē 'ene 200000, 200000, 200000 puna 'ea ia 'o 14. Ko e fo'i puna 'ea ia 'oku 'ikai 'uhinga lelei Sea 'oku 'ikai ko ha 'Otua nautolu ke nau folofola pē 'e mahiki e *dividend* ia 'o 14 he 'oku 'ikai ke fakanatula, te'eki ke nau fakamatala'i 'enautolu pē 'oku anga fēfē ko e hā e *measure* ko e hā 'a e ngāue na'a nau fai he *Reserve Bank* 'oku 'ohovale pē 'oku nau lohiaki'i e Fale ni.

Fakatokanga Sea Komiti Kakato ki Tongatapu 7 ‘oua ngāue’aki lea ‘oku lohiaki’i Patiseti Pule’anga e Fale Alea

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘ai pē, me’a lelei pē ‘oua te ke me’a ‘o pehē ‘oku lohiaki’i ha taha e Fale ni he ko e Lao eni ‘oku ‘omi ke fai e feme’a’aki ē.

'Eiki Palēmia: Mahalo ko ‘ene ‘ai pē ke tau fakatokanga’i ange ko e tama ‘oku lea fefeka mo me’a. Kātaki Fakafofonga na’e tu’o fiha ‘etau lele ai he uike kuo ‘osi ka ko e ‘uhinga kapau ‘oku ‘ikai ke mahino ki he Feitu’u na ko u tui lava pē ‘e Tongatapu 5 ‘o fakamahino atu kia koe mālō.

Tali Vouti Potungāue Pa’anga

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki kuo tali e vouti ko eni ē, mālō tau hiki atu ē.

Vouti Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai & Tute mo Kasitomu

Potungāue Fika 9 ki he Tānaki Pa’anga Hū Mai mo e Tute taimi eni ‘o e ‘Eiki Minisitā ‘a ia ko e Minisitā Pa’anga ai pē pea ‘ai ha’o fo’i malanga mālō e ma’u ha’o malanga he Fale ‘eiki ni.

Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai & Tute mo Kasitomu

'Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘Oku ki’i lōloa ‘a e potu folofola ko eni ‘Eiki Sea, ka te u fakahoko atu pē nounou atu pē ‘a e fakamtala ki he Patiseti ‘a e Potungāue Tute mo e Kasitomu Pa’anga Hū Mai mo e Tute ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ka hoko mai.

Ko e Patiseti ko eni ‘a e Tute mo e ‘a e Potungāue Pa’anga Hū Mai pea mo e Tute Sea ‘oku mei tu’u ma’u pē ‘i he fakahoa ki he ‘uluaki ‘Esitimeti ‘o e ta’u 2022/23 ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘e 11 miliona ‘a e fakakātoa ‘o e Patiseti ko eni ‘oku fakapa’anga ‘i he pa’anga fakalotofonua. Ko e kongā lahi ‘o e Patiseti ko eni pē ko e peseti ‘e 57 ko e kau ngāue ke mea’i pē Sea ko e Patiseti ia ko eni ko e kau ngāue pē ‘oku nau fakahoko ‘a e ngāue. Ko e ngāue lahi ‘oku fakahoko ‘e he ongo potungāue ko eni ko hono tānaki ‘a e pa’anga hū mai mo e tute ‘oku faka’ai’ai’aki ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. Ko e meimei ko e peseti ‘e 80 ‘o e pa’anga hū mai ‘a e ngāue fakalotofonua ‘a e Pule’anga ‘oku tānaki ia ‘e he potungāue ko eni, pea ‘oku fai ‘a e fakamālō lahi ki he *CEO* pule ngāue ‘oku tau kau he efiāfi ni kae ‘uma’ā hono kau ngāue kotoa pa’anga hū mai mo e tute he ngāue lahi kuo nau fakahoko pea pehē ke u fakahoko atu Sea ko ‘etau a’u mai eni ki he faka’osi e ta’u fakapa’anga kuo a’usia e tāketi ia na’e tuku ‘e he Patiseti ko eni ‘o e ta’u lolotonga ‘i ai pē mo e hulu ‘i he fakahoko fatongia koe’uhí pē ko e fakahoko fatongia lelei ‘a e tu’unga mātu’a mo e tu’unga finemātu’a ‘o e potungāue ko eni.

Ko e potungāue ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e va’a lalahi ‘e tolu. ‘Uluaki pē ko e tafa’aki e pule’i mo e fale’i na’e ‘i ai foki mo e tafa’aki ki he pa’anga hū mai fakalotofonua ‘a ia ‘oku ‘i ai e tānaki e ngaahi tukuhau pea kau foki ki ai mo e tafa’aki ko eni Kasitomu pē ko e tafa’aki ki he Tute.

‘Oku ‘i ai pē ‘a e ki’i fetongi holo he anga ‘o e founga pule’i e ngāue he liliu he ta’u ko eni ko e *restructure* ‘o to’o mai ‘a e ngaahi ... fakataha’i kotoa mai ‘a e tafa’aki ki he va’a taki mo e va’a pule’i va’a ngāue pule fakangāue ma’a e potungāue ‘o fakataha’i he fo’i va’a pule’i fakangāue pē ‘e taha. Ko e taimi ko ē kimu’a he Patiseti lolotonga na’a nau ‘i he tafa’aki

kehekehe na'e ngāue'aki pē 'a e tafa'aki pule'i ngāue Kasitomu 'a e Kasitomu pea 'alu pē 'a e tafa'aki ki he ngāue 'a e tafa'aki ki he tukuhau 'i he tukuhau. Ka ko e Patiseti fakahoko mai fokotu'utu'u ke na fakataha pē ki ha fo'i tafa'aki 'e taha pea na toki fai 'a e fetokoni'aki 'o fai ai pē 'a e tokoni ngāue tokoni ko ia ki he ongo tafa'aki lōua ko eni 'o e Kasitomu pea mo e Pa'anga Hū Mai. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi ...

<007>

Taimi: 1740-1745

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... ngāue lahi foki 'oku fakahoko 'e he Potungāue ni tautautefito ki he ngāue faka'ilekitulonika ko hono feinga'i ke toe lelei ange 'a e ngāue pea 'oku hā pē ia 'i he hiki hake 'a e pa'anga ko eni ki he tauhi mo e fakalele ngāue. Ko hono 'uhinga lahi pē koe'uhi ko e lahi, ko e sēniti ki hono tauhi 'o e ngaahi me'angāue faka'ilekitulonika ko ia. Ko ia ai Sea ko e ki'i fakama'ala'ala nounou pē ia. Fokotu'u atu 'a e Vouti 'a e Potungāue Hū mai mo e Tute. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea kuo pou pou. (*Ne pou pou*) 'Io ko Tongatapu 5 pē 'oku faka'ilonga mai. Me'a mai Tongatapu 5.

Tokanga ki he hiki fakamole vāhenga kau ngāue tu'uma'u 'o tatau pē mo e kau ngāue lau 'aho tautefito he patiseti

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea mālō e ngāue pea pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato pea pehē ki he 'Eiki Minisitā 'a e ngāue. Ko e taha foki eni 'a e Potungāue mahu'inga 'aupito koe'uhi ko e tākaki ko ia 'enau 'a e pa'anga ko ia e fonua. Sea ko e ki'i lave fakalūkufua pē ki he ngaahi tu'unga 'o e ngaahi me'a ko eni fakamolemole. Mahino ko e Potungāue ko eni ko 'enau vāhenga ko e pa'anga ko ia na'a nau vahe'i ko ē 'amanaki ko ē fakafuofua pē foki eni na'e 3.4 miliona. Ko e fika ko eni he patiseti ia ko e 4.2 'a ia ko e hiki 'aki eni e 700000. 'A ia ko e taha eni ia e Potungāue lahi, mahalo ko e lahi taha eni e hiki ko ē he toenga 'enau kau ngāue te'eki ai ke lava 'o ngāue'i. Mahalo 'oku lahi 'a e, ka ko e fika lahi eni 'oku ou fakatokanga'i ko eni Sea. Tatau pē mo ia mo 'ene kau ngāue lau 'aho. 'Oku 'alu fakataha pē kau ngāue tu'uma'u toe 'alu mo e kau ngāue lau 'aho. Na'e 290000 pē eni ia fakafuofua he 'osi 'a e ta'u ni, 'oku hiki hake 'o 340000 'a ia 'oku hiki 'aki 'a e 4900 ka ko e Potungāue mahu'inga foki eni ia. Koe'uhi 'oku 'ikai ke u lave'i pē ko hai 'a e kau ngāue lau 'aho ko eni he ko e kau ngāue foki ko eni 'oku nau tokanga'i 'a e pepa mo e ngaahi me'a pehē *confidential*. 'Oku 'ikai ke tonu ke 'asi ha kau ngāue lau 'aho koe'uhi ko e malu'i 'a e ngaahi fakamatala. Ko 'eku 'ai pē ki he tokolahi ko eni 'a e kau ngāue lau 'aho.

Sea ko e ki'i me'a pē 'e taha ko e *uniform* 'oku ou pehē 'oku kau 'aupito 'a e Potungāue ko eni 'enau teunga. 'A ia 'oku pa'anga 'e 9 mano 5 afe 'oku teunga foki 'a e kau ngāue ia ko eni. Pea u pehē 'oku tonu pē 'oku teunga pē. Mahino foki 'oku nau teunga fo'ou he ta'u ni pea ki'i hao he ta'u kaha'u teunga fo'ou he .. 'oku anga pehē pē foki. 'A ia 'oku ou pehē totonu pē 'a e Potungāue ko eni kau ia he teunga 'enau kau ngāue.

Ko e ki'i me'a pē 'e taha Sea 'oku ou vakai hifo 'a e 'ovataimi. Mahalo tukukehe ange pē Potungāue Mo'ui, mahalo ko e fika 2 eni ki he Potungāue Mo'ui 'a e lahi taha 'a e 'ovataimi. 'A ia ko e 'ovataimi ko eni 'oku 'amanaki ki he ta'u fakapa'anga ko eni fe'unga pē mo e 8 kilu. Ko e 'alu ko eni ki he ta'ufou, 'oku 1.16 miliona ia 'ova fakalahi 'aki ia 'a e 3 kilu 2 mano. 'A ia ko e kole pē 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue ke fai pē ha tokanga ki he ngaahi me'a ko

eni. Mahino pē foki he 'oku ai pē ni'ihhi heni 'oku nau ngāue 'i mala'evakapuna. Ko u tui ko e konga si'i pē ia e fika ko eni. 'Oku 'ikai ko ha fu'u tokolahi pea 'oku totongi mai pē ia 'e he ngaahi kautaha. Ka ko e 'ai pē koe'uhi ko e fika ko eni koe'uhi na'e 8 kilu pē ia toe hiki 'i he tafa'aki ko eni.

Ko e me'a ko eni ki he folau ki muli, mahalo 'oku kau eni ia he Potungāue fu'u si'isi'i'ia au ia he ki'i sēniti 'oange 'e he kau tama ko eni. Sio ko e 56000 pē ka 'oku kau eni ia he Potungāue 'oku kau nautolu he ngaahi fakataha. 'Oku ou sio hifo au 'oku 5 mano 6 afe pē silini 'oku 'oange kia nautolu. Ka 'oku mahalo pē na'a 'oku toki fakalahi mei ha feitu'u. Ka ko e Potungāue mahu'inga eni ia 'i he tafa'aki ko ia. Mahino pē 'i he ngaahi me'a kehekehe. Ka ko u tui 'oku sai pē 'ikai ke 'i ai ha'anau pa'anga tokoni 'anautolu ia 'ikai ke loko 'i ai ha pa'anga lahi ia ko e pa'anga pē 'e 10000 'oku nau fokotu'u mai ke nau tokoni ki he ngaahi ngāue kehekehe 'anautolu.

Sea pea foki mai pē ki he fakaikiiki ko e peesi 171 mahino pē 'a e kau ngāue ko eni, mahalo 'osi kau pē ia he'eku fehu'i fakalūkufua 'a e hiki ko ē 171 'a e kau ngāue lau 'aho ka u toki 'eke pē 'e au na'a ku 'osi 'ai pē 'anenai. Ko e kau ngāue lau'aho ko eni ko e hā 'enau ngāue 'oku fai. Pea mo e fika hoko pē, ko e, 'i ai 'enau polokalama fo'ou heni 'oku 'asi heni 'i he'enau 'a ia ko 'enau polokalama 13 'io kātaki ko e 13 ko eni peesi 171 pē 'oku 'i ai e pa'anga ai ko e fakalelei'i 'enau ngaahi fale mo e konga kekekele. Na'e 20000 pē ta'u ni ka 'oku hiki 'o 320000. Kātaki pē ko e 'eke pē ki he hiki ko eni ko e hā 'a e me'a ko ē 'oku hiki ai. Ko e hā 'a e 'uhinga lahi. Ko u 'ilo pē foki...

<008>

Taimi: 1745-1750

'Aisake Eke: ... 'oku ai 'enau fale ko ē lolotonga pē 'oku 'uhinga pē ki ai pē ko e toe 'i ai ha feitu'u kehe hangē ko tahi. Ngaahi feitu'u ko ia Sea koe'uhī ki ha'anau ngāue 'oku toe 'i ai mo 'enau polokalama komipiuta fo'ou ko u vakai hifo eni peesi 172 mahino pē foki 'oku 'i ai e polokalama na'e 'ai ... k mu'a pea 'oku nau ha'u mahalo eni ki he me'a peesi 172. 'A ia 'oku 'i ai 'enau polokalama ai ko e 20 'a ia ko e 20 ko e 280000. Ka ko u ki'i 'eke pē au mahalo pē ko e pē ko e *scooter* eni he me'a ko ē 'a e Kasitomu pē ko ha toe me'a kehe pē ka ko e konga ia ko ē he'enau Va'a Fakatekinolosia mahu'inga foki e Va'a Tekinolosia 'a e potungāue ko eni Sea.

Toe pē 'i ai mo e ngaahi me'a fo'ou ka ko e me'a lahi pē ia 'oku ou fakatokanga'i heni 'a ia 'a e ngāue lau 'aho ko u sio 'oku 'ilonga 'aupito 'ene toe hiki. 'A ia ka 'oku 'osi fai pē 'a e fehu'i ki ai 'anenai mahalo ko e tu'u he taimi ni ko e fakalukufua pē ia e 'a e ngaahi 'oku 'i ai mo e ki'i *grant* 'i he me'a fo'ou eni, ko 'eku 'eke pē ko e hā e 'uhinga e ki'i *grant* tokoni pa'anga ko eni he peesi 178. Pa'anga 'e, 'o e 178 'i ai e pa'anga tokoni heni ke felāve'i 'a ia ko e 15 ko e 10000 'a ia na'e 'ikai ke na'e 'i ai e 10000 ia he ta'u ni pea 'ikai ke ai ha me'a ia 'e 'ave ki ai. Ka ko u 'eke pē ko e 10000 ko eni 'oku fa'a hanga ko e hā e taumu'a 'o e tokoni? Kai kehe fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā mālō e ngāue mo e tokanga'i e potungāue mahu'inga ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'e Minisitā, 'io Tongatapu 7? Sai pē 'Eiki Minisitā kae 'oleva ke me'a mai 'a Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'E, tapu mo e Sea ko 'eku ki'i kole pē au ki he Minisitā ke ne ki'i

fakama'ala'ala mai ange mu'a 'a e makatu'unga 'oku ne hanga ai 'o *declare* he ta'u fakapa'anga ko eni ko e *excise tax* pē ko e tukuhau 'ekisia lolotonga ...

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha ia Fakafofonga?

Paula Piveni Piukala: 'E peesi 49 Sea.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha?

Paula Piveni Piukala: Peesi 49 ...

Sea Komiti Kakato: 'O e ...

Paula Piveni Piukala: 'O e pa'anga hū mai 'a e potungāue ko eni. 'o e patiseti pē.

Sea Komiti Kakato: Ko e patiseti ko e 'esitimetri?

Fehu'ia Tongatapu 7 makatu'unga ngāue'aki ki he fakafuofua Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 11 miliona koe'uhi ko e fe'amokaki Patiseti

Paula Piveni Piukala: Peesi 49 'o e patiseti, e 'esitimetri, 'oku ne *declare* ai ko e pa'anga hū mai mei he potungāue ko eni 'a e *excise tax* 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 74.3 ko e ko 'eku hoha'a Sea he ko e lekooti ta'u ko ē kimu'a na'e pa'anga pē 'e 63 ta'u ko ē kimu'a ai na'e pa'anga pē 'e 58, 58 miliona, 63 miliona. Pē ko e hā e me'a na'e fai 'e he potungāue ko eni ke makatu'unga ai hono hiki 'aki 'a e pa'anga 'e 11 miliona 'a e 'amanaki ko e pa'anga hū mai he ko u hoha'a ki ai Sea ko 'etau *deficit*. Kapau na'e 'ikai *deficit* e Patiseti ko eni 'ikai te u longoa'a au Sea. 'Oku ou hoha'a ki ai. 'Uluaki ia 'eku hoha'a. Ua 'eku hoha'a ko e 'asi mai he'enu fakafuofua Sea 'e holoholo pē pa'anga mohe e fonua 'o a'u ki he 0.

Ko e tala matangi ia Sea. Me'a ia 'oku ui ko e *weather forecast* he ko u hoha'a na'a tau ta'etokanga he me'a ko eni pea iku 'o hangē ko e *Show* 'a 'Eua 'o iku hā'elea e pelepela he fatongia ko ia. Ko 'eku 'uhinga ia 'eku hoha'a ke ne 'omai angé 'ene fakamatala 'a e makatu'unga *as to the basis* 'a 'ene hanga 'o talamai 'e ma'u e 11 miliona ia mavahe ia mei he toenga 'o e hisitōlia ko e anga ia 'eku 'eku 'eku fehu'i ki he Minisitā Sea.

Tali Pule'anga ki he makatu'unga e lahi 'o e fakafuofua pa'anga hū mai 'amanaki potungaué ke tānaki

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea laumālie e Hou'eiki Mēmipa e 'a e Komiti Kakato kae 'atā pē ke fai atu ha ki'i ha ki'i tali ki he ngaahi fehu'i ko eni. Te u sai pē ke u kamata atu pē mei he fehu'i 'a Tongatapu 7 pē ko e hā ha fakatefito 'i he ngaahi me'a ko eni 'i he hiki ko eni 'oku 'oku tu'u 'i he *excise tax*. 'io ko e anga pē ia e fakafuofua ko ē ko ē 'a e potungāue ki he ki hono tānaki mo toe mo toe lahi ange 'a e *local manufactory* ē pē ko e ngaahi kautaha ko eni ko ē fakalotofonua pea 'oku 'i ai 'a e tui ko e ko e *amount* ko eni 'oku 'asi atu ko e anga ia 'enu fakafuofua ki he pa'anga 'e tānaki mai 'i he, ki he ta'u fakapa'anga hoko mo e hokohoko atu e ta'u fakapa'anga ka hoko ma'i. 'Oku mahu'inga pē foki Sea ke hangē ko 'eku fakahoko atu 'anenai ko e ngaahi ...

Taimi: 1750 – 1755

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ko e ngaahi fakafuofua ko ē hangē ko e ta’u lolotonga kuo ‘osi laka ‘a e tākaki ia ‘i he taimi ni ia ‘i he lolotonga lele ‘a e ta’ú. Pea ‘oku lolotonga ‘ova’aki ia ‘a e seniti lahi. Ka ko e pea ‘oku mau hanga pe ‘o fakafuofua ‘oku ‘i he fengāue’aki mo e Potungāue ko eni ki he pa’anga ‘e ma’u mai koe’uhí pe ko e ngaahi ngāue ‘oku mau tui te ne tokoni ki he tākaki mai ‘a e pa’angá ‘i he kaha’ú.

Ko e ki’i ko e hoko atu pe ki ai ko e ngaahi fehu’i pe na’e fakahoko mai fekau’aki mo e peesi 171 ‘e Tongatapu 5. Ko e leipá ko ia koe’uhí ko e fakatahataha’i mai ko eni ko e ki’i lahi ange ‘a e leipa ko eni. Ko e ki’i ngāue ‘oku ‘omai ke fai e sivi koniteina mo hono lau ko eni ko ē ‘ū koniteiná. Pea ko e ki’i kau leipa pē pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai ko ē ‘o fakahoko’aki ‘a e ngāué. Ko e me’a ‘e tahá ki he pa’anga ko eni ki he hangē ‘oku fai’aki ‘a e ngāue ki hono langa ‘o e ngaahi hono *maintain* ‘a e feitu’u he kasitomú. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e ki’i ngāue ‘oku fai he kasitomú ke fakalelei’i ‘a e ki’i tafa’aki ai mo nau ‘ū pakingi pea ko hono ‘uhinga ia ‘o e fakalelei ko ia ‘oku fakahoko ki he Kasitomú.

Ko e peesi 172 ‘oku fekau’aki pe mo e Polokalama Komipiutá. Ko e ki’i polokalama eni ko ē na’e fai ki ai e lau ki he *electronic registration*. Ki he sisitemi ko eni ki he tākaki ko eni ‘o e tukuhaú ki he tafa’aki ko eni e pa’anga hū maí. ‘A eni ko ē na’e fai hono tuku mai ki mu’a atu ‘a e lau ki ai. Pea ko e ki’i seniti ko eni ko e ‘ai ke tokoni ki ai.

Pa’anga fakaivia e tafa’aki ki he tau’i faito’o konatapu

Ko e tali atu pe ki he peesi 178 fekau’aki mo e ki’i 10000 ko eni na’e ‘asi pe ko e *grant*. Ko e ki’i founa pe e Kasitomú na’e ‘ave ‘o tuku pe ha ki’i sēniti kia kinautolu ko ē ‘oku nau ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e ngaahi faito’o konatapu mo e me’a ke ‘ai pe ha ki’i me’a’ofa kia kinautolu, mālō Sea.

Fokotu’u & poupou’i tali Vouti Potungāue Tanaki Pa’anga Hū Mai, Tute & Kasitomu

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou, sai mālō Hou’eiki tau hiki atu ē. Potungāue ki he Ngaahi Kautaha ‘a e Pule’angá. ‘A ia ko e Minisitā ka ko e ‘Eiki Palēmia ia ‘o e ‘aho ní, Me’a mai Feitu’una.

Vouti Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato kae fai atu pe ha fakatalanoa ki he Potungāue ko eni ‘oku nau tokanga’i ‘a e Ngaahi Pisinisi ko eni ‘oku ui ko e *Public Enterprises*. Ko e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’angá hangē pe ‘oku me’a atu ki ai ‘a e kau Mēmipá. ‘Oku ‘alu hifo meí he 1.6 miliona, ‘alu pe meí he 1.6 milioná ki he 1.8 miliona ‘a e Patiseti Fakalukufua ‘a e tafa’aki ko eni. Pea ‘oku *all recurrent* pe ko e pa’anga pe meí he Pule’angá ‘i he’ene tu’u ko ē he taimi ní Sea.

‘I he fakaikiiki ‘i he ‘Ofisi ko ē ‘o e Minisitā ‘oku holo hifo eni ‘a e fakamole ko iá ‘aki e 19000. ‘Ofisi e *CEO* ‘oku hiki hake pe eni ko e fanga ki’i ngāue fakalahi ‘a e fefononga’aki ‘a e *CEO* ki he ngaahi fakataha kehekehe pea ‘alu hake’aki ‘a e 30000. Ko e *Corporate Service* ‘oku na’e lava ‘o holoki hifo eni tautefito ki he *office supplies* ‘aki e 50000. ‘I he tafa’aki ko

eni 'a e Polokalama ki he Ngāue ko ē ki he *Compliance* pe ko e ngāue 'a e Potungāué ni ke fakakakato e ngaahi *Public Enterprise* 'enau fakahoko fatongia fakatatau ki he 'enau Laó. 'Oku hiki'aki eni e 300000, kau heni pea mo e *GPO* Sea, ko e me'a eni 'oku fa'a fakahoko. Tau pehē pe ko e fakahoko ange ki ha Kautaha 'a e Pule'angá ke nau fai ha ngāue ko e 'uhingá 'oku fiema'u 'e he Komuniti ko ia pea te nau toki *charge* mai leva e me'a 'oku ui ko e *Government Obligations* ē 'a ia ko e *GPO* ia.

Rationalization ko hono fai ko ena hono sio fakalukufua ki he fakahoko fatongia ko eni 'a e ngaahi *public enterprise* mo sio ko e hā ha ngaahi me'a 'oku tonu ke fakasi'isi'i. Ka na'e ki'i lava pe hena 'o fakasi'isi'i ai e kau *consultant*. Ka na'e ki'i holo si'i'aki pe 5000 Sea pea mo e tafa'aki ko eni na'e 'a e tafa'aki 'a e polokalama 'e taha ...

<010>

Taimi: 1755-1800

'Eiki Palēmia: ... fai 'aki e ngaahi *advice* fakalaó na'e holo 'aki 'a e 16000. Ka ko e fakakātoá ia Sea hangē pē ko ē na'e fakahoko atu 'anenaí toe hiki 'aki 'a e 200000 pea ko e *fund* kātoa pē eni mei he Pule'angá Sea. Pea ko e ngata pe ia 'a e ki'i fakahoha'á ka 'oku toko 39 'a e kau ngāue *permanent* 'i he kau *staff* 'a e potungāué ni, toko 31 ai 'oku lolotonga ngāue pea ko e 8 leva 'oku kei *vacant* pe 'oku kei 'i ai 'enau *post* ai. 'I he tafa'aki ko ē hono fakapesetí ko e peseti 'e 58 'o e patiseti 'a e potungāue ni ko e vahé ia pea peseti leva 'e 42 ko e *operations* ia. Mālō Sea ko e tu'u ia ko eni 'a e ki'i potungāué ni pea 'oku fokotu'u atu ai pē.

'Io kae 'ai atu pē 'a e ki'i me'a 'e taha pē ko eni kapau 'e tānaki atu pē Sea. Ko e tāketi ki he 23/24 he 'enau tānaki ko e 4 miliona ko e hiki ia mei he 3 miliona 'i he ta'u lolotonga Sea. Mālō 'aupito e ma'u faingamālié, toki 'i ai pē ha fehu'i lava lelei pē 'o tali ka 'ikai pea toki fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 7, me'a mai.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'i ai e ki'i fehu'i ē. 'Oku fakatatau ia ki he kupu 10 'o e Lao Pa'angá kupu si'i (c), 'ikai ke liliu 'a e pa'anga fakakātoa kuo fakahū atu ki he potungāué 'i he ta'u fakapa'anga ko ia. 'Oku ou sio hifo 'oku liliu mei he 1.6 'o 4 miliona. Ngofua ke nau fehikitaki holo e pa'angá ka 'oku 'ikai ngofua ke liliu 'a e pa'anga fakakātoa kuo fakahū atu ki he potungāué. Ko e potungāue ko eni 'e Sea 'oku ou 'ohovale he 1 miliona, 1 miliona na'e 'ikai ke 'i ai ha afā ia he fo'i ta'u fakapa'anga ko eni pē 'i ai ha toe fa'ahinga me'a. Ko 'eku 'uhinga 'eku hoha'á ki hono maumau'i 'o e laó.

'Eiki Palēmia: 'Ai ke fakatonutonu atu, 'oku 'ikai ke maumau'i e laó.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me'a hifo.

'Eiki Palēmia: Ko e hangē pē ko e me'a ko ena he peesi 181 ko e *in-kind contribution* eni pe ko e tokoni *in-kind* ena 'a e 3 miliona 'a ena 'oku 'asi ko ē he peesi 181. 'Oku 'ikai ko ha *cash* eni ko e tokoni mai pe ia 'a e, mei 'Asitelēlia ko e, ko 'Asitelēlia ē? Mei 'Asitelēlia Sea. Ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni ia Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini foki ia Sea ‘eku fakatalanoá he ko e fo’i ‘Esitimeti ta’u taha pē eni pea ko e palani nau ‘osi ‘ilo e me’a. Ko e hū ‘a e fo’i 3 milioná na’e ‘ikai ke talamai ia ‘e ‘i ai. Ka ko ‘eku ‘uhingá pē au ia ke fakatokanga’i ‘e Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou fakatokanga’i pē ‘e Hou’eiki, kapau te ke me’a ‘i he tafa’aki to’ohema ko ē ‘o e ‘Esitimeti ‘o e Patiseti ko ení ‘oku fakamahino mai pē ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki he ‘Eiki Palēmia. ‘A ia ko e pa’anga mei he Pule’anga Tongá pa’anga pau eni ia ‘oku ‘i ‘olunga ko e 1,322900. Ko e pa’anga ko ē ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá ‘a ia ko ē ‘oku ‘i ai e 3 milioná ko e pa’anga tokoni ia mei he muli. ‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku tonu ke ‘eke pē ki he Palēmiá hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ngaue’aki ‘a e pa’anga tokoni mei mulí.

‘Eiki Palēmia: Ko u tui ko e fehu’i Sea. Te tau fakafoki ā ‘etautolu ‘a e 3 milioná pe te tau tali ia ‘o ‘omai ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oua, ‘oua ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i he Feitu’u na pe ia ho’o, me’a mai pe ia pe ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai, ‘ikai ‘a ia ko e ‘uhingá leva ia ...

Sea Komiti Kakato: Ko e kongá pē eni foki ia e sivisivi’i ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ho’omou ngāué ko e ‘eke atu ke mou me’a mai ...

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e kongá pe ia na’e tali ai Sea mālō e ma’u tokoni ko ení pea mālō ia ke ma’u mai ha 3 miliona ke fai ‘aki ha ngaahi ngāue.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ka ‘oku fakamālō atu he ngaahi fehu’í. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ‘e Sea ko e mahu’inga foki ia ko ē ke ‘ata kitu’á ke nau fakamatala’i mai ko e hā ē. He ko e Sea ko e ki’i potungāue ko ení ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u ki’i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: Tali pē Feitu’u na e tokoni? Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io. Ke u ki’i tokoni atu pē atu pē ‘Eiki Sea ‘oku, Sea te’eki ke u ma’u hake ‘a e kupu ‘o e laó ka ‘oku ‘i he lao pē ia ‘o e Pa’angá. Kapau kuo ma’u mai ha pa’anga tokoni ia he lolotonga ‘o e ta’ú ‘oku lava pe ia ‘o ngaue’aki ‘i he, neongo ‘oku ‘ikai ke ‘asi he ‘Esitimeti ka ‘e toki fakahū mai hangē pē ko ē ‘oku hā atú. Mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘Io Sea ka ko e ngaue’aki ki he hā? He ko hono mo’oní foki he ko e ki’i potungāue ko ení ‘oku hangē ‘a e tu’u ‘a e potungāue ko ení ko e ...

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ka ko u tui ‘e tokoni ‘aupito pē ki he Fakafofongá. ...

<002>

Taimi: 1800-1805

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai.

3 Miliona ke fakapa’anga ‘aki fetu’utaki he ‘initaneti ki Ha’apai mo Vava’u

‘Eiki Palēmia: Na’e fai ‘a e tokoni mai ‘a ‘Asitelēlia Sea ki hono *connect* ko eni ‘a e *cable* ko ē ki Ha’apai pea mo Vava’u. ‘A ia ko ‘etau 3 miliona ko eni ko e ‘uhinga ke tokoni ki hono fakapa’anga ‘aki ‘a ‘etau toe *connect* fo’ou ko eni ki Ha’apai mo Vava’u Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Sea ‘oku ne hanga leva ‘o fakaava kitautolu ke tau talanoa ki he *cable*, ko e ‘uhinga ke tau ‘ilo ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai, pē ‘oku ‘osi hoko, ‘osi e 3 miliona ko ē kuo ‘osi lava ‘a e fetu’utaki ‘i he *cable*, pē ‘oku kei ‘i ai ha ngāue ke fai ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e 3 miliona ko eni ‘e tali ‘i he mahino ko ē kia au ke paasi e fo’i lao kae toki ngāue ‘aki.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakatalanoa ‘aku ko e me’a eni ia ‘oku ‘osi, ‘osi ngāue ki ai, ko e ouau, 22/23 ia Sea, pea ko e ‘uhinga pē ‘eku hanga ‘o fakatokanga’i ko e 22/23 ia ko e me’a ia ‘oku tau tali ‘etautolu ‘a e 23/24.

Sea Komiti Kakato: Ko ia. Mo’oni pē ‘a e Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e, ka ko e ‘uhinga Sea, ko ia,.

Sea Komiti Kakato: 22/23 ia.

Paula Piveni Piukala: He ko hono ‘uhinga foki he ‘oku lahi foki ‘a e hahanu mai mei motu fekau’aki pea mo e fetu’utaki, ko e ‘uhinga ki’i *update* mai angé kitautolu he ko ‘eku fa’a vakai ko ē ki he ki’i potungāue ko eni ‘e Sea, ‘oku hangē ha’atau kai ‘umu, pea tuku ‘a e kakano ia ‘o e ‘umu ‘i tu’a he, kae ‘omai ‘a e toumohomoho ia mo e tau mo e fetaki ki Fale ni. He ko hono ‘uhinga he ko e ngaahi *Public Enterprise* ke fakatokanga’i ange, ‘a e mahu’inga ke ‘omai ‘a e līpooti mei he ngaahi ta’u, he ko e 400 miliona ‘a e *investment* ‘a e fonua ni ai. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga te ke tali pē ke me’a mai ‘a e Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Io, kātaki pē fakamolemole ‘oku mau kai manioke pē mo e me’a ‘o e ‘umu ‘oku ‘ikai ke mau kai ‘a e me’a kehe ko ena na’a ke tokanga ki ai.

Ko e fakahoko mai ia Sea, na'e 'ai ke kamata 'a e ngāue ko eni 'i he 'osi 'a e māhina ni, ka 'e *depend* pē mei he vaka, 'oku ha'u 'o *pick* mai 'a e *supplies*, mei Ha'amoā, 'o fou mai ai ki heni ke ha'u leva 'o fai 'a e ngāue ko eni 'a e ko ē na'e fai 'a e feme'a'aki ki ai. Ka ko e tokoni atu eni ia 'a 'Asitelēlia na'e fai 'a e kole kia kinautolu, ko e 'uhinga pē ko 'etau tu'unga fakapa'anga, *deficit* mo e me'a, pea na'a nau pehē ke nau tokoni mai ai, 'omai 'a e 2 miliona 'a 'Asitelēlia, 'a ia ko e 3 poini fiha mahino he 'Otua 'ikai mauin...

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e pa'anga ko eni he 22/23 'oku te'eki ai ke ngāue'aki e.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'osi totongi foki ia, 'a ia ko e me'a 'oku 'asi ai he, he 'oku 'i ai 'eku ngāue 'aku ia ke totongi 'aki ia 'a 'etau fusi ko eni 'etau *cable* ki Ha'apai ko eni mo Vava'u. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e 'uhinga 'eku lave Sea, he 'oku 'asi ia 'i he fakamole, *expenditure*, pa'anga hū atu ia 'o e ta'u fakapa'anga ko eni. Ka ko e 'uhinga foki 'eku tokanga ki ai, he ko e pa'anga ai ko eni na'e totonu ke 'alu ia ki he Tonga *Cable*, kapau ko ia, ke fakakaukau, he 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o fakatokanga'i 'a e tu'u 'etau ngaahi public enterprise pea mo e fatongia 'o e ki'i *Ministry* ko eni.

He 'oku, kae kehe ko e ngaahi fakamatala na'a ku kole 'e au 'a e fiema'u, hangē ko e 'ai pē ke fakatokanga'i Sea, 'a e ngaahi fakamatala pa'anga 'a e ngaahi public enterprise 'o e Fale ni ia, 'oku 'ikai ke tau lava tautolu 'i faitu'utu'uni, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha information ia ke tau ngāue ai.

Tokanga Tongatapu 7 ke 'oua fakalele pisinisi 'a e Pule'anga

'A ia 'oku mahu'inga ko e anga pē ia 'eku fo'ou, 'oku mahu'inga kia au ke 'omai, he 'oku fakatupu langa 'ulu ia he'ete sio 'oku fepuna'aki pehē 'a e me'a, ko e ki'i me'a pē 'e taha 'oku ou fie lave ki ai Sea, ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e Lulutai 'i he malumalu e *Public Enterprise*, he ko hono, he ko e kupu 14 'o e Lao *Public Enterprise*, ko e fatongia 'o e Pule'anga pea nau hanga leva 'o fokotu'u ha kautaha 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke fiema'u ke pisinisi 'a e Pule'anga, pea te nau ta'u pē 'e 1, ke nau ngāue hono fokotu'utu'u e kautaha ko eni, 'osi eni lava eni 'a e ta'u 'e 3 Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakahoko atu na'e 'osi fai 'a e tali 'anenai Sea, ko e fakatonutonu e 'oku fai, na'e fai 'a e tali 'anenai ko e *company* eni, 'ikai ko ha *Public Enterprise* 'a e Lulutai. Ko e mōmeniti 'ene toe kau he ...

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou fakamālō au ki he Palēmia he tali ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ke u ki'i me'a hifo pē Fakafofonga e. 'Oleva pē ke maau pē. Hā ho'o me'a 'Eiki Palēmia kau ki he Lulutai.

Tali Palēmia ko e Lulutai 'oku 'ikai ko ha kautaha pisinisi Pule'anga ka ko e kautaha kuo 'osi lesisita

'Eiki Palēmia: Ko e kautaha, na'e 'osi 'eke mai pē foki heni 'anenai, pea na'e fakahoko atu 'osi lesisita ko e kautaha, 'oku kehe 'a e kautaha mei he *public enterprise*, 'o kapau leva 'oku

‘i ai ‘a e founnga ke ‘alu ai ki he *schedule*, na’e ‘osi ‘omai pē ki he Fale ni, ‘o liliu ‘a lao ke pau ke kau leva he *schedule* ko ia, pea hoko leva ko e *public enterprise*. ‘I he taimi ni ‘oku ‘ikai ko ha *public enterprise* ‘a e Lulutai, ko e kautaha, *registered company*. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e maumau lao ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai. Ko e tu’utuuni ‘a e lao ta’u pē ‘e taha ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga. ...

<005>

Taimi: 1805-1810

Sea Komiti Kakato: ... malanga pē Feitu‘u na ia ‘oua ‘e ‘ai ke maumau lao he ‘oku ‘i ai pē founnga ia ‘oku ke ‘osi me‘a mai ‘anenai te ke lava ‘o ngāue‘aki ‘i he Fale ni.

‘Eiki Palēmia: Ko e ta‘u ‘e taha ko ia Fakafofonga kapau te ke me‘a ki he Lao ‘o kapau ‘oku *public enterprise* ‘o kapau ko e kautaha pē ia ‘oku te‘eki ke kau ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu Palēmia ai. ‘Oku ‘ikai ke puna ‘ea.

‘Eiki Palēmia: ‘Ohake hake ange Lao.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai puna ‘ea ha kautaha mei he hala‘atā pē *public enterprise* pau ke ‘uluaki hanga ‘o lēsisita hangē ko ‘ene lau ka ko e ta‘u pē ‘e taha ke nau talēkita ai ta‘u pē ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki mo ki‘i me‘a hifo ki lalo mo me‘a lōua hifo ki lalo fakamolemole ē. ‘I he mahino ko ē kiate au ‘a e pē ko e ‘alu ‘a e ni‘ihi ko eni ki he poate kuo pau ke ‘omai ki he Fale ni ka ‘i he me‘a mai ko ē ‘a e Palēmia ko e kautaha ‘oku kei ‘i he malumalu pē ‘o e Pule‘anga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘ai ke famahino‘i pē.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke pisinisi ‘oku ‘ikai ke pisinisi ‘a e Pule‘anga.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē Fakafofonga ē.

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku pau ke fai he Pule‘anga ki he lelei fakalukufua ‘o e fonua kau heni tau ‘ai ‘a mala‘e vakapuna kau heni tau ‘ai ‘a uafu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu ē. Na’e toki folau mai ‘eku fine‘eiki mei Ha‘apai ‘o ne talanoa ki he ngai‘i ‘a e vaka ‘Eiki Sea ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ko ha ... ‘oku ‘ikai ko ha fokotu‘utu‘u eni ia malu mo pau ki he fonua ‘a e fokotu‘utu‘u fakahoko he Pule‘anga.

'Eiki Palēmia: Te tau foki ki he poini fakalao na'a ke 'ai mai 'o kapau ko ha *public enterprise* 'oku ta'u 1 pē ha mēmipa ha taha tau pehē ha Minisitā pau ke 'i tu'a ka ko e kautaha ko eni 'oku te'eki ke kakato ia kae 'alu 'o *public enterprise* 'oku kei *public company* pē Sea. Ko e me'a ia ke me'a atu 'a e Fakafofonga 'o me'a ki ai he te tau lōloa he 'oku 'ikai ke ne mea'i 'a e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Lao fakatatau ki he Lao na'e tali pē he Fale ni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia, me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou faka'amu pē ke tukuange ke tau talanoa'i ke mahino ke mahino ki he Fale ni mahino ki he kakai 'o e fonua pea mahino ki he 'Ene 'Afio. Ko e mahu'inga ko eni ko e kautaha ko e me'a ia 'a 'au homou 'api ko e me'a 'a e Pule'anga 'oku ui ia ko e *public enterprise* ka te ke lesisita kautaha 'oleva ke u luelue pē ai he na'a ku 'i he poate. Lesisita kautaha pea ngofua leva e kau Minisitā ke nau poate ai he fo'i ta'u pē 'e taha, lolotonga 'osi pē fo'i ta'u 'e taha pau ke nau paasi ko e tu'utu'uni 'a e Lao, ta'u eni 'e tolu Sea 'oku kei maumau'i e Lao mo e lāunga e fonua ni pea 'oku 'osi mateuteu 'a e *private sector* ai ki he *industry* ko eni.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu pea kapau 'oku me'a pea 'oatu ki he Kalake ke 'omai e Lao ke me'a ki ai 'a e Fakafofonga ke ne mea'i 'o kapau ko e *public enterprise* ta'u taha. Na'a ku kau pē mo au he poate na'e poate 'uluaki ko ē 'a e *TCL* na'e Sea ai 'a Tu'ivakanō na'a mau mēmipa 'osi pē ta'u 'e taha mau hū kitu'a. Ko e kautaha ko eni na'e toki fokotu'u ko eni 'oku kei *company* lesisita 'i he *Companies Act*. 'Oku te'eki ke 'alu 'o hoko ko e *public enterprise* na'e 'omai e Lao heni ki he *public enterprise* 'asi ai 'a e makatu'unga 'a e founa ko e hā e me'a 'oku ui ko e *public enterprise*. Ko u kole atu ki he Fakafofonga fakamokomoko pē 'alu 'o me'a ki he Lao.

Paula Piveni Piukala: Ka ko hai leva te ne tānaki 'a e ...'a e kautaha.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole 'osi a'u mai 'a eme'a ia 'oku ke me'a ki ai 'ikai ko ha Fakamaau'anga au ia ke 'uhinga ke mou fakafekiki fakalao pea u ...'oku ke me'a mai pē ko 'eku ki'i lou'ulu au ko eni 'oku ngata pē ia 'i Fale Alea ni. Ko e Fakamaau'anga ia 'oku 'i ai ho lou'ulu ia 'o e Feitu'u na te ke me'a atu ki ai 'o fakatonutonu fakalao ka tau hoko atu. Ko ia 'oku loto ke tali e vouti ko eni 'io Tongatapu 4 pea me'a mai 'a 'Eua 11.

Tokanga ke vakai'i tu'utu'uni ki hono fili kau Talekita Poate & fakalelei'i 'enau taliui ki he'enau ngāue

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato Sea 'oku ou loto pē au ia ke u 'oatu mu'a 'a e tokanga ko eni Sea ko e ta'u ko 'etau hanga 'o vahe'i atu 'a e pa'anga ki he potungāue ko eni ke ne tokanga'i 'e ia 'a e ngaahi kautaha 'oku 'ikai ke fu'u 'asi kakato mai kia tautolu Sea.

Pea 'oku ou tui Sea ko e tokanga ko eni ko ē 'a e Hou'eiki ke 'i ai ha tupu pē ko ha *dividend* lelei ke 'omai mei he ngaahi kautaha ko eni 'e 'i ai hono ngaahi makatu'unga tefito, na'e fai'aki e tokanga ki ai 'a e tēpile ko eni. Pea ko u tui au 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'i he potungāue ko eni ka ko e kau talēkita 'o e ngaahi kautaha fakapule'anga 'a ē ko ē 'oku 'ikai ke fu'u 'asi kakato mai kia tautolu. Pea ko u loto ai Sea ke taki homou tokanga ki he peesi 23 'enau palani ngāue ko eni ki he kaha'u, peesi 23 ko u tui pē 'oku nau hanga 'o faka'ilonga'i lelei 'a e me'a na'e fai ki ai 'a e tokanga. Pea ko u kole pē Sea ke u hanga 'o... 'a ia ko e peesi 23 kamata'anga

pē ‘a ia ko e feinga eni ke lelei ange ‘a e tu’utu’uni ki hono pule’I ‘o e kautaha pisinisi ‘a e Pule’anga ē, pea ‘oku nau hanga ‘o faka’ilonga’i ...
<007>

Taimi: 1810 – 1815

Māteni Tapueluelu : ... ‘oku mahino ‘aupito mai heni Sea ‘oku mahu’inga hono fokotu’u ha Poate Talēkita falala’anga ke fakapapa’i ‘oku pule’i lelei ‘a e ngaahi kautaha pisinisi. Ka ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ‘oku fakafaingatā’ia’i ia ‘e he ngaahi liliu fakapolitikale mo ‘enau kau ki hono pule’i ‘a e ngaahi kautaha pisinisi. ‘Ikai ngata ai ‘oku fiema’u ke fakalelei’i ‘a e taliui ‘a e kau Talēkita ‘o fakafou ‘i he founa sivi’i ‘o e ngāue ‘a e kau Talēkita kuo fakalelei’i.

Ko e taumu’a ‘o e ta’u ni ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai Sea. Ko e taumu’a ‘o e ta’u ni ke toe vakai’i ‘a e tu’utu’uni ki hono fili ‘o e kau Talēkita ke fakapapau’i ‘oku si’isi’i ‘aupito ‘a e uesia mei he ngaahi liliu fakapolitikale Sea. Na’e fai ‘a e tokanga atu mei he tēpile ko eni ki hono fili ko ia ‘o e kau Talēkita he te tau lele tautolu ia he mata’ifika ka ko e kau taki ia ko ē ‘oku nau hanga ko ē ‘o pule’i e faka’uli ‘a e misini e ngaahi pisinisi pē ‘e tupu pē ‘ikai Sea. Pea na’e ‘i ai e tokanga atu ke fakapapau’i mu’a ke ‘i ai ha *process* ‘e filifili lelei ai e kau Talēkita ‘Eiki Sea. Ke ‘i ai hono tu’uaki ‘o e ngaahi lakanga kitu’a pea tohi ki ai ha ni’ihi ‘oku nau taukei, ngaahi fakamo’oni ngāue kae lava ke sivilivi’i pea tukuange ke nau lele’i honau taimi ‘Eiki Sea ‘o fakatatau ki he poto’i ngāue mo e ‘ilo ‘oku nau ma’u ka ‘oku ‘ikai ko ‘enau maheni pē mo e kau Taki.

‘A ia ko e me’a ia a’u pē ia a’u pē ia ki he Potungāue kuo nau mea’i ‘e nautolu e polokalama ko ia palopalema ko ia pea ‘oku ‘i ai e poupu ‘e ‘Eiki Palēmia ki he fo’i polokalama ko eni kapau ‘e teke’i ia ke ‘i ai ha fa’ahinga tu’utu’uni ke ‘oua ‘e toe fili pē. Fili pē hangē ko e tu’u he taimi ni ‘oku ‘atā pē ia ke fili ‘e he ‘Eiki Minisitā *Public Enterprise* kae ‘i ai ha ngaahi *due process* ke fou ai tu’uaki, tohi atu, ‘initaviu, ‘analaiso kinautolu mo sivilivi’i mo fakamaaka pea toki tukuange ha tokotaha pau. Ko hono ‘uhinga Sea ka ‘ikai ko ‘ene maliu pē ko ē ‘a e fa’unga fakapolitikale liliu ai ‘a e kau talēkita kamata fo’ou e pisinisi. Ko ‘ene liliu pē ko ē kau taki fakapolitikale liliu e kau talēkita pisinisi kamata fo’ou e palani mo e visone.

Ko e anga pē e poupu atu ‘Eiki Sea ki he palani ko eni ‘oku ‘omai pea tupu ai Sea ha’atau ‘amanaki ‘e ‘i ai ha *dividend* mo ha tupu ke ‘omai ki he Pule’anga he ngaahi kautaha ko eni. Mamafa eni ia Sea ko hono ‘uhingá ko e ‘ikai ko ia ke tau a’u kakato kiate kinautolu ki he ngaahi pisinisi. *Arms length* mahu’inga leva ke fakapapau’i ko e kau taki mo e kau talēkita ko ia na’e sivi mo’oni pea nau taau pē ke ‘i ai. Ko e ki’i poupu pē ia ‘oku ‘oatu ki he palani ngāue e Potungāue ko eni. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. ‘Eua 11 me’a mai.

Tokanga ‘Eua 11 ki he fakalele ngaahi ma’u’anga vai mo e ma’u’anga ‘uhila

Taniela Fusimālohi : Sea mālō. Ko e poini ‘oku ou fie fakahoha’a au ia ki ai Sea ko e, ‘oku hā ‘i he palani ko eni ‘a e Potungāue ko eni pea ko e faka’amu pē ko e ngāue ‘oku fai ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ka hoko mai. ‘I he peesi 10 ko ē ‘o e palani ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ai ki he vai pea mo e ma’u’anga ivi. Ko ‘eku fakakaukau eni Sea ki he ngāue ko eni ‘oku fai ‘e he Potungāue ko eni pea mo e ngaahi Poate. Na’e ‘i ai foki ‘a e faka’amu he ta’u kuo ‘osi pē ‘e lava ‘omai ‘a e ngaahi lipooti fakata’u ko ē ‘a e ngaahi *Public Enterprise* he ‘oku nau toitoi mai foki he Potungāue ko ē. Pea ko e ‘omai ko ē Lipooti Fakata’u ‘omai pē ‘a e fo’i ‘ata

fakalūkufua 'ikai ke 'omai 'a e fakaikiiki. Ka ko e anga eni 'eku fakakaukau Sea. Hangē ko Ha'apai 'Eua mo e Ongō Niua. Ko e fakatātā pē eni ki he Vai. Ko Tongatapu ni ko e Poate Vai Nuku'alofa 'ata'atā pē. Ko e 'ū kolo fai pē ia 'e he ngaahi Kōmiti Vai Fakakolo. 'Oku ma'ama'a e vai ia ai ki he...

Fakatonutonu 'oku kau 'a 'Eua mo Ha'apai mo Tongatapu hono fakalele mo tokanga'i vai he Poate Vai

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu. 'Oku 'i ai pē mo e *Water Board* 'oku 'i 'Eua 'oku 'i Ha'apai 'oku 'ikai ke 'i Tongatapu 'ata'atā pē Poate Vai. Ko e toki mavahe pē ko ē mei Nuku'alofa 'oku toki 'i ai leva 'a e fanga vai fakakolo ka 'oku lele pē 'i 'Eua 'a e Poate Vai tatau pē mo Ha'apai mo...Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Palēmia.

Fokotu'u 'Eua 11 ke tuku ki he ngaahi Komiti Vai Fakakolo hono tokanga'i vai fanga ki'i kolo iiki

Taniela Fusimālohi : Sea ko 'eku poini 'aku ia 'i he tafa'aki ko ē 'e taha 'o e fo'i koini ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'oku pehé ni. Hangē koe Vai, Nuku'alofa 'ata'atā pē Poate Vai. 'Uta tuku ia ki he ngaahi kolo ke ma'ama'a fe'unga. Ko e fo'i tafa'aki ko ē taha hangē ko e fakatātā eni Sea. Veve, 15 'a Tongatapu ni, Nuku'alofa toe 15 pē 'i tahi 'a ia ko e me'a tatau 'oku hoko ko ia ..

<008>

Taimi: 1815-1820

Taniela Fusimālohi: ... fēfē kapau 'e tukuange vai ia ko ē he fanga ki'i feitu'u iiki hangē ko 'Eua ko Ha'apai tukuange ia ki he'enau Komiti Vai pē ko ē na'a nau hanga ko ē 'o tokanga'i ko ē ki mu'a. Ko e vai ko ē 'a 'Eua na'e na'e 'osi tali foki ia he Fale ni ke fakafoki ia ki 'Eua ka ko 'eku toe malanga pē 'a'aku ai he 'oku te'eki ai fai e fo'i ngāue ia ko ia. Ko hono 'uhinga eni 'oku 'ai pē fo'i totongi 'e vai 'e taha 'o lele tatau 'o a'u ki he fanga ki'i feitu'u iiki pē. Pea ko e ko e me'a leva 'oku hoko 'oku hoko leva e me'a ia ko eni 'oku *cross subsidize* pē 'oku toe tokoni'i 'e he vai ia ko ē 'oku tānaki ko ē he fanga ki'i feitu'u iiki 'a e fakamole ko ē 'a e ngaahi feitu'u lalahi hangē ko Nuku'alofa 'oku 'osi 'ilo pē ia 'e mautolu 'Eiki Sea.

'A ia ko e lau kilu ko ē 'oku tānaki ko ē he Poate Vai, Poate Vai 'i 'Eua 'oku mai ia ki he Patiseti ko ē 'a Tongatapu ni. Na'e 'osi fakahoko e ngāue ia 'i he 2000 tupu he 'osi ko ē hono hanga 'e Nu'usila 'o fakalelei'i pea ko e faka'amu ia hanga 'e he Poate Vai 'o ako'i 'a e Komiti Vai ko ē 'a 'Eua ke nau lava 'o fakalele pea na'e 'osi talamai ia ke mau fai e teuteu fa'u mai e palani 'i ai mo e sino'i pa'anga ke ngāue'aki pea na'e 'osi 'ai ia. Pea mau lele atu mautolu 'i he 'aho ko ia 'oku, ko e 'Eiki Palēmia na'e *CEO* he taimi ko ia te'eki ke tali ia 'e he potungāue. Ka 'oku 'osi 'i ai e *MOU* ia ki ai 'Eiki Sea ka 'oku talangata'a mautolu ia 'a e Pule'anga ki he *MOU* na'e tonu ke fai mo fakahoko.

Fiema'u Pule'anga ke 'ave 'a e lelei taha ma'a e kakai

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a mahu'inga heni pē ko 'etau talangata'a ko e *MOU* 'oku ai e *MOU* 'oku ... Ko e me'a mahu'inga ia ko ē ka mautolu ke fai e me'a 'oku lelei taha ma'a e vahefonua. Ko e me'a ia 'oku mahu'inga taha ia he ko homau fatongia ia na'a mau fuakava ki ai. Pea ko e me'a tatau pē 'oku mea'i pē ko e mālō pea mo e ha'u e *Foundation* ko eni mei 'Asitelēlia 'o tokoni'i tautolu mo e pa'anga ko ē na'a ne mai ke fai 'aki e ngāue ko eni 'o lava ai 'o ma'a ai e, ko e 'uhinga pē ko 'etau ko hotau ivi uanoa ai kapau 'e toe tuku atu ki he fanga ki'i kolo iiki Sea he ē ko e anga pē ia e fakatalanoa ko e mea'i pē he Fakafofonga na'a nau feme'a'aki pē mo e kautaha na'a nau o mai 'o feinga ke tokoni pea nau fengāue'aki mo e Tonga *Water Board* mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku poini 'a'aku ia Sea kuo 'osi 'i ai pē mōtolo ia ai kuo 'osi tu'u he ko e vai 'a 'Eua ia na'e tuku pē ia 'i 'Eua. Ka na'e ha'u 'a e 'a e Pule'anga he 'aho ko ia 'o talamai ke 'oange ke 'ai he 'e lelei e vai. Ko 'ene toki sai eni he ha'u e *Foundation* ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmia ka ko 'eku poini 'a'aku Sea 'e ma'ama'a fe'unga ange 'a e me'a pehē hono tukuange ki he feitu'u pehē 'oku si'isi'i fe'unga nau lava 'o fakalele fakalelei 'i hono fakapipiki mai ki heni pea tānaki e silini ia mei he ngaahi feitu'u pehē hangē ko Ha'apai.

Sea Komiti Kakato: Fēfē, fēfē eni 'e 'Eua 11. Fēfē ke mou nofo nofo pē he Pule'anga? 'Aki e 'uhinga ko eni ko e me'a eni 'oku 'osi hoko 'i 'Eua ē. Na'a faifai kuo toe mavaeua ho'omou vai 'o hangē ko e vaka 'o toe tu'u mai e kāinga ko ē ia 'oku 'ikai ke nau fiemālie homou tauhi. 'Oku lolotonga hoko foki ia. Ko 'etau feinga eni ko ē ke fakatahataha'i kimoutolu kotoa. Mahalo 'oku sai ange pē ke mou me'eme'a pē he Pule'anga ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ke mou fu'u tangata na'e 'i ai foki e fu'u me'asivi na'e 'ai he Pule'anga ke sivi ko ē 'a e pea a'u ki ha tu'unga 'ikai ke toe lava 'e he Poate Vai ia 'o fetongi 'a e fo'i me'asivi *purify* 'o e vai ko ia 'o a'u he taimi ni 'oku kei nofo ai pē tangutu pē fu'u me'angāue ai ē. Me'a pē ke toe vakai'i pē ke mou hokohoko atu pē.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ko e ko 'eku poini 'a'aku ia ko e poini faka'ekonōmika ia. 'ikai ke fengāue'aki ia mo ha nofo fakahā he, ko e me'a fakalukufua e vai ia he 'oku 'inasi ai e tokotaha kotoa ...

Sea Komiti Kakato: Poupou.

Taniela Fusimālohi: Ko e poini faka'ekonōmika eni ia 'e ma'ama'a ange ia hano tukuange ke fakalele pea nau ongo'i ko e me'a 'a nautolu 'i he taimi ko ē 'oku nau ongo'i ai ko e me'a 'a nautolu pea 'oku nau hanga leva 'o fakamahu'inga'i. Ko e tu'u mai ko ē he tafa'aki 'e taha 'a e tokoni 'oku 'osi fakafou mai 'e 'Aositelēlia e tokoni 'i he sio ki he Finefeuiaki *Foundation* 'a ia na'e toki 'osi 'enau ha'u e fu'u kau 'enisinia mataotao ia 'a 'Asitelēlia 'o ngaahi 'osi pē ko ē 'oku ma'u. Kapau na'e kei tuku he Poate Vai 'e Sea he 'ikai pē ke mato'o e palopalema ia ko eni pea ko 'eku 'uhinga ia Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu atu. Ko e fengāue'aki mo e Poate Vai na'e lava ai na'e feinga atu ko ē ke fengāue'aki mo e Fakafofonga mo 'enau kautama vai na'e 'ikai ke lava lelei ai e ngāue ai pea na'a mau foki mai leva 'o ...

Taniela Fusimālohi: Sea fakatonutonu atu mu’a e fakamatala ia ko eni ...

’Eiki Palēmia: He ko e ‘uhinga ia na’a nau a’u ange ai ‘o nau ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io Fakafofonga. Ki’i me’a pē ki lalo kae fai e fakatonutonu e Palēmia ē. Me’a mai ange ‘Eiki Palēmia ho’o fakatonutonu.

’Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga hangē ‘oku ne tukuhifo foki e *Tonga Water Board* ka ko e fengāue’aki lelei ‘a e *Tonga Water* pea mo e *Foundation* ko eni ‘a e ki’i ‘a e motu’a ko eni ko Sione na’e lava ai e ngāue he na’e ‘osi fai e ngāue ia pea mo e Fakafofonga ...

<009>

Taimi: 1820 – 1825

’Eiki Palēmia: ... Na’e ‘i ai e palopalema ai pea foki mai leva ‘a e tokotaha ko eni ‘o fengāue’aki mo e *Tonga Water Board*. Na’e lele mai, na’e a’u mai ‘a e motu’á ni mau talanoa he ko e ‘uhingá ko ‘ene mahu’inga’ia ke fai ha tokoni ki Ha’apai. Peá u talaange ki ai ‘oku sai ‘aupito pe ngāue ko e *Water Board*. Ka ai ha toe me’a te mau ala tokoni atu ai, fakahoko mai. Pea ko e fie tokoni pe eni Sea ‘okapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e ala toe leleiange e fakahoko fatongiá, ‘atā pe au ke fai ha talanoa ki ai mo e Fakafofongá. Ka tau foki mai pē ki he ‘Esitimetí he ko e talanoa *policy* foki eni hangē ko ‘ene me’á fekau’aki eni ia mo e ‘ekonōmika ‘o e fakalele ‘o e vaí, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Sea, ko ‘eku feinga ke fakatonutonu e fakamatalá he ko e pa’anga ‘e 40000 tupu mei he’emau seniti Fale Aleá na’a mau tokoni’aki ki he ngāue ko eni. Pea toe ō mai mo e kakaí ‘i ‘Eua ‘o tokoni. ‘A ia ‘oku hala e fakamatala ia ‘o pehē na’e ‘ikai ke mau tokoni nautolu. Ngaahi ‘aki ‘emau vaká, ‘ave e koniteina ‘e 2 ki ‘Eua ‘a e Kautaha pe ko eni. Mau ngāue fakataha ai ‘i he fo’i uike ‘e 2 ki he 3 ko ē na’e fai ai e ngāue

Sea Komiti Kakato: Mālō

Fokotu’u tukuange ki he kakaí ke nau pule’i vai mo e ngaahi ma’u’anga ivi mo ‘uhila he ‘e toe ma’ama’a ange ai

Taniela Fusimālohi: ‘Osi fakamālō e vahefonua ia mo e kakaí ki he fu’u ngāue mā’ongo’onga pehē. Ka ko u foki mai pe au ki he’eku poiní Sea ko ‘eku ‘eké ko e patiseti ko eni ko ē pa’anga ngāue ko ē ta’u ní ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ke fai ā e ngāue ko iá. Tukutukuange atu e ngaahi vahefonua pehē, ‘Eua, Ha’apai, Ongo Niuá. Tuku atu ki honau nimá ‘a e me’a na’a nau fiema’u ko e fiema’u vivili kia nautolu. Kae fai e me’a ko eni ko e pehē ke tuku he Pule’angá. Fu’u lahi e kaveinga ia mo e me’a ke fakakaukau’i ‘e he Pule’angá.

Ko ‘enau toe hoko atu ko ē ke fakakaukau’i e ‘ū me’a pehē ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke sai ai ‘etau fakalele ‘a e me’a fakalukufua ‘a e Pule’angá. Tau tukuange ki he kakaí, kae ‘oua te tau hanga ‘e tautolu ‘o pulepule’i pe ‘a e me’á. Tau tukutukuange atu e me’a ko ē ‘oku malava ‘e he ngaahi feitu’u pehē ke nau fakahoko ia ‘e nautolu. Ko e vai pea mo e me’a ko eni ki he ma’u’anga ivi pea mo e ‘uhilá.

Sea ko 'eku poini faka'ekonōmika 'e ma'ama'a ange hono tukuange ko ē ke nau fakalelé 'i he fakalele fakalukufua ko ē 'e he Pule'angá. He 'oku hoko ai e me'a ko eni 'oku talanoa ki aí 'a e *gross subsidy*. Tānaki e pa'angá meí he masiva ko ē 'i tahí 'o 'omai ia 'o fakalavalava'aki 'o e fatongia 'o e ngaahi Poaté 'i hení. *Cover* atu 'aki 'enau *overhead cost* mo e hā fua e ngaahi me'a ko iá. 'Oku 'omai ia ke tokoni'i'aki

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu

Taniela Fusimālohi: e masivá 'aki 'a e

Sea Komiti Kakato: 'Io

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú ia Sea

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo 'Eua 11

'Eiki Palēmia: Ko e lelei 'oku ma'u 'e he fanga ki'i motu ko eni 'oku 'ikai *financing feasible*, fu'u iiki. 'Oku ma'u ia meí he ngaahi fonua lalahi hangē ko Vava'u pe ko Tongá ni ē. 'A ia ko e anga ia ko e fakatonutonú ē he kapau te nau lele pe ai kātoa e *capital cost* mo e *opex* 'a e me'á ia. 'E fu'u lahi ia ki he tokolahí ko ē 'o e kāingá. Pea kapau te tau toki talanoa faka'ekonōmika ki ai 'amui peá ke 'e Fakafofonga, toki 'ai ia 'amui ka ke foki mai mu'a. Ko e ki'i seniti ko eni 'oku fai'aki e ngāué, lava pe ia ke toe fai ha sio ki ha 'ū, hā e 'ū fekitoa 'okú ne hanga 'o 'ai 'o pehē, tau pehē ke toe ma'ama'a ange e vaí fakalukufua.

Pe ko e 'ai 'o *ram fence* ha ngaahi tafa'aki pea ko e ngaahi 'a vahe motu. Lava lelei pe ke ka ko e 'uhingá pe ke ke me'a mai 'o 'omai ho'o fakakaukáu pe te ke tohi mai, pe toki fehu'i mai. Ko e 'uhingá pe ke fai ha feme'a'aki ai mo fai ai ha talanoa. He 'oku tatau kotoa pē tau feinga ko e hā e me'a 'oku lelei fakalukufua mo 'etau ngaahi fonuá mo 'etau ngaahi vāhengá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia, 'e Fakafofonga

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku faka'osí 'aku Sea faka'osi atu 'eku malanga ia 'aku. Ko e fo'i poini ko ení, na'e 'ikai faka'amu e tokoní ia ke ngāue'aki 'enau tokoní hangē ko e tokoni 'a Nu'usilá ke tufi pa'anga ai e Pule'angá. Ke 'oua 'e *make money* 'a e Pule'angá he tokoní he ko 'ene me'a 'oku lolotonga fai ko ē he taimi ní.

Na'e 'uhinga e tokoní ke tokoni hangatonu ki he masivá pea 'oange pe ki he nima e masivá 'a e ngāué ke ne fakakaukau'i kae lava e masivá 'o tokoni kiate ia pē. Ko e tu'unga ko ē e taimi ní ko e fu'u tokoni ko ē na'e lau miliona. Ko u tui na'e 3 miliona he 2002, 'oku lolotonga tātānaki pa'anga ai e Poate Vaí. Ko e tokoni ko ē na'e toki 'osi 'e Sione Finefeuiaki *Foundation* 'e hoko pe tanaki pa'anga.

'Oku 'ikai ke fai e tokoní ia pea holo hifo ai e totongi vaí ia 'i 'Eua, 'ikai. 'Oku tu'u tatau pe ia pea ko 'eku poiní ia. Ka 'oku 'oange ha faingamālie kakaí ke nau *take responsibility* ki he'enau mo'uí mo e me'a lelei kia kinautolu. Ko 'eku poiní pe ia Sea, mālō

Sea Komiti Kakato: Mālō

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai pe me'a 'oku ui ko e *duty of care*, pau pe ke tau nofo tokanga'i hotau kakaí. Ko e fatongia ia na'e fili mai ai tautolu ke tau ō mai 'o fakahoko hotau fatongia ki he lelei tahá. Pe ko e hā e me'a 'e fai ke tokanga'i'aki ai e ngaahi me'a 'oku tō nounou ai fakaivi. Hangē pe ko ē ko e me'a 'okú ke tokanga ki aí ko e vai, 'uhila mo e alā me'a pehē. Pea kapau leva 'oku tau sio atu pē 'e si'i palopalema ai ha feitu'u ka te u kei 'oatu pe me'a ko íá. Tuku mai ke tau fai 'etautolu e fatongiá pea ka 'i ai ha sēniti 'oku tānaki ki ai, fiema'u ia ke fakalele'aki e ngaahi ngāue ko íá. Pe ko hono *maintenance* mo e 'ū alā me'a pehē Sea, mālō 'aupito e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia, 'Io Tongatapu 7 me'a mai

Tui Tongatapu 4 'oku hala hono tukuatu ki he Poate 'Uhila ke fakalele 'a e 'uhila mo e maama sola

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou 'oku ou hoha'a pe ko fē taimi te tau ...

<010>

Taimi: 1825-1830

Paula Piveni Piukala: ... tau talanoa ai he ngaahi, he *issue* e ngaahi *public enterprise* ko ení. He 'oku hangē ko e, ko e Poate 'Uhilá, Poate 'Uhilá 'oku 'i ai e ngaahi polokalama sola na'a ku fanongo hake 'oku hangē eni ia ko e me'a ia 'a e Poate 'Uhilá. Sea ko e 'uhinga 'eku fakatalanoá na'a ku *involved* 'i he me'a ko ení 'i he Poate 'Uhila 'a Fisí. Ko e me'a 'oku nau fiema'u mei he kau 'inivesitoá 'Eiki Sea ko e me'a 'oku ui ko e *PPA*. Ko e me'a pē 'oku nau fiema'ú pea 'oku *improve* pea 'oku holo e 'uhilá mo e me'a. Ko eni ia 'oku kau e fu'u poaté ia hono fakalele. Ko e *PPA* 'oku pehé ni. Kau 'inivesitoá hanga 'enautolu 'o fokotu'u e ngaahi fu'u *plant* 'ikai ke kau ai e poaté, 'ikai ke kau ai e Pule'angá ia, fokotu'u ia 'enautolu.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a pē 'oku nau ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. 'Eiki Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Ko e *power versus agreement*.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me'a hifo.

'Eiki Palēmia: Ko e ... ia 'oku 'ilo'i pē he tafa'aki ko ení 'a e *PPA* Fakaafongga. Ko e *PPA* ia 'a ia ko e 'uhingá ko ha aleapau 'a e tokotaha 'oku ha'u ko ē 'o tau pehē ke ha'u 'o 'inivesi. Pea te tau sio leva pe ko e ki'i *Power Purchase Agreement* ko íá 'oku sai ki ai pe 'oku sai kia tautolu. Ko e alea ia ko ē 'oku 'aí pe 'e seniti 'e fiha, hā e ta'u lōloa, 'a ia ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ki he Fakaafongá 'oua 'ai ke pehē 'oku 'ikai ke mau 'ilo'í. Pea 'oku pau leva ke faitu'utu'uni ki ai ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pē ki he 'Eiki Palēmiá ke tukuange pē mu'a ke 'oatu 'eku fakakaukaú ...

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e, 'oleva he na'e, ko e fakatonutonú eni.

Paula Piveni Piukala: He ko e ...

Sea Komiti Kakato: Sai ki'i fakamolemole ē. Ki'i fakamolemole Tongatapu 7 'oku mālie pē ho'o me'á maí ka ko ena 'oku fakatonutonu mai 'Eiki Palēmia ko ena 'oku nau mea'i pē.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e fakatonutonú 'a ē ko ē 'oku a'u atu ko ē ki aí Sea. Ko e faitu'utu'uni pe 'e fai e *PPA* ko e me'a ia 'a e *Power*. He ko e 'uhingá he ko nautolu te nau fua 'o e fo'i tau pehē 'a e fo'i *agreement* ko iá ki he ta'u 'e 20 pe 25 ko iá. He 'ikai ke ha'u pē ha taha ia 'o talamai ko 'eku *PPA* ē tau lele 'aki ia. 'Ikai! 'Oku pau ke fai hano alea'i, pau ke fai ha *negotiate* pea kapau leva 'oku tau pehē ko e me'a ia 'oku sai pea 'e toki fai leva hono *execute* 'a e *PPA* ko iá. Ka 'oku 'ikai ke ha'u pe ia 'o lī mai ko ena, *PPA* ena tau lele. 'Ai pē ke 'ai fakapotopoto ngaahi talanoa fakatātā ke ngali 'oku tau 'ilo pē me'a 'oku tau talanoa ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ke u fu'u mea'i 'e au pe 'oku mea'i he Palēmiá 'a e me'a 'oku ou 'uhinga ko ē ki aí kae tukuange mai ke u fakamatala. He 'oku pehé ni, ko e *negotiate* 'a'aku ko e 'inivesitoá pea mo e Poate 'Uhilá 'oku ngata pē he me'a 'oku ui ko e *PPA*. Ko 'ema *agree* pē te u 'oatu 'eku fo'i *unit* 'e 1 ki he seniti 'e 30 pea ma māvahevahe leva. 'Alu au 'o fai 'eku fatongia, nofo nautolu 'o fai honau fatongia.

Ko e polokalama na'a ku fanongo ai he poate ko ení ko hono *maintenance* ko hono *up keeping* ko hono kumi e kelekele 'oku fai ia he Poate 'Uhilá. Sio ko e taimi ia ko ē 'oku feongoongoi e tama teká mo e tama tā. Pea 'oku 'i ai 'a e kau Poate 'i he 'Uhilá 'oku nau toe mēmipa pē nautolu he kautaha 'inivesitoá. 'A ia ko e poini Sea 'oku *colluded* pea 'oku palopalema ai 'a e anga hono fakalele 'o e ma'u'anga ivi ko ení. Ma'u'anga ivi ko ení 'oku ...

'Eiki Palēmia: Kole pē ke fakatonutonu atu e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e *Power Purchase Agreement* Sea 'e lava pē 'o 'ai ko e *generate* pē ko ē 'uhilá. 'E lava 'o tñaki atu ke kau ai mo e *batteries* ke *store* ai e 'uhilá. 'E lava 'o tñaki atu ki ai mo hono *upgrade* 'o e lainé he ko e 'uhingá 'oku lahi ange *energy* ki hono tufaki. Ko u 'ilo pe au 'oku 'ikai ke mea'i he Fakafofongá he ko e 'uhingá mahalo 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 'E, sai. Sai, kia au mahino ia kia au ē. Mahino kia au e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e, ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ko 'ene mahino pē kiate au pea tau hoko atu ē. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofongá 'o kau kia Lute pea mo 'ene kau he komiti ko ē, tuku mu'a ki he Komiti Pa'angá, komiti ko eni 'atautolu Fale Aleá ke nau vakai'i e me'a ko iá. He 'oku ke me'a mai koe ko u 'osi lave'i 'e au e 'ū me'a lahi 'aupito kau ki he poate ko ení. Ka 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a ko u fie fehu'i atu 'Eiki Palēmia.

Fakamolemole pē ko 'eku Seá ka ko u loto pē koe'uhí ko e fakalukufua 'a Vava'u ni pea 'oku 'ikai ke, 'ikai ke fu'u 'i ai ha taha ke ne 'ohake 'o fekau'aki mo e solá ē. Ko e sola ko eni ko eni 'a ē 'oku 'osi tali kia mautolu vahe motú 'oku mau tui mautolu ke 'oange ki he Potungāue 'Uhilá. 'E 'ai 'afē? 'Osi 'oatu e 'apí, 'osi fai e 'ū alea lisi ki he kongá mo e kongá. Ki'i me'a pē 'oku mau fakatokanga'i 'e mautolu ke vakai'i atu pē ki he Feitu'u na ki he Poate 'Uhilá, 'e 'ai 'afē? Ko e sola ko ē 'amautolu kimu'á na'a mau a'u ki ha tu'unga 'oku mau palopalema pea fai e kole 'o ha'u mo e, 'a e sola 'a Siapaní 'oku 'ikai pē ke ma'u 'a e me'a ia ko ē 'oku

fiema'u he kakaí fakalukufuá. Ko e sola ko ení 'oku 'oange ko ē pe ko e monū'ia 'i he tokoni ko ē 'a e ...

<002>

Taimi: 1830-1835

Sea Komiti Kakato: ... 'a e *Green* ko e kautaha ko ia, 'oku mau fiefia koe'uhi he 'oku 240, pea ko e ngaahi fakamatala ko ē 'oku 'oange 'e lava ho'o haiane lava ai pea mo e fō, hūfanga 'i he fakatapu, lava ai mo e ngaahi *activity* kehekehe pē fekau'aki pea mo e pila, ka ko e fehu'i atu pē ki he Feitu'u na, ka 'oku mau tui mautolu ia ke 'oatu ā ki he Poate 'uhi ki he sio lōloa, ke lava 'o hokohoko atu, ka ko e hā koā 'a e totongi 'e 'omi kia kimautilu mei vahe motu, 'e anga fēfē hono ngāue'aki, ka ko e taimi fē ia 'e kau mai 'a tahi.

Paula Piveni Piukala: Sea kimu'a he tali atu 'e he Palēmia, 'oku ou fie fakatokanga atu ki he palopalema ko ia, 'oku 'ikai ke take *ownership* 'e he poate ia 'a e naunau ko eni, kau 'oatu, he ko e tekinalosia ko eni ko hono *lifespan* ko e ta'u 'e 25. Ko e fatongia ia 'o e 'inivesitoa ke ne hanga 'o tokanga'i e me'a ko ia, ko e me'a pē 'oku na fetaulaki ai te u 'oatu 'a e iuniti te ke 'omai 'eku seniti, pea kapau he 'ikai ke lava 'e he kautaha ko eni 'o 'aonge 'a e 'iuniti na'a nau aleapau ai 'e 'omai pē 'o fakatatau pē ki he'ena aleapau. Ka ko e me'a ko ē ke 'ai ke 'oatu 'a e *solar* ke fakalele 'e he poate, hala ia Sea, he ko e fakakaukau foki Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku mo'oni pē Feitu'u na ko e me'a ko eni 'a Siapani e, na'e tuku mai 'a e ta'u ia 'e 25 ...

Paula Piveni Piukala: 25, ta'u 'e 25 ko e *life span* ia ai, 'osi pē ko ia foaki.

Sea Komiti Kakato: 'Osi ko ia pea toki foaki. Mo'oni 'aupito 'a e Feitu'u na. 'A ia 'oku mau ko e anga pē foki 'eku vakai'i 'e au ka ke fakamolemole pē Feitu'u na 'i he fa'ahinga 'ilo ko ē 'oku ma'u 'e he Feitu'u na, pukepuke pē ia kae tukuange ke tali mai ange 'e he Pule'anga 'a e me'a ko eni 'o ...

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ko ena ki Hunga mo Ofu mo me'a Sea ko e fakahoko mai ia ko ē mei he ngaahi *project e Tonga Power* 'osi fai 'a e *tender* ko e 'uhinga kae hoko atu koe'uhi ko hono fakahoko. Ko Vava'u peseti 'e 17 'enau 'uhila mei he *renewable* 'a e tu'u 'i he taimi ni, ko 'etau feinga foki ke ofiofi hake ki he 100. 'A ia ka ko e tu'u ia ko ē 'i he taimi ni. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga, 'oku, me'apango pē ko e 'ai ke hangē 'oku tau fakafekiki heni pea mahalo ko ha, ke toki 'ai ha komiti ia ke, Komiti Pa'anga, ke tau o 'o talanoa ai mo me'a, ka ko e, 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni ke fai ha talanoa ki ai, 'a e motu'a ni.

Pea 'oku lolotonga fai 'a e talanoa ia ki Niua ke feinga'i 'a Niua ke toe lahi ange ai 'a e *renewable* ko eni 'a e, ... tokanga ki Niuafo'ou, he pea 'oku 'atā pē ia Sea ke 'oange ha tohi fehu'i 'oku 'ikai ke 'i ai hano maumau, pea 'omai ha tali ki ai ki he ngaahi tu'utu'uni faka-*project* pē ko e tu'utu'uni faka-*policy*, ka 'oku ou kole atu ki he fokotu'u atu ā 'a e potungāue ni ka tau hoko atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki'i fehu'i pē ki he Palēmia, he'ene fakalave ko ē 'o pehē ki he *tender*, ko e hā 'a e makatu'unga 'oku nau *tender* ai lolotonga ko iá ko 'enau me'a 'oku fai

ko hono fakaafe'i 'a e kau 'inivesitoa kapau te nau lava ko 'enau femahino'aki pē, ko e *tender* ia hangē ia ha me'a ke toki totongi.

'Eiki Palēmia: 'Ai pē kau tali atu 'e au ko e 'uhinga he 'e tali ke tau po'ulia.

Sea Komiti Kakato: Sai, sai pē 'uhinga kae tali mai pē 'e he Palēmia. Tali mai Palēmia fakamolemole.

'Eiki Palēmia: 'Oku ou pou pou kehekehe 'a e ngaahi *project* 'e Sea, 'oku 'i ai 'a e *project* 'oku *fund* 'e he Pule'anga, 'oku 'i ai 'a e *project* 'oku ha'u 'a e 'inivesitā, he ē, hangē 'oleva pē ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē Fakafofonga e, 'ai pē ke tali pē he'e teke me'a pē.

Fakama'ala'ala Palēmia he ngaahi poloseki kehekehe fekau'aki mo e ma'u'anga 'uhila mei he sola

'Eiki Palēmia: Ki'i mokomoko pē te tau lele pē, 'a ia ko e *project* ko ē, 'oku 'i ai leva mo e *project* 'oku *fund* mai ia mei ha kau *donor* kehe, *project* ia ko ia 'oku nau fiema'u 'e nautolu ke *tender*, ke *tender* ke *bid* mai ki ai ha fanga ki'i kautaha ke nau ō mai 'o fokotu'u 'a e 'u *solar*.

Ko e *project* pehē ia 'i he 'out motu 'oku fai ki ai 'a e lau, *project* ko eni ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga, ko e 'omai ia ke nau ō mai 'o *generate* 'a e 'uhila 'o *sell* ai, *it's a different*, 'oku kehe 'a e *financing model* ia ko ia Sea, 'a ia ko e 'uhinga pē ia 'a e ki'i tokoni Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: ... pea tane'ine'i ke tau fiu fakaongoongo ki he peseti ko ē ko ē na'a nau 'uhinga 'e a'u ki he 2025 kuo peseti 'e 70 'a e 'uhila. He ko e *model* ko ē 'oku ne 'uhinga mai ko ē ko ē, 'a ia ko ē na'a ku fakalave atu ke ha'u 'a e kautaha ia, kau invesitoa nau ō mai kinautolu, mou 'omai 'emau ta'u 'e 25 mo 'emau *PPA* sēniti 'e 30 pea ngata ai, 'ikai ke mou toe kau moutolu he 'ai pa'anga me'a ia 'amautolu.

'Eiki Palēmia: 'E lava ke u toe fakatonutonu atu pē ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: He 'ikai ke ha'u ha inivesitā ia mo ha lau miliona 'o 'inivesi 'i Hunga pē ko, he ko e 'uhinga 'oku fu'u tokosi'i ia te nau ō mai nautolu ki Tongatapu ni hangē ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai he nau ō mai kinautolu ki Tongatapu ni he 'oku tau tokolahi. Ko e *project* ko ē 'oku 'omai ko ē mei 'Asitelelia mo me'a ke tokoni'i 'a e fanga ki'i komiuniti ko ē 'oku 'ikai ke lava ko ē 'o fai 'a e me'a pehē ki ai.

'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'a e *project* ko eni he 'oku kehe 'a e founa ia ki ai, ko e 'inivesimeni ko ē ko ē hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga, kae 'oua 'e hangē ko 'ene lau pae kotoa mai pē ki loto 'o pehē 'oku *PPA* kotoa, mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e *issue* kehe 'a e motu ia, *issue* kehe ...

<005>

Taimi: 1835-1840

Paula Piveni Piukala: ... ‘a e main *distribution line* ko ‘etau feinga ‘a e taki ‘uhila ‘oku ‘i ai ‘etau *generator* heni ‘oku fakalele’aki e loló pea ‘oku ne hanga leva ‘o tukuange mai e ‘uhila he *distribution line*. Ko ‘etau mai ko ē sola ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o fetongi ‘a e ivi ‘uhila ‘oku ha’u mei he *generator* ka nau ha’u mei he la’ā. Ko e me’a ‘oku talanoa mai ia ‘i Hunga ko e ‘isiū kehe ia.

Sea Komiti Kakato: Kātaki fakamolemole, ‘oleva ki’i me’a hifo, fakamolemole ‘oku ke me’a e Feitu’u na ia he me’a kehe me’a mai e Palēmia he me’a ko ē na’a ku fehu’i mo talanoa ki ai. ‘A ia ko e tokoni sola eni ‘oku ‘ange ki he vahe Vava’u ‘oleva pē Tongatapu 1 ē fakamolemole te u tuku atu pē ki he Feitu’u na. Pea ko e me’a ko ē ‘oku mahino kia mautolu ‘oku ua ‘a e founga ‘uluaki ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ia ‘oku nau loto nautolu ke *tender* kitu’a ‘alu leva e ni’ihi ia ‘oku nau loto pē nautolu ke nau ō mai pē nautolu ‘o fai hono *generate* ‘o e ngafa fatongia ki he sola. ‘Oku mahino ia kiate au me’a mai ‘a e Feitu’u na ia ‘i he ‘alunga ‘o e ‘uhila mo e anga ko ē ‘o e peau ‘o e lolo mo e peau ivi ‘o e la’ā anga ko ē te na fetautaulaki ai ke ma’u ai ha ivi lelei ma’a e fonua pea ke ma’ama’a. Ka ‘oku te’eki foki ke tau a’u tautolu ki he peseti ‘oku fiema’u ‘oku ke me’a mai ki ai, ko ia.

Paula Piveni Piukala: He ko e fo’i ‘uhila ko ē ‘e taha *kilowatt* ‘e taha ‘oku *generate* ‘e he lolo sēniti ‘e 76 hono fakamole. Ko e *generate* e fo’i *unit* tatau he la’ā ‘oku sēniti ‘e 28 seniti ‘e 30 tipeni.

‘Eiki Palēmia: Ko u kole atu ke fakatonutonu, ko e ‘ai pē ke fakatonutonu’i ke pehē na’e tonu, ‘ilo’i ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko e *intermittent power* pea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko e *base power* ko e *base power* eni hangē ko ē *generator* ‘e lele pē ha fa’ahinga taimi. Ko e *intermittent* eni ‘o kapau ‘e pulia e la’ā he ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhila ‘oku na kehekehe. ‘A ia ke ‘oua te ne hanga ‘o fakataha’i mai pē ‘o pehē ‘oku tatau pe kehe ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia mokomoko pē Feitu’u na.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘oku ou mokomoko au ka ko e fakahoko ange ki ai ke ne mahino’i ‘a e me’a ‘oku me’a’aki ‘oku kehekehe mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō mo ki’i taimi ai mahino kiate au ko au foki na’a ku fai e teka pea tā e Palēmia kae tā ē ia he mīsini pea mo e sola ‘io ki’i fehu’i mai ange ki’i hū mai ange ‘a Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Mālō Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ‘i he me’a ko eni he *PPA* he ‘oku mahino foki ko e kautaha *private* ke ha’u ‘o fa’u e ivi ‘uhila mei he sola ‘o tufa atu. Ko e fa’ahinga fokotu’utu’u tatau pē ena na’e fai ‘e he *Shoreline* ka ko e ivi ‘uhila *generator* ia ko ‘eku ‘uhinga ia ‘a e me’a ko eni *PPA*. ‘A ia ko hono ‘uhinga ‘e taha ko hono *prioritize* ‘a e ma’u’anga ivi pē ko e hā e fatongia ia ‘o ha toe kakai kehe pē ko ha poate pē ko hono *distribute* pē ko hono tufa ko ‘eku ‘eke ia ‘i he *PPA* mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki e ngāue’aki ‘o e ...

‘Eiki Palēmia: Fakamālō ki he Minisitā *Public Enterprise* e tali e. fehu’i.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga e ngāue‘aki ‘o e *PPA* he ko e *distribution* ‘oku ma‘u ia he Poate ‘Uhila ‘oku ‘i ai ‘enau *generator* ka ko e ‘uhinga ia foki ‘etau ‘ai ‘a e sola ke ne *generate* ‘e ia ‘uhilā *instead* ‘o e lolo ko e ‘uhinga ia ka ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e *distribution network* ia ‘a e Poate ‘Uhila.

'Eiki Palēmia: Mālō ko u tui mahalo kau eni he keisi talanoa taha ko ē ‘uhila.

Sea Komiti Kakato: Tokoni pē ki he Feitu‘u na.

'Eiki Palēmia: ‘A ia hangē ko e me‘a ko ē ko ē ‘a e ko e tokoni foki ke toe fakalalakaka ai kimu‘a hangē ko ē me‘a ko ē ‘a Tongatapu 1 ‘io ‘oku ‘i ai nau ha‘u leva nautolu ia ha‘u pē nautolu ‘ikai ke nau toe fai ‘enautolu ‘a e *distribution*. ‘Omai nautolu ia ‘o ngaahi e *power* fakatau mai ki he Tonga Power toki tufaki leva he Tonga *Power* hangē ko e me‘a ko ē ‘a Tongatapu 1. ‘A ia ko e mōtolo ia ‘e taha, mōtolo ‘e taha pehē mai ‘a ‘Aositelēlia faka‘ofa‘ia au ‘i Kotu pē ko fē ha motu ‘oatu e 1 miliona feinga‘i‘aki ke sai ‘enau *power* pea *tender* leva tohi mai ha ki‘i kautaha ‘e tolu talamai te mau lava ‘o ‘ai e sola ko ena pa‘anga ‘e 100000 pa‘anga ‘e 200000 ko e ‘uhinga ia e *tender* ko ē me‘a na‘a ke me‘a mai‘aki Sea ke lava ‘o fai e fanga ki‘i ngāue iiki tukukehe ‘a e ngaahi ngāue ko ē ‘oku ha‘u ai ‘a e kau *investor* ‘o fai e ngāue kae tuku pē ke toe tōnaki atu e me‘a ko eni.

‘O kapau ‘e *generate* tau pehē ha 24 *MG*‘i Hihifo ‘ikai ke mateuteu ‘a e laine Hihifo ia ke ne hanga ‘o ‘omai e fu‘u *power* lahi pehē pea ko e me‘a na‘a ku pehē atu ai kimu‘a he ‘e lava leva ‘o *negotiate* ke toe fakalelei‘i e laine ke ne lava ‘o ‘omai ‘a e *power* ko ia. He na‘e kamata ia na‘e ‘ikai ke ‘i ai ha power lahi pehē ia ha‘u mei Hihifo ‘o kapau te tau ‘ai ha ‘ū sola *farm* ‘i Hihifo fiema‘u ke fai mo e ngāue ko ia. Pea hangē ko ē ko e sola taimi ‘aho pau leva ‘oku tau fiema‘u ‘a e ‘ova pau leva ke ‘ai ‘a e ‘ova pau leva ke ‘ai e *battery* ‘a ia ‘oku lahi ‘a e ‘ū *dimension* kehekehe ‘i he sola ka ko e ‘ai pē ki he Fakafofonga ke siosio lelei pē ...

<007>

Taimi: 1840-1845

'Eiki Palēmia : ... ke me‘eme‘a lelei pē kātaki Sea.

Vaea Taione : Sea ki‘i fehu‘i pē Sea kātaki fehu‘i pē ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ki‘i me‘a pē Tongatapu 7 kātaki pē Tongatapu 8 ē. ‘I ai pē me‘a ‘oku ou mālie‘ia ke me‘a ki he me‘a ‘oku ke fai ko e sivilivi‘i ia. Kapau te ke tuku pea ke kole mai ke tau fakalūkufua ‘ikai leva ke fai ho‘o sivilivi‘i ‘au. Mālie ‘aupito e me‘a ‘oku ke me‘a ki ai kae tuku pē koe‘uhi ke hoko atu. Fehu‘i mai ange Tongatapu 8.

Vaea Taione : Sea ko ia mālō mu‘a e ma‘u faingamālie Sea. Ko ‘eku fehu‘i pē ‘aku ia ki he Palēmia kimu‘a eni ia ki he hoko atu ko ia ki he *prepay*. Ko u tokanga atu au ki he *tender* ko eni ko ē ‘a e ‘u *solar* ko eni, Ko ‘eku fehu‘i pē ‘aku ia pē ‘oku kau e *management* ‘i he *tender* pē ko e fo‘i Poate pē ia ‘oku nau fai e *tender*. ‘UHINGA kau toki hoko atu kapau .. ko e fehu‘i ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fehu‘i pē ‘oku kau ‘a e *management* ?

Vaea Taione : Ko e fehu‘i pē ‘oku ha‘u ‘oku kau mai ‘a e *management* ko eni ko ē ‘a e kau ngāue *permanent* ko ia ‘a e ‘uhila ‘i hono alea‘i e *tender* pē ko e fo‘i Poate pē ia ‘oku nau alea‘i.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Ko e 'ilo 'a e motu'a 'oku tonu ke nau ngāue pē *whatever expertise* 'oku nau ma'u. Ki he *tender* fakamuimui na'a nau ngāue'aki 'a e *ADB* ke nau o mai 'o fai 'a e *assessment* ko ia mo e me'a pē ko hai 'oku fe'unga pea nau toki 'omai leva 'a 'enau *recommendation*. Ko u tui au kapau 'oku 'i ai ha taha tekunikale 'oku sai 'i he *management* 'oku 'ikai ke 'i ai hano maumau ke 'omai ka ko e fai tu'utu'uni ia 'a e me'a 'a e Poate Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki hā leva ho'omou me'a. Melie 'etau ..'I ai ha pou pou ki ai? (*ne pou pou*)

Tongatapu 7 ko u mālie'ia 'aupito 'aupito he Feitu'ú na he kamata ke ke mahino'i e anga ko ē 'etau... Ko e taimi eni 'oku fai ai e sivi 'aupito 'aupito e ngaahi Potungāue.

Vouti Potungāue ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika

11 Potungāue ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika 'a ia ko e *Ministry of Trade and Economic Development*. Fokotu'u 'i ai ha pou pou?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Pou pou atu Sea. Ka u ki'i fakahoha'a atu fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai.

Fakama'ala'ala he Vouti Potungāue Fefakatau'aki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pehē mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e ki'i ko e ki'i ko e Vouti 'a e Potungāue ko eni mahalo 'oku mou mea'i pē 'i he fakamatala 'oku holo pea 'oku holo 'aki 'a e pa'anga 'e 3 miliona. Pea ko e Potungāue ko eni fakataumu'a ke toe vāofi ange fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e sekitoa tautaha ki he tupu faka'ekonōmika 'a e fonua, pea mo e lelei ange 'a e 'ātakai fakapisinisi pē lelei ange 'a e faingamālie pea mo e kau 'i he fefakatau'aki mo tu'apule'anga ma'u ngāue mo e 'inivesimeni muli. Sea mahino 'aupito pē 'a e patiseti ia ko eni, pea 'oku holo 'aki 'a e pa'anga 'e 3 miliona mei he ta'u fakapa'anga ko ia kuo 'osi, pea 'oku mahino 'aupito pē 'a e ngaahi polokalama ia na'e polokalama ngāue 'e 7 ka 'oku fai hono tukuhifo ke toe holo hifo pē ke 6 ko hono 'uhinga ko e feinga pē ke toe lava lele lelei ange ai 'a e ngāue 'a e Potungāue ni. Va fengāue'aki vāofi 'aupito ia 'a e Potungāue ko eni pea mo e kakai e fonua tautautefito ki he sekitoa pisinisi. Kau ai 'a e kau ngoue pea mo e toutai pehē ki he sekitoa ngāue fakamea'a. Ka ko hono mo'oni ko e fiema'u ko ia 'a e kakai 'o e fonua ki he Potungāue ko eni mo e ngaahi tokoni 'a ia 'oku ngāue atu ki ai 'a e Potungāue ko eni, 'oku lahi ma'u pē he taimi kotoa pē ka 'oku tali lelei pē 'e he Potungāue ko e ivi fakapa'anga pē eni ia 'a e Pule'anga ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ko eni, pea 'oku 'i ai pē 'amanaki ia he taimi kotoa pē kapau na'e lahi hotau ivi kae lava ke fakakakato 'a e ngaahi tokoni mo e ngaahi 'amanaki 'a e kakai mai ki he Pule'anga ke fai hono fai tokonia. Ko ia ko e ki'i kinikini nounou atu pē ia 'Eiki Sea fekau'aki mo e patiseti 'a e Potungāue ni, ko e me'a pē ia 'oku mahino ia lahiange 'a e ngaahi polokalama 'oku holoki ka ko 'ene tu'u ko ia 'i he palani ko ia 'a e Potungāue ni ki he ta'u fakapa'anga ko eni, 'e lava pē ia fakahoko 'a e fatongia 'i he patiseti ko eni tuku mai he taimi lolotonga.

Atā pē Sea ke 'i ai ha fehu'i ke tali 'e he motu'a ni pea mo 'eku fokotu'u atu 'Eiki Sea 'a e patiseti ko eni. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 'Io 'osi pou pou' i ko Tongatapu 5 eni me'a mai ē. Hoko mai 'a 'Eua 11.

Tokanga Tongatapu ki he me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi

'Aisake Eke : 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'a e tokangaekina 'a e Potungāue ko eni. Sea mahalo ko e ki'i fakamatala fakalūkufua pē 'oku 'asi pē 'i he 189 peesi 189. Sea ko e 'esitimeti ko ē 'a ia ko e lahi taha e pa'anga na'e 'i he Potungāue ko eni tautefito ko e kongā ko e 15. 'A ia ko e me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi. 'A ia ko e 'esitimeti ko ia na'e 'asi ko ia 'i he lolotonga na'e fe'unga pē ia mo e 200000. Ko e pa'anga ko ia na'e fakamoleki ko ia he me'a ni na'e 800000 ia.

Tokanga ki he ngaahi liliu he tokoni ki he ngaahi kolo

'A ia ko e 600000 ia pea ko 'eku 'eke pē ki he Minisitā na'e ha'u mei fē 'a e toe feliuliuaki ko eni. 'A ia mahino...

<008>

Taimi: 1845-1850

'Aisake Eke: ... ko e kongā lahi foki eni e ko u tui mahalo ko e tokoni 'a e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi feitu'u tautautefito ki he ngaahi komiuniti ka ko e taha pē ia e me'a ko u fakatokanga'i hifo 'oku liliu he'ene polokalama 'a e lahi 'aupito 'a e pa'anga na'e toe 'omai mei he ngaahi kupu kehe 'ene vouti 'o 'alu ai. 'A ia pea toe mahino ko e kongā pē eni 'oku toe lahi taha atu 'ene 'alu he 'oku mo'oni pē 'ene me'a 'a'ana ko e potungāue ko eni ko e fakafehoanaki ko ē pa'anga ko ē 'e 'osi ko ē he ta'u ni pa'anga Tonga pea mo e pa'anga ko ē ko u toe 'oatu ki ai 'oku holo 'aki 'e ia e 170000.

'A ia 'oku mo'oni e holo 'a e me'a ka ko e kongā lahi taha pē 'a e toe 'alu ko eni ia koe'uhí ko e kongā ko eni 'ene 'alu ko ē e ngaahi silini tokoni ka ko e kongā lahi pē ko u fakatokanga'i 'oku liliu heni. Ka 'oku vakai'i pē ko u 'ilo foki 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni 'a e 'ofisi ki he ngaahi koló ko u 'ilo pē mahalo 'oku kei lele 'a Hahake ka ko u 'ilo pē 'Eiki Minisitā 'e a'u ange ki Hihifo he fo'i me'a ko eni. Koe'uhí ka ko e, ka ko e mahalo ko e kongā lahi pē ia 'eku fakatokanga'i e kātoa e 'ū polokalama meimei ha'u e ngaahi vouti 'o fakalahi'i mai 'a e tokoni. Tatau kotoa pē ia 'i he ngaahi vouti ngaahi polokalama kātoa 'a e potungāue. Pea mahalo ko e me'a lahi pē 'e taha 'oku ne toe tānaki mai 'i he tokoni e ngaahi koló 'a e 440000 ko u fakatokanga'i hifo 'i he 'i he me'a ko eni ka 'oku mahino pē kiate au 'a e toe fai e tokangaekina ia ke feinga'i ke toe fakaakeake 'a e fanga ki'i pisinisi ko eni fo'ou 'a ē ko ē 'oku me'a ke toe lava 'o kamata fo'ou fakamāfana'i pea toe feinga'i ke tupulaki ki 'olunga.

Ko e ka ko e sio fakalukufua pē ia ki he potungāue ko eni mo e mahu'inga ko ē ko e hā 'ene sio ki he'ene, ki he palani ke feinga ko ē ko e taha foki eni e polokalama ko ē 'oku tau na'e fai pē feme'a'aki ki ai 'i he fakamāketi ka ko u 'oange pē ki he 'Eiki Minisitā ko e hā ha'ane tokoni ki he tokangaekina ko eni tautautefito ki he ngoue mo e ngaahi me'a ko ia Sea kai kehe ka ko e fakamālō ... pē mālō.

Tali Pule'anga ki he ngaahi tokoni fakahoko ki he komiuniti

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea mālō fakamālō ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 5 Sea 'oku fai pē fepōtalanōa'aki pea mo e pea mo e kau Fakafofonga mei he ngaahi vāhenga fekau'aki mo e tokoni ko e mei hangē pē ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga 'a e hiki ko eni ko ē 'o 'o hiki 'aki e pa'anga 'e 500000 ko e fakatau, ko e *grant* ia na'e to'o mai pē ia mei he 'i he *Cat. 14* ko ena ko ē 'o e Patiseti ko ē 'a e Potungāue 'a ia ko hono tokoni'i pē ia 'o e ngaahi kautaha 'o e ngoue kae pehē ki he kau pisinisi kae tautautefito eni ki hono feleti atu ko ē 'a e ngaahi 'o e ngaahi fua 'o e fonua ki muli. Pea mo e ngaahi tokoni kehe pē ke fokotu'u e ngaahi sosaieti ngoue pea 'oku fai pē 'a e 'a e, 'oku lolotonga lele he taimi ni mei he vāhenga kehekehe ka 'oku fai pē femahino'aki pea mo e ngaahi vāhenga 'o kau ai 'a Vava'u pea mo Ha'apai pea mo 'Eua pehē ki Hihifo 'e a'u kotoa atu pē ki ai.

Ka ko e lahi taha pē holo ia he Patiseti ko eni Sea ko e toe tu'usi 'a e toe fakapotopoto ange 'a e 'ovataimi mo e ngaahi fakamole kehe 'a ia 'oku fiema'u ia ke tukuhifo Sea, ka 'oku 'i ai pē mo e pa'anga tokoni ia 'e 'oku tuku pē ia 'i he Fale Pa'anga ko hono 'uhinga ko e ko e kongā ai pē ko e fiema'u vivili ko eni ko ē 'a e kau ngoue pea mo e sekitoa pisinisi pea 'oku fa'a fai pē kole ki ai Sea ka ko u tukupā e potungāue ia ke fai e fengāue'aki vāofi pea mo e ngaahi vāhenga mo e kau Fakafofonga 'uhinga ko e ngaahi polokalama tokoni ko eni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Eua 11 me'a mai pea toki hoko mai 'a Tongatapu 7 ē.

Hoha'a 'Eua 11 ki he holo silini fakaivia sekitoa kehekehe he kolo

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e patiseti ko eni na'e 'i ai 'eku 'eku nofo 'o 'i ai 'eku 'amanaki lelei ki ai ki he ta'u fakapa'anga hoko maí. Ka ko eni kuo talamai 'oku holoki 'oku hā mai pē ia 'i he 'i he fakamatala ko ē fakalukufua e *budget statement* koe'uhí ko e tokoni na'e 'ai ke fakahoko mai ki hono fakanaunau 'o e ngaahi fale ko eni ko u fa'a 'ohake ko ē ngaahi fale teuteu'i ai 'a e fua ko ē 'o e ngoue. Ko u 'e mea'i pē he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e ta'u fakapa'anga ko ē kimu'a ai na'e hanga 'e he 'Eiki Minisitā 'o ko u tui pē na'a ne fai pehē ki Vava'u pea mo Ha'apai 'o 'omai 'a e seniti ko e pa'anga 'e taha kilu. 'O fokotu'u ia 'i he 'akauni ko e *revolving fund* ma'a e kau ngāue kae fakatonutonu atu 'Eiki Minisitā.

Pea ko e seniti ko ia 'oku hoko ia ko e fakaivia fakalelei 'o e kau ngoue 'a ia ko e me'a ko ē 'oku hoko 'oku 'ikai leva ke toe si'i ō e kau ngoue ki he pangikē ka nau ō mai pē ki he seniti ko eni 'o fai 'aki 'enau ngāue ko ē ki hono uta atu 'enau ...

Ko 'Eua 'oku nau kau nautolu he vaka ko ē he uike ni 'oku lele 'emau vaka he 'i he Tu'apulelulu 'o mohe ai ke ha'u mo e talo Tonga mo e ngoue kehekehe 'a 'Eua ke fa'o ki he koniteina. Sea ko 'eku hoha'a 'a'aku ia koe'uhí ko e ko 'etau 'alu ko ē ki he fa'ahinga tūkunga pehē ni ko e ngaahi *key ministry* eni ko ē ke fakaivia fakalelei koe'uhí ko e ko e fa'ahinga me'a faka'ekonōmika ko ē 'oku ha'u. Ko e tokolahi taha 'o e fa'ahinga te nau *benefit* mei heni ko e kau ngoue 'a eni ko ē 'oku fai ki ai e talanoa pēseti 'e 88 'o e ...

<009>

Taimi: 1850 – 1855

Taniela Fusimālohi: ... 'a e fāmilí 'oku nau *benefit* mei heni. Ko 'eku hoha'a'aku ia Sea he 'oku 'ikai ke toe, ko e 100000 ko ē na'e 'omai ke fai'aki 'a e ngāue. 'Oku ou tui ko e 'uhingá ke a'u mai ki he patiseti hoko ko eni 'oku toe ki'i taha'i hake. Tau pehē ke 'alu hake 'o 200000. He ko 'ene lelei ange ko ē 'a e seniti 'oku fai'aki 'a e fakaivia manatu'i ko e

revolving fund. ‘Oku ‘ikai ke ‘ave ia ‘o ngāue’aki, ka ‘oku ‘ave pe ‘o ngāue’aki pea fakafoki mai ki he sino’i sēniti.

Kapau ‘e ‘alu hake ‘o 200000 ko u tui ‘e toe lahi ange e me’a ‘e tō, toe lahi ange e me’a ‘e ‘oatu ki tu’apule’angá. Pea ko ‘eku hoha’ a ia ‘i he Patiseti ko eni ‘a e Potungāue ko eni he ‘oku ‘ikai ke toe hā mai ai ‘a e ngaahi me’a ia na’á te nofo ‘o fakakaukau ko e Patiseti hoko mai ko eni ‘e ki’i tu’usi hifo ‘a e Potungāue ko eni ke hangē ko e Potungāue ‘a e Ngaahi Ngāue Lalahi, ko e Potungāue Fonuá. Kae ‘omai ‘a e seniti ki hē Sea ko e me’a ē ‘oku ‘inasi ai ‘a e kakaí, ‘a e me’a ko ē. Ka ko ē ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ia pea ‘oku fēfē nai ke, ko e me’a ko ē ‘oku ‘asi he peesi 162 ko ē ‘etau Patisetí.

Ko e tokoni \$5.8 miliona, ko e ‘aki ki he ngaahi me’a ke fakavavevave. Ko u tui ko e me’a eni ia ‘oku fakavavevave Sea ko e fakaivia ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ‘e he Minisitā ko eni ki he kakai ‘oku nau tu’u he tu’unga fakatu’utāmaki. Koe’uhí ko e fa’ahinga ‘ātakai faka’ekonōmika ko ē ‘oku tau ‘unu ko ē ki aí.

‘A ia ko ‘eku hoha’ a ia Sea ko e hā leva ‘a e hoko atú ‘Eiki Minisitā ke ke fakama’ala’ala ange. He ‘oku nofo ‘a e kau ngoué ia ‘o ‘unaloto mai ko e patiseti ‘oku toe ‘i ai mo e fakaivia. Nau nofo au ‘o fakakaukau ko e me’a ko ē na’e hā mai he’etau talanoa he ta’u kuo ‘osí ‘e fakalelei’i e ngaahi fale *pack*. ‘Oku ou tui pe mahalo na’a ‘oku ‘i ai ha fale ‘o Ha’apai mahino pe ‘a Vava’u. Pea ‘oku ‘i ai mo e fale ‘i ‘Eua, ko e fale eni ‘oku lolotonga fai ai ‘enau fa’o taló.

Ka na’e ‘i ai e faka’amu ia ke pehē ke mau tokoni kimautolu meí he seniti Fale Aleá. ‘Ai ha’anau tu’u’anga koniteina lelei ‘i tu’a he falé ‘o kapau ‘e fakanaunau ‘e he Pule’angá pe ko e tokoní ‘a loto. He ‘oku lolotonga ‘i ai pea mo e me’a ia ‘a e Toutai te nau hao kátoa pe he fale ko ē ‘i ‘Euá. ‘Oku ‘omai ‘e he Toutai fanga ki’i naunau ka ko ‘eku ‘uhinga eni ki he *Ministry* ko eni. Ko e hā ‘oku fu’u fiema’u ai *Ministry* ko eni ‘i he taimi pehé ni ‘oku mahu’inga ai. Pea tu’usi ‘ene Patiseti ‘ana ia, ko ‘eku fehu’i ia ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e hā leva ‘etau hoko atú he ‘oku ‘ikai ke u tui ko e ongoongo lelei eni ia ki he kau ngoué pea mo e tafa’aki ko ē ke feinga’i ke mo’ui ‘etau *export*.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Minisitā

Fakahā Pule’anga ‘i ai pa’anga he Falepa’anga ala tokoni ki he fakaivia ngoue mo e ngaahi fakalalaka kehe

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí: Tapu mo e Komiti, Feitu’u na mo e Komiti ‘Eiki Sea. ‘Oku mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku lave ki ai e Fakafofongá. Ka ko e fakatokanga’i ange pe ‘e he Fakafofongá na’á ma fepōtalanoa’aki pe. Pea na’e ‘i ai mo e fiema’u makehe ki he kavá ‘i ‘Eua. Pea ‘oku lolotonga lele pe polokalamá ko iá ‘i he fengāue’aki pea mo e Fakafofongá. Ko hono langa ‘o e fanga ki’i fale tuki kava ‘i ‘Eua ‘a ia ko e kongā ia ‘o e hoha’ a mai ko ē ‘a e kāingá ke hū atu ko ē ‘enau kavá ki mulí pea ‘oku langa ai, ‘osi langa e fanga ki’i fale. Pea mo e ngaahi mīsini tuki kava ‘oku ‘osi lolotonga ngāue atu ki ‘Eua.

Pea ko u kole ki he Fakafofongá ke fiamālie pe he ‘oku, ‘oku ‘i ai pe mo e pa’anga ‘i he Falepa’angá ‘oku tuku ki ai. ‘Oku mau toki kole ki ai ke fai’aki e fakalalaka ko eni tautautefito ki he ngaahi fiema’u e kau ngoué. Fakanaunau’i ko ē fale *pack* ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai e Fakafofongá ‘i ‘Euá ‘oku lolotonga fai pe ngāue ia ki ai.

Ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e ngaahi Sōsaieti Ngoué, ko e lele eni ko ē 'enau fokotu'utu'u ki he polokalama ko eni ki he vilo 'uluakí he fanga ki'i Sōsaieti. Pea na'e 'uhinga foki hono tufa 'o e pa'anga 'e 100000 ke ne fakaivia ke hokohoko pe pea vilo 'a e pa'anga ko eni 'iate kinautolu. Ka 'oku kei, 'i ai pe mo e ngaahi Sosaieti fo'ou 'oku nau fetu'utaki mai mei 'Eua ke toe fokotu'u. Ka ko e mahalo 'oku tonumia pe he Fakafofongá 'a e fengāue'aki ko ē na'e fai ki he polokalama ko ē ki he fanga ki'i fale tuki kavá.

Kuo lava e ngaahi fale 'e ni'ihoni hono langa pea ko e toe eni ke tufa atu ki ai 'a e ngaahi misini tuki kavá. Ka tau hoko mai ki he ngaahi Polokalama makehe ko ē 'okú ke, na'á ke me'a ki ai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he ko e 'uhinga foki

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā

Taniela Fusimālohi: Ko ē 'eku fakafehu'í 'e Sea ko e 'uhinga foki eni ko e seniti ko ē 'oku 'osi 'omai ko e fakahangahanga pe foki ia ki he ngoue fohá. Ka ko e fakamalanga ko ē kuo tau fai ke faka'atā'atā atu e ngoue ko ē 'oku ma'u mei ai 'a e seniti lelei hangē ko e vanila, ko e kofi, ko e 'alu atu eni ki he. Ko u tui pe 'e vavé ni pe hano tu'uaki mai ke tau tō koko. Ka 'oku 'i ai e fakaivia pehē. Ko e seniti ia ko ē 'oku 'ikai ke u tui ko e seniti lahi. Ka ko u fakamālo pe ki he me'a ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā. 'E 'i ai pe 'a e ki'i me'a ke fai ki ai ha tetu'a. 'E, he koe'uhí 'oku 'osi fakapā pe ki he Minisitā ko Siulai te u foki ki 'Eua ke fai e fakataha 'a e Komiti Vanila ko ē 'a 'Euá. Ka ko 'emau tetu'a atu 'Eiki Minisitā ka fai ha kole mai ki ha ki'i me'a ...

<010>

Taimi: 1855-1900

Taniela Fusimālohi: ... ke fai 'aki hano fakaakeake. Hangē ko e talanoa ko ē 'oku tau fanongo ki ai he 'ulungaanga ko ē kau ngoué. Ko 'ene sai pē ē li'aki 'aupito ē ia kae 'unu nautolu ki he me'a 'e taha. Ka ko u faka'amú Sea ke tauhi ma'u kinautolu mo nau nofo 'e he ngaahi ngoue 'oku fe'unga, ngaahi ngoue 'oku fu'u fiema'u ia 'i he māketi fakavaha'apule'angá pea ko e me'a 'oku sai. Pea 'oku ou faka'amu pē 'Eiki Minisitā 'e fai atu ha kole ha'amau ngaahi fakataha 'a e sōsaieti 'i 'Eua.

'Oku 'i ai ha seniti pehē hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai ke 'omai ke langa'i 'aki 'a e ngaahi ngoue pehē koe'uhí hangē pē ko e setisitika ko ē ho'o lipootí, kilo pē 'e 300 vanila na'e lava 'o 'oatu, 300 ko ā pe ko e 500 na'e lava 'o hū atu he ta'u fakapa'anga kimu'á. Fu'u ma'ulalo 'aupito ia ki he ongoongo 'a Tongá ni na'a ne hū atu e vanila 'oku kilo 'e lau afe, meimei a'u pē 'o lau mano pea ma'u ai e lau miliona 'a e fonuá.

Pea 'oku ou fakamālō pē 'Eiki Minisitā he ma'u mai e ngaahi ongoongo ko iá. Fakamālō atu 'i he tokoni ko ē ki he kau tō kavá he ko nautolu ia 'oku lahi taha he taimi ní. Pea 'oku 'i ai pē 'a e faka'amu 'i he lelei ange 'enau me'angāué 'e te nau *qualify* leva ke lahi ange 'enau hū atu ki he māketi 'i 'Aositelēliá pea mo e ngaahi māketi 'i 'Amelika mo 'Iulopé. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 pea toki hoko mai 'a Ha'apai 13. Ha'apai 13 'ai pē pea ke ki'i poaki mai kia au ē.

Paula Piveni Piukala: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Seá, ko e, 'oku ongo'i 'aupito ko e vouti fika 11 eni pea 'oku 'ikai ke u 'ilo pe ko e fika fiha ia he me'á. 'Oku 'osi pē 'etau talanoá 'oku me'a tatau pē, 'ikai ke 'i ai ha liliu ki he anga e fakakaukaú pe ko e *allocation* 'o e siliní. Ko e me'a ia 'oku iku ki ai 'alu leva e talanoá kole mo e 'ū me'a, lolotonga ko iá 'oku tau feinga ke fakasi'isi'i e Patisetí ke 'oua 'e *deficit*. Ka 'oku ou hoha'á 'Eiki Sea he ko e tautea lahi mo'oni na'e fai he 'Eiki 'o e ngoue'angá ki he tama ko ē na'e nofo noá, nofo noá. Ka ko 'eku fakatokanga atú ko 'etau me'a 'atautolu 'oku faí ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā 'uhinga ho'o ...

Paula Piveni Piukala: Ko e *busy* femo'uekina he nofo noá.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ko ā ho'o me'a na'a ke me'a mai 'akí?

'Ikaí tali 'e Tongatapu 7 e Patiseti koe'uhi ko 'ene fe'amokaki

Paula Piveni Piukala: Ko e 'eke ange ki ai pe na'e 'i fē e 1 miliona na'e 'oange ki ai? Pea ko 'ene talaange na'a ne tanu pea 'oku ne kei ma'u pē. Ko e nofo noá ia. Ko 'eku 'uhingá tautolu 'eke mai pe na'e hā e patiseti 784 na'a tau ngāue ki ai, ko eni kei tatau pē ka 'oku tau femo'uekina tautolu he nofo noá. Ko 'eku poini ia ko ē 'a'akú. Tautea ia 'oku toe lahi ange ia he nofo noá pē. Ko 'eku 'uhingá pe ko e hā e 'uhinga 'etau kei 'alu he 'oku 'ikai ke mau ma'u 'emautolu e me'a ke faitu'utu'uni ai. Sea ko u hanga 'omai, sio ki hē Patiseti ē ia 'a e kau tama ko ē he ta'u kuo 'osí, Patiseti ē ta'u ní ke u hanga 'o *draw* 'aki ha fa'ahinga fakakaukau pe 'oku tonu e halafononga 'o e me'a ko ení.

Na'e, sio ko e *Statement* nau talanoa mai he *economic growth*, ko e sekitoá ē sio ko e sekitoá eni. Ko e *Trade* mo e *Economic Development*, kau ai e *Agriculture*, kau ai 'a e *Fisheries* kau ai pea mo e Toutaí. Sea na'a ku 'amanaki au te nau hanga 'o to'o mai ha fo'i *junk* 'o e konga keke 'o e Patisetí 'o tuku hē ke ne hanga 'o faka'ai'ai e fakatupu koloa mo e 'ekonōmika e fonuá. Fakakaukau au, 'ilo'i 'e Sea me'apango pē kuo 'osi paasi atu e ngaahi, 'ilo'i ho hanga 'o fakama'opo'opó sio ki hē ko e ki'i 3 kilu 'oku 'omai. Ka 'oku ou, ka na'e 'i ai 'eku fakakaukau 'a'aku Sea ko e mahu'inga ia ko ē ke tau talanoa 'etau fakakaukaú fakalukufuá he ko e potungāue ia ko ení na'e totonu ke tamate'i mai 'a e ngoué, tamate'i mai mo e *fisheries*, tamate'i mai pea mo e *tourism* 'o malumalu hē. He 'oku ke fakakaukau'i he 'ikai te ke 'alu 'o talanoa ki he māketí ta'efakakaukau'i e fo'i *product* fo'i sevesi.

Kamata pē mei he konga kelekele 'oku tō ai Sea pea ko e makatu'unga eni 'eku fakatalanoá Sea. Na'e 'i ai e fakatamaki he melení he fonuá ni. 'O nautolu 'o alea he māketí 'ikai ke teuteu'i lelei konga kelekelé ia. Taimi ko ē na'e 'omai ai ki he *quarantine* talamai 'enautolu 'oku 'i ai e fanga ki'i *flies* ai. Ta ko ē ko e feitu'u ko ē ke teuteu'i ai 'oku 'ikai fiema'u ke toe tu'u ha fu'u mango 'o ofi holo pe ko ha fa'ahinga 'akau *fruits* ke ne hanga 'o, kae kehe ko 'eku poini Sea, 'ikai ke toe 'aonga ke tau ō atu tautolu ia 'o toe fiepoto ki he Minisitā he kuo 'osi maaui mai 'enau fokotu'utu'ú 'anautolu. Pea 'oku hoko 'etau longoa'á 'atautolu mo 'etau tālanga ko ení ko e fakamole ivi pē ka 'oku 'ikai ke ngāue ha me'a ia, kei 1 miliona pē 'a e me'a ia ko ē na'e 'omai.

'A ia ko u fokotu'u atu 'e au, 'ikai ke u tui au ki he Patisetí ko e 'uhingá ko 'ene *deficit*. Ka 'oku 'ikai ke u tui au ki he mole hotau taimí he tala, he ko e me'a ko ē 'e hokó Sea te nau 'ita mai kia au ka 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'ona ke, pea 'oku 'ikai ko e sivilivivi'i ...

<002>

Taimi: 1900-1905

Paula Piveni Piukala: ... sivi'I foki Sea ke 'osi pea tau hanga 'o *improve*, sio ko e 'osi pē 'etau sivilivi'i pea ke pehē mai, sai tau tali. Ko e 'uhinga ki he hā, tali 'a e me'a pē ko ē na'a nau 'omai 'a ia ko e hū mai ko e me'a pē ia na'a nau 'omai, hū ki tu'a ko e me'a pē ia na'a nau 'omai. Hā leva 'a e 'aonga 'etau sivilivi'i he 'ikai ke 'aonga ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'e lava mu'a ke u tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'E tali pē 'e he Feitu'u na 'a e tokoni, 'io, me'a mai. 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fie tokoni. Tapu atu mo e Feitu'u na, Sea tapu mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e tokoni ia Sea 'oku tau talanoa tautolu ki he pa'anga ke ngāue'aki, ko e me'afua ko eni ko ē 'oku talanoa ki ai 'a e Sea ia 'oku te'eki ai ke tau sio kitautolu ia ki he *rate of return* 'o e patiseti ko ē 'o e ta'u kuo 'osi. 'E ha'u 'a e līpooti kehe ia pea mo e ngaahi nunu'a mo e ngaahi me'a na'e 'omai 'i he 'inivesimeni 'o e patiseti kuo 'osi. Ko e līpooti ia ko ia Sea 'oku 'ikai ke 'i heni ia he 'aho ni. Pea 'oku fakapotopoto 'aupito 'a e potalanoa 'i he 'aho ni, feme'a'aki 'i he 'aho ni fekau'aki mo e patiseti he 'oku faka fa'ahi taha.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki ki'i, ka 'oku pē ke mou fem'a'aki, 'ai ka mou feme'aki pē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea 'a e motu'a ni, ko 'etau lele fakafa'ahi taha, ko e 'aho ni 'oku tau talanoa he pa'anga ngāue, 'oku te'eki ai ke 'omai ha taha ia ha līpooti ko e me'a eni na'e ma'u 'i he pa'anga ngāue 'o e patiseti kuo 'osi, ko e pa'anga ngāue ko eni 'e toki 'omai 'a e *key performance* kae toki 'omai 'a e tohi ko ia 'amui ange.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku fakatonutonu atu 'a e malanga ko eni. Ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga ia ki ai 'a e me'a ko ē 'oku toutou fakamanatu atu pē ko fe līpooti ko ē 'o e me'a kimu'a. Ko eni kuo ke pehē tau tali ki he līpooti ...

Sea Komiti Kakato: Sea ke tuku pē ke me'a hake 'o kole mai ha pē te u tali 'ene fakatonutonu, he ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga au ki ai Sea, si'i talisi'i hifo Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Sea te u fakatonutonu ki he ...

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo, ko e kole fakatonutonu 'io, 'i he tohi tu'utu'uni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea kau faka'osi ai leva au ia kae toki fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e fakatonutonu 'oku te'eki ai foki ke 'omai 'a e me'a 'a e Feitu'u na te'eki foki ke 'omai 'a e fakamatala ia 'o fekau'aki mo e ola 'o e pa'anga ko ē 'oku ngāue'aki.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea ko e fakatonutonu ko e fakatonutonu ‘a e Feitu’u na ko e, ‘oku te’eki ai ke ‘omai ‘a e ola ia ‘o e me’a ko eni ‘o e ta’u kuo ‘osi ke ‘osi mai, ‘a ia ko e fakatonutonu ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ko e ‘uhinga ia ko ē ‘etau pehē mo ‘omai he ‘oku fu’u tōmui ‘aupito ia he talanoa mai ko ē ‘o pehē ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ke ‘ilo ‘oku fakatonutonu ‘a e Fakafofonga, ko e feitu’u hala eni ia ke ‘omai ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘ene pehē ko ē ko e, ‘oku mo’oni ia Sea ko e pa’anga ngāue e. Ka ko ‘eku fakatonutonu ‘ene pehē ke ‘oleva mu’a ke ‘omai ‘a e me’a ola ko ē kimu’a he ‘ikai ke tau toe tali ki ai he kuo tau ‘osi paasi mei ai pea ‘oku fu’u fakavalevale ia ke tau toe tali, tau hanga tautolu kimu’a ‘o ‘alu he ko e pa’anga eni, ko ‘eku fakatonutonu ia Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea, kapau ‘oku tau hanga ‘alu kimu’a pea tau tali ‘a e pa’anga ngāue ko eni, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Na’a ku fakaongoongo pē au ia ke ‘osi ‘a e ngaahi fakamalanga mai kau ‘oatu ha’aku tali ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘a e Feitu’u na ia.

Konga lahi ngaahi tokoni ‘oku fakatafe ia ke faitokonia ngaahi fiema’u kakai

‘Eiki Minsita Fefakatau’aki: Sea ‘oku hangē pē ko e fokotu’utu’u ko e me’a ko ē na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 7 ‘oku mo’oni pē ia ‘oku ‘i ai ‘a e kongā ‘o e ngaahi potungāue tautautefito ki he toutai, pea mo e takimamata, kae pehē ki he Potungāue Ngoue, ‘oku fai ‘a e fengāue’aki pea mo e potungāue ‘a e motu’a ni, he ‘oku ‘i ai foki ‘a e tafa’aki ‘a e potungāue, ‘a e Pule’anga ia ki he ngaahi *growth sector*. Pē ko e ngaahi potungāue fekau’aki ‘i he langa fakalalaka faka’ikonōmika, pea ko e kongā si’i pē eni ia ‘oku ‘i he, ‘oku tokanga’i ‘e he potungāue ‘a e motu’a ni, tautautefito ki he fefakatau’aki, ‘o tautautefito ‘o nofo pē ‘i hono tefito’i fatongia pea mo e langa fakalalaka faka’ikonōmika, ka ‘oku mo’oni ‘aupito ‘oku nau fekau’aki. Ka ko e nofo pē ‘a e patiseti ia ‘a e motu’a ni, ‘i he faitokonia ‘o hangē pē ko e taumu’a ngāue ko ē na’e ‘oatu, ke vāofi ange ‘a e fengāue’aki ‘a e Pule’anga mo e sekitoa taautaha, mo e ngaahi tupu faka’ikonōmika mo e ngaahi kupu fekau’aki, pea ke lelei ange ‘a e ‘ataakai fakapisinisi, ‘a ia ko e patiseti ia ko ē ‘a e ngaahi potungāue ko ē ‘oku tuku pē ia ‘iate kinautolu.

Ka ko hono mo’oni ‘ona ia ko e tu’unga ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e faka’amu ia ‘oku faka’amu ke ‘i ai ha toe pa’anga lahi ke fakaivia mo tokonia ‘a e kakai ‘o e fonua ka ko e ngata’anga pē foki eni ia ‘a e ivi ‘o e Pule’anga hangē pē ko e fakamalanga ko ē ‘oku ‘omai, tau faka’amu ke ‘oua ‘e *deficit*, pea ‘oku lahi hono tu’utu’u ‘o e ngaahi fakamole, ko e kongā lahi ‘o e ngaahi polokalama ia ‘a e potungāue ni ‘oku tu’utu’u, ko hono ‘uhinga pē ko e siofaki ke fakatafe ‘a e toenga ia ke tokonia faitokonia ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kakai ‘o e fonua. Hangē pē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘oku toe ‘i ai pē foki mo e pa’anga ‘oku ‘i he Falepa’anga, ‘oku tāketi ki he ngaahi ngāue ko eni.

Pea ko ia pē Sea, ‘a e, ko e tokoni atu pē ia ki he feme’a’aki. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 7.

Mahu'inga ke 'omai Pule'anga ha'anau founa fo'ou ki he langa fakalalakaka faka'ekonomika

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu'inga foki ia Sea 'o e Fale ni, ko e mahu'inga ia 'o e ako Sea. Ke tau ō mai ...

<005>

Taimi: 1905-1910

Paula Piveni Piukala: ...Ko e fakakaukau Sea ko eni na'e ngata pē 'enau 'ilo ko e vaka papa pē 'oku tētē he fukahi tahi pea ngata ai nofo ai pē taimi ia 'o moutolu pea na'a ke 'amanaki 'e ōmai e kakai ako 'o 'omai ha 'ilo fo'ou he 'uhinga ko eni ha'u e 'ilo fo'ou talamai 'oku lava pē mo e ukamea 'o tētē. Mafuli leva e langa vaka 'aki 'o 'alu ki hē, ko e me'a 'oku ou ongo'i 'oku falala mai 'a e kakai 'o e fonua Hau e fonua 'e hoko 'enau ō mai ke tuku ā 'etau falala noa kae 'omai ha me'a fo'ou ke fakalalakaka e me'a ko ē ko ē 'oku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu ki he malanga ko ē 'a e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: He ko e 'osi 'ene malanga 'anenai mo 'eku fakaongoonog ko e hā koā e poini ko e me'a tatau 'oku ta'efiemālie ki he founa. Talamai ange 'e ia ha fokotu'utu'u faka'ekonōmika fo'ou he 'oku malanga mai pē ia 'i he fukahi tahi 'oku nofo atu e potungāue ia 'i he ngaahi tefito'i me'a 'oku makatu'unga 'a e 'ikai ke a'u 'etau langa fakalalakaka faka'ekonōmika ki he me'a ko ē 'oku faka'amu ki ai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea ke u lave atu pē ki he me'a. Ko e 'uhinga foki 'eku lau ko e *economic growth* ko u siosio hifo pē au pē 'oku a'u 'o 100000 pē 200000 ka ko e folau ia Sea lau miliona ko e 'uhinga ia ko ē 'eku 'ai atu na'e totonu ke nau ki'i fakakaukau sai ki'i *cut* 'etau folau 'ave ia ki hē ke faka'ai'ai he ko e fakakaukau eni Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fonua ia 'i māmani 'e lolotonga hoko ha *distress* faka'ekonōmika pea nau ō nautolu 'o 'ave 'enau silini ki he *end of the food chain* 'i he 'uhinga ko eni pea hangē ko e *infrastructure*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: He 'oku mate ai 'a e pa'anga ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kole ki he Fakafofonga Sea fakatonutonu. Kole ange mu'a ke ne hanga ange mu'a 'o lau 'a e Patiseti mo e ngaahi polokalama 'oku *commit* ko ē ki ai 'a e pa'anga ko ē 'a e potungāue 'oku 'i ai 'a e vahe ko e peseti lahi ia 'oku 'alu ki ai. Ko e kongā pē ai 'a e *travel* ko ē 'oku lau ki ai. Ko e *operation* 'a e potungāue 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u 'oku 'alu ki ai pea ko e kongā lahi 'oku feinga ke fakatatafe ki he kakai 'o e fonua 'a ē ko ē 'oku nau malanga fakataumu'a ko ē ki ai. Ko e me'a tatau 'oku faka'amu ki ai 'a e motu'a ni he 'oku 'i ai hoku vāhenga fili ko e me'a tatau 'oku nau faka'amu ki ai.

Paula Piveni Piukala: Mahino mai ‘ene poini ‘a’ana Sea. He ko e *recurrent budget* ia ‘oku talanoa mai pē ai, ko u talanoa atu au he fakaivia e ngoue.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole pē ka u fakamā’opo’opo ‘a e Feitu’u na. Ko e kole ko ē ‘Eiki Minisitā ko e tu’o fiha ho’o me’a hake ‘o me’a’aki ai pē me’a tatau ke ‘omi ha me’a fo’ou. ‘Ai hake e Patiseti ko ē tatau ai pē ‘ai hake Patistei ko ē pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke ke ‘omai ha me’a fo’ou pea ke me’a pē mu’a kae hoko atu ‘etau ngāue he pea ko ho’o me’a pē ‘akoe ‘o me’a he fo’ou, me’a hifo 11.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pē.

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo 11 ki lalo, pea ko ho me’a mai pē he me’a fo’ou kuo ke me’a mai koe ki he folau. Ko e fu’u me’a ia ‘oku pau ke fai ia pea kuo ‘osi ‘omi ia ‘e he Pule’anga hono ‘uhingá pea ko e taha ‘ikai ko ha Fakamaau’anga eni ke u fakatonutonu ki he tonu pasika.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e me’a ia na u kole ai ke tukuange, sio mai ki he fu’u naunau Sea.

Sea Komiti Kakato: Tuku e fu’u naunau ki lalo. Me’a ki lalo

Paula Piveni Piukala: ‘A e mahu’inga ko ē ke tau talanoa lelei.

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo ange. Ki’i me’a lelei ki’i me’a hifo ange ki lalo. Ko u kole atu ke tuku e naunau he na’a ku ‘osi kole atu he ‘aho ke ke malanga kae ‘ikai ke ke malanga ‘a e Feitu’u na ia me’a mai pē he me’a fo’ou.

Paula Piveni Piukala: Sea na’e ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e ‘ikai ke u malanga ‘a’aku na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke u malanga ai. Na’e ‘uhinga ‘eku ta’emalanga ‘a’aku he na’a ku loto ke ke faka’atā ke talanoa’i fakakaukau ko eni he na’e vili ‘a Tongatapu 5 ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga na’a ku ‘osi ‘oatu pea u kole atu ke ke malanga ka ke tukuange ‘e koe kia Fika 5.

Paula Piveni Piukala: Ka te ke ki’i tukuange mai ke u ki’i malanga faka’ekonōmika ai leva au.

Sea Komiti Kakato: Pea ke fai mo malanga, ‘oua teke toe tā palasia ha me’a kehe malanga he me’a fo’ou faka’ekonōmika.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga foki ‘etau talanoa ko hono ‘ave e silini ia ki he *end of the food chain* kae ‘ikai ke nau ō mai ‘o faka’ai’ai sekitoa taautaha faka’ai’ai faka’ai’ai ‘a e ngoue mo e toutai ke pehe ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e *grant* ‘oku mau hanga ‘o tuku mai ko e 5 miliona ha taha pē ‘oku fie toutai he fonua ni mou ō kole e *grant* ko ia. ‘E hanga leva he kakai ko eni ‘o ngāue’i e ‘ekonōmika ‘osi e ta’u ‘e taha ta’u ‘e ua mei heni kuo tupu kae si’i vakai ange ki he’etau me’a ‘oku fai ko e ‘ave ‘o fafanga’aki ē ‘ave ‘o ‘osi ia ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Ika Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku poini ‘e Sea ‘oku ke ‘ilo kapau te u tangutu he Sea ko ē he ‘ikai te ke toe hela’ia ...

<007>

Taimi: 1910-1915

Paula Piveni Piukala : koe, ko 'eku 'uhinga 'eku poini 'oku 'ikai ke faka'atā ia ke tau toe talanoa he fakakaukau ko e me'a ia 'oku ou fokotu'u atu ai tau tali 'etautolu e patiseti he 'oku hoko 'etau ngāue 'atautolu ko e *busy doing nothing*.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'etau tuai pē ko e Feitu'ú na.

Tui Tongatapu 7 'oku maumau taimi Fale Alea hono alea'i Patiseti he 'oku 'ikai tali Pule'anga ha'anau fokotu'u

Paula Piveni Piukala : Kae kehe ko e anga ia 'eku fakakaukau tukuange 'a e Patiseti ia neongo 'oku 'ikai ke u tali 'e au 'a e patiseti ka 'oku 'ikai ke tau toe lava 'etautolu 'o toe liliu ha me'a he 'oku 'osi loka e Pule'anga ia.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea kuo poupou.. Me'a ki lalo 'Eiki Minisitā. Fokotu'u pea poupou ko ia 'oku loto ke tali 'a e vouti ko eni,...

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki ko e ki'i fo'i fehu'i faka'osi pē eni ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ke me'a ki he me'a ko ē, mou me'a ki lalo. Mou me'a ki lalo. Me'a kātoa ki lalo. 'Oku ke me'a Fakafofonga 7 ki ho'o *opinion* pē ia 'a 'au ki he me'a pē ia ho'o fakakaukau. Te ke fai e fakakaukau ko ia he 'oku kehekehe ia mo e kau Fakafofonga. 'Ai pē ho'o me'a 'au ia pea ke me'a ki lalo. Ke me'a ange ki he ulo mai 'a e 'ū maama ko ē 'oku ou faingatā'ia. 'Ai ke tau pālotti ke tau paasi ē. Ke me'a atu ki he si'i faka'ofa, 11..

Paula Piveni Piukala : Sea 'oku ou tui au ke mau ta'ehikinima he 'oku 'ikai ke mau tui ki he patiseti kae fai mo tau 'alu tautolu he ko hno mo'oni 'oku maumau taimi ko 'eku poini ia 'oku talaatu 'oku tau femou'ekina he maumau taimi.

Fakatokanga 'uluaki Sea Komiti Kakato ki he Fakafofonga Tongatapu 7

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo, me'a ki lalo, 'oua te ke ngāue'aki 'a e me'a ko ia ko e maumau taimi. Te u fakatokanga 'uluaki ki he Feitu'ú na ho'o ngāue'aki e lea ko ia 'a e me'a ko e maumau taimi. Tau ongosia, te u 'oatu e tu'o 2 ko e tu'o 3 pē ko u ui ho hingoa ē. Koe'uhi 'oku ou uesia au ho'o ngāue he Feitu'ú na.

Lord Tu'iha'angana : Sea ke 'oatu e fakatonutonu ko eni hangē pē ko eni 'oku ke mea'i.

Sea Kōmiti Kakato : Ha'apai 'Eiki Nōpele Fika 1.

Fakatonutonu Fakafofonga Nopele fika 1 Ha'apai 'a e Fakafofonga Tongatapu 7 e lea ko e maumau taimi

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Ko 'eku fakatonutonu atu ki he Fakafofonga Fika 7. Ko 'ene pehē ko ē 'oku maumautaimi he 'ikai ke tau lava tautolu 'o liliu ha me'a hē. Ko hotau fatongia ia ko ē heni pea ko e talu eni mei he uike kuo 'osi ko e 'anepō tau kamata he fakavouti ko ho fatongia. Pea 'oku fa'a hoha'a ma'u pē ko e 'osi e vouti 'oku 'ikai ke tau, 'ikai liliu ha me'a ia. Sea kapau ko 'ene fakakaukau pē ia 'a'ana, ko e fai ia e fatongia e Hou'eiki ko eni. Kuo 'osi 'oatu 'etau fakakaukau 'oatu mo e ngaahi hā 'etau fokotu'u fakakaukau, pea ko e angamaheni pē ia he Fale ni. Ko e faha'i 'a e Pule'anga he'enu 'omai e patiseti he ngaahi hisitōlia ko eni, 'oku nau tu'uma'u pē nautolu he'enu Patiseti. Pea ko hotau fatongia ia ke tau 'oatu 'a 'etau fakakaukau. Pē 'oku tali pē 'oku 'ikai ke tali, ka ko hoto fatongia ia ke 'oatu pea 'oku ou tui ko e me'a ia na'e si'i fai 'e he kau Fakafofonga mei he fakamatala fakalūkufua 'anepō he ngaahi vouti lahi pea 'oku nau fiamālie pē nautolu.

Ko e 'oatu enau fakakaukau pē 'oku liliu pē 'ikai, ka 'oku 'osi 'oatu pea 'oku meimei ko e 'oatu 'a e ngaahi fakakaukau 'o mahino 'oku me'a mai pē Pule'anga mālō 'aupito ka te mau tu'uma'u he'enu patiseti. Ko e natula pē ia e Pule'anga. Ko u tui 'e 'i ai pē ngaahi me'a 'e lava 'o liliu. Ka ko e 'uhinga ia 'oua te ne pehē 'oku maumautaimi 'a e si'i ngāue 'a e kau Fakafofonga ko ē mei 'anepo mo e ngaahi vouti kotoa pē 'oku 'oatu 'enu fakakaukau. Ka ko e mahino 'Eiki Sea 'oku me'a mai e Hou'eiki he ko nautolu 'oku nau fakalele e Pule'anga. Mālō 'aupito e 'omai e fakakaukau ka te mau tu'u pē he fika ko ena 'oku mau 'oatu.

Pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a 'oku 'aonga mahalo 'e 'aonga he fokotu'utu'u patiseti 'o e ta'u kaha'u, Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi polokalama 'oku hū atu ai si'enu fiema'u ki homau ngaahi vāhenga 'o pehē atu 'omai ha tokoni ki he manatu'i ange 'a e me'a ko ē mo e me'a ko ē. Pea 'o ka ma'u 'e 'omai pea 'omai. Ka ko e me'a mahu'inga eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke maumautaimi e si'i faifatongia 'a e Hou'eiki heni. 'Oatu 'enu fakakaukau. Kapau 'oku pehē 'e he Fakafofonga ia 'oku maumautaimi ki ai pea fokotu'u fakalūkufua mai. 'ikai ko hotau fatongia eni 'oku 'osi 'oatu 'e he kau Fakafofonga pea kapau 'oku fiema'u 'e he Pule'anga 'oku nau tu'uma'u pē nautolu ai, kuo 'osi lekooti ma'a au ko u 'oatu 'eku fakakaukau pea kuo lekooti.

Fokotu'u atu 'Eiki Sea ke hanga me'a holo pē 'a e Fakafofonga ki he Hou'eiki...

Paula Piveni Piukala : Ko e hā e 'aonga e 'oatu e fakakaukau kae fa'o he kapa veve. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'o 'oatu...

Lord Tu'iha'angana : 'Oku 'ikai ke fa'o he kapa veve Sea.

Paula Piveni Piukala : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha.. Ko e katoa 'o e ngaahi ...

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu eni 'Eiki Sea?

Fakatokanga Sea Komiti Kakato kia Tongatapu 7 'oua ngaue'aki lea tukuhifo he Fale Alea pea ke anga faka'apa'apa

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga Tongatapu 7 kuo 'osi 'oatu 'eku fakatokanga Fika 1 ki he Feitu'ú na 'oku ke toe me'a hake pē ko e hā hono 'aonga ko e fa'ahinga lea tukuhifo ia 'oku ke fai he Fale ni. Anga faka'apa'apa, anga faka'apa'apa koe'uhi he 'oku mahu'inga ho'o anga faka'apa'apa he Fale ni ka 'oku tau 'unu'unu atu. 'E 'Eiki Nōpele.

Fakamamafa'i 'oku 'ikai maumautaimi ngāue Fale Alea & pea toka'i ngāue fakahoko he Fale Alea

Lord Tu'iha'angana : 'Oku ou 'oatu pē 'e au ke faka'osi atu Sea he 'oku 'ikai ke u fa'a fakahoha'a he 'oku ou muimui'i e ngaahi fakahoha'a 'a e ngaahi me'a 'a e Hou'eiki. Ko e fa'ahinga fakakaukau ē 'a e Fakafofonga, 'Oku fiema'u pē ia ke 'oatu pē me'a ko ē 'oku me'a pea fai ha liliu pē 'ikai. Ko e anga pē ia 'ene fakakaukau 'a'ana, pea ka 'oku pehē mai leva mei he Pule'anga mālō 'aupito ho'o fakakaukau ka te mau tu'u 'i he me'a ko ia 'oku mau 'oatu ko e me'a ia. Sea, ko u kole pē ke 'oatu e faingamālie ko eni te u 'oatu ai leva ko e 'uhinga he 'e ...

<008>

Taimi: 1915-1920

Lord Tu'iha'angana: ... me'a mai e Fakafofonga na'a ke fa'a me'a 'aki e kupu 78 'uhingá ko e mafai e Fale Alea 'o Tonga pea ko u tui 'e 'oatu 'eku fakatonutonu ko eni he ko e 'uhingá Sea ke mahino 'a e mafai e Fale. Pea na'a ne fa'a lau hake ma'u pē kupu 78 pea 'oku ne 'ohake pea ko u 'ilo 'e tu'u mai pē he hangē ko eni ko e fakahoha'a.

Sea ko au mo e Fakafofonga ko e Mēmipa Fale Alea ko e Fakafofonga Fale Alea. Ko e kau Hou'eiki ko ē ko e kau Fakafofonga Fale Alea. 'Oku 'ikai ko e Fale Alea au. Ka u fakahoha'a pē me'a e Fakafofonga heni ko e fakakaukau pē ia 'a'aku. Ko e fokotu'u fakakaukau pē ia 'a'aku.

Pea kapau 'oku 'ikai ke ōmai me'a mai e Pule'anga 'o mālō 'oku mahino hangē ko 'etau tu'utu'uni fakatipeiti mo e mahino 'a e Feitu'u na mahino kia kimautolu ka te mau tu'u ma'u pē mālō 'oku fai. Pea kapau 'oku ou vili taki ha poini ko u mahu'inga'ia ai ke fakahoko pea 'oku ngāue'aki hangē ko e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na 'etau lao, 'a e tipeiti te u fokotu'u ke pāloti pea ka pāloti 'o tali ko e Fale Alea ia. Pea ka pāloti 'o 'ikai ke tali ko e Tu'utu'uni ia Fale Alea ko e Fale Alea ia.

Pea ko e fa'a pehē me'a mai mei he Pule'anga ko e 'uhinga ko e tu'utu'uni pē 'a 'etau tipeiti Sea ka 'oku ai ha me'a 'oku 'ohake pea fai ai e fakafekiki pea 'oku pehē mai e Pule'anga mālō kuo mahino hangē pē ko e me'a ko ē ki he Feitu'u na mālō kuo mahino ka te mau tu'uma'u pē. 'Oku 'ai pē ko 'enau totonu pea kapau 'oku ou vilitaki atu 'a ē ko ē ko ē 'oku 'ohake ke tu'utu'uni e Fale Alea fokotu'u ke pāloti ka tali ia ko e Tu'utu'uni ia 'a e Fale Alea ia. Pea ka me'a mai e Palēmia hangē ko e fa'a 'ohake te mau tu'uma'u pē mautolu hē ko ē ko ē ki he'eku fakakaukau ko ē 'a'aku ko e Fakafofonga Fale Alea 'a eni ko ē 'oku 'ohake ko ia ko ia.

Pea ka fai ha me'a 'oku ou vilitaki ko u mahu'inga'ia ai ke tu'utu'uni e Fale Alea 'oku ou fokotu'u atu ke tau pāloti. Pea ka tali ko e Tu'utu'uni ia 'a e Fale Alea. Pea ka kei me'a mai e Palēmia mālō 'aupito 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Alea ka te mau tu'uma'u mautolu ko e maumau ia. Ko e maumau'i ia 'a e Tu'utu'uni 'a e Fale Alea kae 'oua 'e fa'a 'ai ko 'eku fakahoha'a he ko 'eku me'a ko e Fale Alea ia ko e Mēmipa Fale Alea pē au pea ko 'eku 'oatu 'eku tipeiti mo e me'a ko ia. Pea ka 'oku te vilitaki ke fai ha Tu'utu'uni 'a e Fale Alea, pāloti pea 'e 'ikai ke fakasitua'i e me'a. Ko 'eku kole pē ke u tokoni atu ki he'etau pea tala ai pē e maumau taimi mo e hā ko 'eku fakakaukau pē ia 'a'aku.

Pea kapau ‘oku fiema’u ke tu’utu’uni e Fale Alea ‘a eni pē ko ē ko u ‘oatu Sea ko e Tu’utu’uni ia ‘a e Fale Alea ko tautolu kātoa ka tali ko e Tu’utu’uni ia ‘a e Fale Alea. Pea ka ‘ikai ke tali ko e Tu’utu’uni ia ‘a e Fale Alea pea ko u tui ‘e maumau’i leva e laó ka tu’utu’uni e Fale Alea pea kei talamai he Palēmia me’a mai he Palēmia te nau tu’u ai ‘oku te’eki ke me’a ‘angataha mai e Palēmia he ‘ikai ke nau fai ha me’a ke tau. Pea ko ‘etau fakamalanga ia ka ‘oku te vilitaki ki ha me’a pea te fakaloto’i e Fale Alea pea ‘osi he ko u loto ke liliu pea u fokotu’u atu Sea tau pālōti he ka tau pālōti fakatatau ki he mafai ‘o e Fale Alea ke to’o ha fika pē hiki ha fika pē ko e hā fua e ‘ū mafai e Fale Alea ki he Patiseti. Ka tali he ‘ikai toe situ’a e Pule’anga mei ai kae ‘oua ‘e tala ‘oku tau maumau taimi Sea.

Ko u tui talu e malanga e kau Fakafofonga ko ē mo ‘enau, ko e kamata’anga eni e ngaahi malanga ‘oku ou fanongoa Sea ‘i he malanga e kau Fakafofonga tokolahi. Sea ‘omai mu’a ha faingamālie ke ‘oatu ‘eku fakakaukau ke u fokotu’u atu ‘eku faka’uhinga ki he Pule’anga. Ko ia pē pea ko ‘etau fatongia pē ko e ‘oatu fakafoki mai ke tu’uma’u, ka ‘oku te fakamaatoato hangē ko ē nau lave ki ai Sea ke tu’utu’uni e Fale Alea pea te fokotu’u ke tau pālōti kae tafe ‘etau me’a. Pea kapau ‘oku te pehē ‘e maumau taimi pea te me’a pē kita pē te te me’a atu ā kita ia ‘i ‘api kae si’i tuku mo toka’i ‘a e ngāue ‘oku fai ‘e he kau Fakafofonga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘ai pē ke u ki’i faka’osi atu pē tokoni ki he Feitu’u na ‘e ‘e ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai ka ko e Tokoni ‘a e Tokoni Sea ē. Ko u manatu’i lelei he fo’i ta’u ia ‘e taha na’e Sea Komiti Kakato ai ‘a e Tokoni Palēmia ko ia ‘o e ‘aho ni. Ko e lāunga ‘a Vava’u koe’uhí ko e tute ‘ekisia fekau’aki ko ē pea mo e me’alele. Fokotu’u pea tukuhifo ki he Komiti Kakato. Komiti Kakato fokotu’u ‘e he kau Mēmipa ‘o e ‘aho ko ia ko u manatu’i ko tapu pē mo Feleti Sevele ko ia na’e Palēmia he ‘aho ko ia.

<009>

Taimi: 1920 – 1925

Sea Komiti Kakato: ... Tokolahi e ni’ihi nau tui ke holoki. Na’e ‘i ai e uesia ‘a e Patiseti ‘o e ta’u ko iá. ‘A ia na’e *casting vote*, hanga leva ‘e he Seá ia ‘o tu’utu’uni ‘i he mafai ‘o e Seá ke tali ke tukuhifo. Ko e taimi ko ē na’e ‘ohake ai ki ‘olungá ko e motu’á ni na’e faifatongia ai. ‘A ia na’e nofo e Pule’angá ‘o nau vakai mai pe ko e hā e me’a te u faí, toe fai e pālōti toe *casting vote*. ‘A ia ‘oku tatau e me’a, ‘oku ou tui ‘oku totonu ke ‘oange ha faingamālie he ‘oku fiema’u ia ‘e he kakai e fonuá. Na’e hanga ‘e he Falé ‘o tu’utu’uni ia pea na’e uesia e Patiseti e ‘aho ‘aneafi.

Fakatokanga Sea Komiti Kakato ki he Fakafofonga Tongatapu 7 ke tokanga ke tipeiti fakalelei ‘i Fale Alea

Ko e me’a ia ‘oku me’a ki ai ‘a e Tokoni Seá. Ko e naunau ia ho’omou ivi mālōhi ho’omou ngāue he Falé ni Hou’eiki. He ‘ikai ke hanga ‘e he le’olahí pea mo e ta’au hoto nimá he Falé ‘o toe to’o ai e totonu ‘o fekau’aki mo e ‘ū kupu ko ē ‘oku fai ai e feme’a’aki aí. Ka ko e me’a pe tahá ko u ki’i fakatokanga atu pe Fakafofonga Fika 7 ki’i tokanga pe ho’o feme’a’aki peá ke ‘ai’ai lelei. Na’e ‘i ai ho fo’i le’o ‘anenai ko u ki’i tokanga ko u sai’ia au ho le’ó. Ko ho hiki pe ho le’ó ko u ‘osi toe fie foki au ki he vaha’a ‘o ‘Olo’ua mo Mafaná ‘o toutai pē mo taumāta’u ‘ikai ke u toe fie sio au ki ha ni’ihi pehē hē. Hou’eiki tau ki’i mālōlō he ki’i fo’i, ki’i akonaki fakangāue ko iá

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fokotu’u atu ai pe Sea

Sea Komiti Kakato: Ka tau toki vakai mai ‘anai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fokotu’u atu ai pe he laumālie kuo hifo ko ia mo e nonga ‘oku ma’u ‘e he Falé. Fokotu’u atu ai mu’a Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mou pou pou ki ai

(Poupou)

Taniela Fusimālohi: Sea na’e ‘i ai ‘a e fehu’i ia ‘e Sea, na’e ‘i ai ‘eku fehu’i ‘a’aku ia kapau ‘e ‘ai. ‘Oku ‘ikai ke fekau’aki ia mo e ‘ū me’a ko ení

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke fekau’aki ia mo e ‘Esitimeti ko ení.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ‘oku fekau’aki ia mo e konga ‘oku te’eki ke, ‘oku ‘ikai ke mahino mai ia meí he *Budget Statement*. Pea ‘ikai ke mahino e fakamatalá, ko e me’a ko eni fekau’aki mo e leipá.

Sea Komiti Kakato: Sai

Taniela Fusimālohi: He koe’uhí ko e ko e

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ho fofonga kia au

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Sea Komiti Kakato: ‘Io

Taniela Fusimālohi: ‘Io

Sea Komiti Kakato: Ko aú te u tu’u ki ‘olunga tau mālōlō ē

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Punou

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<010>

Taimi: 1950-1955

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Komiti Kakató.

(Pea na’e me’a mai e Sea Komiti Kakató ki hono me’a’angá.)

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eua 11. Mālō homou laumālie, hoko atu ‘etau feme’a’akí.

Hoko atu alea’i Vouti Potungāue Fefakatau’aki

Taniela Fusimālohi: Sea mālō. Ko e, ko ‘eku faka’amu pē ke fakama’ala’ala mai pē he ‘Eiki Minisitā he ‘oku, na’e ‘ikai ke fakamatala fakalelei ‘a e konga mahu’inga ia ko ení he *Budget Statement*. Pea ‘oku ‘ikai ke hā mahino mai ‘i he palani ngāué ka ko u tui ko e fo’i konga mahu’inga eni ‘e taha ko ē ‘o e potungāue ko eni koe’uhí he ko e ‘uhingá eni Sea. Kapau ‘e faifai angé ‘oku ‘i ai ha tūkunga ‘oku, kuo tō lalo ‘etau feinga he ngoué pea mo e toutaí pea mo e fakamea’á. Ko hotau hao’angá ko e tafa’aki ko eni ki he leipá pea ‘oku ‘i ai pē foki ‘a e fokotu’utu’u ka ko u faka’amu pē au ke fakama’ala’ala mai ange mu’a he ‘Eiki Minisitā, he koe’uhí ‘oku tau hanga atu eni ki he ngaahi polokalama fo’ou kuo fai hono talanoa’i.

Ko u tui kuo fuoloa mai hono talanoa’i ‘a e ngaahi polokalama fakafetongi kau ngāue ko eni pea, tautautefito eni ia ki ‘Asitelēlia Sea he ko e fonua lahi. ‘A e ngaahi polokalama ko eni ‘oku kau ai e *Pacific Labour Scheme*, ko e *Pacific* pe ko e *PALM* mo e ngaahi polokalama pehē koe’uhí kuo hiki hake ‘a e lēvolo ia ‘o e ‘alú mei he lēvolo ko ē ‘o e tolí ke ‘alu ia ‘i he lēvolo ko ē ‘o *skills* pe ko e fa’ahinga ko ē ‘oku poto’i ngāué. Ka ko hono mahu’ingá eni Sea ke tau fanongo ko ē ki ai he ‘oku mahu’inga foki ke fanongo mai mo e kau fakalele akó, fanongo mai mo e kau *agent* ko ē ‘oku nau fai ‘a e fetuku kakaí pea fanongo mai mo kinautolu ko ē ‘oku ta’ema’u ngāué he ko e ngaahi polokalama eni ia ‘oku tonu ke ‘ilo ki ai e kakai e fonuá kae lava ke fai ha, ha’anau tālanga ki ai mo ha’anau sio ki ai ko e faingamālie ki he kaha’ú. Ko u tui ‘oku fai pē he kau Fakafofongá ‘a e ngaahi ngāue ko iá ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe ‘oku nau a’u ki ai honau ngaahi vahengá.

Ka ko u tui Sea ko ‘eku kolé ‘a’aku ia ke ne fakama’ala’ala mai koe’uhí ko e vouti ko eni ko ē ‘i he *labour program* ko eni he peesi 207. He ko u sio hifo ‘oku ‘i ai, hangē ‘oku ‘i ai kau *consultant* ‘oku nau omai ‘o fai ha ngāue ki he ‘elia ko ení. Ka ko u kole pē ki he ‘Eiki Minisitā fakama’ala’ala mai angé ko e hā e ngaahi polokalama kehekehe ko ē aí ke ma’u ‘inasi mei ai e kakai e fonuá koe’uhí kapau he ‘ikai ke tau lava ‘o fai e ngoué ‘o mahino ‘oku ma’u mei ai ha’atau me’a lelei pea ko hotau hao’angá eni hono ‘oatu hotau kakaí ke nau ngāue he ngaahi ngaue’anga ko eni ‘oku ala ma’u ‘i ‘Aositelēlia, Nu’usila pea mo toe taha atu pē ki ‘Amelika pea mo e ngaahi fonua kehé. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he tu’unga ‘i ai kau ngāué he lolotonga ni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Sea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e kaveinga ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga Tongatapu, ‘Eua 11. Pea ko e polokalama ko ena ko ē ‘o e leipá pe ko e ‘ave ko ē ‘etau kau ngāué ki mulí ‘a ia ‘e toki a’u pē ki ai he ‘oku ‘i he, ko e konga ‘o e polokalama ko iá ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá ka ko e tafa’aki ko ē ki he Leipá ‘oku ‘i he potungāue ia ko ē ‘a e motu’á ni.

Ko e tu’unga ko é ‘oku ‘i ai ‘etau kau leipá pe ko e kakai ke nau fakahoko e ngāue ko ia ‘i Tongá ni ‘oku ‘i he tu’unga fakatu’utāmaki. Pea ‘oku ‘uhinga ia ko e lahi taha ‘o e kakai ‘oku ‘i ai e ivi mo e mafai mo e taukei ke nau fakahoko e ngaahi ngāue fakaleipá kuo nau ‘alu nautolu ia ‘i he polokalama toli fo’i’akau ko eni ki Nu’usila pea mo ‘Aositelēliá. ‘I he’ene pehē leva ‘oku fehangahangai leva ‘a e ngaahi sekitoá tautautefito ki he ngāue, ngaahi ngaue’angá hangē ko e langa, ko e ngaahi ngāue leipa ki ‘utá ‘o a’u mai pe ia ki he ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá ‘a ‘enau fili ke tukuange ‘enau ngaahi ngāue ka nau ‘alu nautolu ‘o kau he polokalama toli fo’i’akau ko ení. Mahino ‘aupito pē ‘uhingá ‘oku lelei ange pa’anga ‘oku ma’u mei aí ka ko e palopalema eni ki he fonuá. Pea ‘oku ‘osi hā mai ia ‘oku ma’u he

potungāue ia e ngaahi lāunga pea mei he ngaahi ngāue'angá. 'A ia ko e 'ikai ke nau kei malava ke ma'u ha kakai ke nau fakahoko fatongia ko eni.

Ko e fiká mahalo 'e toki fakama'opo'opo mai ia 'e he Potungāue ko ē ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ka 'oku lau afe 'i he laine 'i he onoafe 'a e kakai 'oku nau mavahe. Pea ko e a'u ko ē ki he sekitoa ngoué kuo 'alu 'a e tu'unga leipa ia ko ē he ngoué ke a'u ki he pa'anga 'e 20 'i he houa. 'A ia 'oku faingata'a 'aupito ke toe ma'u ha kakai ia ke nau fakahoko e ngaahi ngāue ko ē ki tōkangá tautautefito ki he ngoué he 'oku, ko e tokolahi ia 'o kinautolu 'oku nau ō he polokalama toli fo'i'akaú. Kau ai ki he langá, kau *operator* e ngaahi misini 'oku mea'i pē he Potungāue ko eni ko ē ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. Pea ko e pole ia 'oku fehanganagai mo e fonua pea 'oku 'i ai hono, 'a e fetalanoa'aki pea mo Nu'usila pea mo e 'Aositelēlia e ongo fonua ko eni 'i he lēvolo ...

<002>

Taimi: 1955-2000

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... motu'a ko eni 'i he levolo fakapule'anga, ka 'oku 'ikai ke fai ha fiamālie ki ai ki he ngaahi tali ko ena ko ē 'oku 'omai mea tekinautolu, ko e me'a leva na'e hoko na'e fakapa'anga leva 'e he potungāue 'i he fengāue'aki pea mo e *PACER Plus* pē ko e aleapau fefakatau'aki 'i he va 'o Nu'usila mo 'Asitelēlia mo e ngaahi fonua 'o e Pasifiki, 'o nau fakapa'anga pea na'e fa'u leva 'a e halafononga pē ko e *strategy* ki he founa hono filifili ko ē kau ngāue mo ha founa 'e malava ke, pē ko ha halafononga ke fengāue'aki ai 'a Tonga ni mo e ngaahi fonua 'oku 'ave ki ai e kau ngāue ke lava ke 'i ai pē ha lelei 'e toe 'i Tonga ni.

Ka ko hono mo'oni 'oku mahino 'a e halafononga ko eni pē ko e *strategy* ko eni na'e fa'u, pea 'oku'i ai pē hono ngaahi tatau ko e me'apango 'oku 'ikai ke 'i heni ke tufa atu 'a e founa mo e faka'amu ko e me'a ia ko ē ke fai 'o kau ai hono filifili 'o e kau ngāue, 'uluaki fakamu'omu'a 'akinautolu ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ngāue pea filifili ko kinautolu ko ē 'e malava 'o fakangāue'i 'i Tonga ni.

Ko e kongia ia 'o e ngaahi fokotu'utu'u ko ē 'a e halafononga, ka ko hono mo'oni 'ona ia kuo a'u ki he tu'unga fakatatau pē ki he founa ngāue pea mo e lao, ko e ngaahi kautaha ko ē 'oku nau lāunga mai 'oku'ikai ke kei ma'u ha'anau kau ngāue kau mai 'i he kautaha 'i he, 'a e kau Siaina 'i he, 'oku nau *base* 'i he *small*, ngaahi'anga vai, ngaahi 'anga tapaka, 'oku tu'utu'uni pē ke nau hanga 'o tu'uaki, pea ka lava 'i he ngaahi nusipepa pea mo e ngaahi *media*, kapau he 'ikai ke ma'u mai ha taha. Pea 'e malava 'i he fo'i vaha'a taimi 'e malava leva ke 'omai ha ni'ihi ia mei muli, ke nau fakakakato 'a e ngaahi ngāue ko ē 'oku, 'o lava ai ke hū mai 'a e ka u Filipaini, ki he sekitoa ko ena ko ē 'o e *hospitality* pē ko e ngaahi ngāue 'i he hotele, ngaahi *resort*, mo e takimamata, a'u pē ki he kāinga Siaina 'oku nau hū mai he ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke toe ma'u ha kakai ia ke nau fakahoko 'a e ngāue ko ia 'i Tonga ni.

Ko e kakai ko ē 'oku 'osi *train* 'i he ngaahi ngāue'anga ko eni, tau fakatātā 'aki pē hangē ko e fale ngaahi 'anga vai, 'i he *Small Industries*, ko 'ene maau pē ko ē hono teuteu'i kinautolu, *train* kinautolu 'o fakamole pa'anga ki ai'a e ngaahi kautaha. Kuo ma'u mai 'enau ngaahi me'a folau 'anautolu 'i he toli, pea nau folau atu nautolu.

'A ia ko e pole ia ko eni 'oku fehanganagai mo e fonua, 'oku fu'u faingata'a 'aupito, pea ko 'ene tu'u ki he kaha'u kuo 'osi fai pē 'a e fepōtalanoa'aki ia he levolo, a'u ki he levolo fakataki,

kuo 'osi 'ohake ia 'e he 'Eiki Palēmia, 'i he talanoa mo e kau taki e ngaahi fonua, ka 'oku fai pē 'a e ngāue ki ai, ka ko e tu'u ko ē ki Tonga ni 'i he taimi ni, 'oku tau palopalema 'i he *issue* pē ko e kaveinga ko eni fekau'aki mo hono kei ma'u ha kakai ke nau fai 'a e leipa.

Ko e fakatātā 'e taha 'oku hoko 'i Vava'u *project* 'a e *World Bank* na'e 'osi *tender* pea ma'u 'e he kautaha, ke nau fakahoko hono tanu 'a e ngaahi hala 'i Vava'u 'oku 'ikai ke toe ma'u ha kau leipa ia ke nau fakahoko 'a e ngāue ko ia. 'A ia ko e pole ia 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a ko ē 'oku 'ohake ko ē 'e he Fakafofonga 'Eua 11, 'oku fehangahagai mo e fonua he ko e tau'atāina foki ia 'oku foaki ki hotau kāinga ke nau fili, ka 'oku malele pē tokolahi ke nau fili ke nau o 'o fai'a e ngaahi ngāue ko eni 'i he toli fo'i'akau, ngāue 'i he *meat*, ngāue 'i he tauhi vaivai, a'u ki he *operator* 'o e ngaahi misini. 'A ia ko e 'oku lolotonga fai pē 'a e ngāue ki ai, fengāue'aki mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ki he founa e filifili ko ē kau ngāue, 'oange faingamālie kiate kinautolu 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha'anau ngāue. Ki'i fakatatafe atu 'a e kau ngāue fakapule'anga, 'a e kau ngāue 'i he *private sector* kae 'uluaki 'oange kiate kinautolu 'oku vivili ange 'enau fiema'u. Pea ko e pole pē ia 'oku lolotonga fai pē fehangahagai mo ia, pea mo e potungāue pea mo e fonua ka 'oku lolotonga 'osi hifoaki 'a e halafononga ko eni pea 'oku 'osi kamata ngāue mai 'aki, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 2, pea ko 'ene lava pē eni kuo tau hiki e.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Tokanga ke malu'i totonu e kakai ki he'enau koloa mo e 'ilo

Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he teuteu 'o e patiseti pea mo e ngaahi feme'a'aki. Ko e ki'i me'a si'i pē eni ia 'oku ou tokanga au ia ki ai ke ki'i fakama'ala'ala mai pē 'e he 'Eiki Minisitā mo 'ene potungāue. 'I he peesi 201 'o e 'esitimeti, 201, ko e *sub program 2*, fekau'aki eni mo e fa'u koloa 'i he 'ilo, pē ko e *intellectual property*. 'Oku kau foki 'a e me'a ko eni 'i he ngaahi me'a 'oku lahi 'a e hoha'a ki ai 'a e kakai 'i Tonga ni 'i he taimi ni. Koe'uhi ko e pisinisi ia mo tākaki pa'anga 'a e kakai kehe 'i he koloa ia 'a e kakai kehe.

'A ia ko e ngaahi koloa ko ia 'oku kau ai 'a e ngaahi hiva na'a nau fa'u pē ko e ngaahi tohi na'a nau fa'u, pē ko 'enau ngaahi *design* pē ko e ngaahi fakatātā mo e ngaahi me'a pehē, pea ma'u ia 'e he ni'ihiki kehe 'o nau fakamāketi'i 'enautolu 'o fakapisinisi ai. Ka 'oku ou vakai hifo ki he 'esitimeti 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi pa'anga ngāue pē ia 'a e potungāue ki he'enau ngaahi ngāue kehekehe, pea 'oku ...

<005>

Taimi: 2000-2005

'Uhila moe Langi Fasi: ... 'I he peesi 52 mo e 53 'o e Palani Ngāue 'a e ngaahi ngāue 'oku fai 'e he potungāue fekau'aki pea mo e me'a ko eni ngaahi Lao 'oku fa'u pea mo e ngaahi me'a ke muimui'i, ka 'oku 'ikai ke fakamahino pau hake ai ko e hā ha'anau ngāue 'e fai ke ta'ofi'aki 'a e palopalema ko eni pē fakasi'isi'i'aki 'a e palopalema ko eni ke feinga'i ke ma'u mo ha ki'i monū'ia ko ē ha'anautolu 'a e fakakaukau hangē ko e ngaahi 'apiako ha'anautolu 'a e ngaahi sila he 'oku pisinisi'aki foki ia ... tokolahi 'aupito 'a e kau muli 'oku nau pisinisi 'o tu'umālie 'i he ngaahi me'a ko eni. Ko 'eku ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku kau eni 'i he ngāue 'ene potungāue hono feinga'i ke malu'i 'a e koloa 'a e kakai ko eni pea mo feinga'i ke ma'u

mo ha'anau mo'ui mei ai 'o hangē ko ia kuo tānaki ia 'e he ni'ihiki ko ē 'oku nau ngāue'aki ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

Fakama'ala'ala he ongo Lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'Eiki Sea 'oku mo'oni e me'a 'oku 'ohake ko ē 'e he Fakafofonga 'a ia ko e *intellectual property* pē ko e malu'i 'a e ngaahi 'ilo pea mo e ngaahi totonu 'i he ngaahi koloa ko ē 'a kinautolu na'a nau hanga 'o fakatupu 'a ia 'oku 'i ai 'a e Lao 'e ua 'oku fengāue'aki pea mo e kaveinga ko eni. Ko hono 'uluaki ko e Lao ki he Ngaahi Koloa 'a e Ngaahi Ngāue'anga 'a ia 'oku 'iloa ko e *Industrial Property Act* 'a ia 'oku malumalu ai 'a e *trade mark* 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi sila mo e ngaahi me'a ko ia pea mo *design* mo ha fa'ahinga *design* 'oku 'ave 'o lesisita he potungāue 'a ia ko e va'a ko eni 'oku nau ngāue ki ai pea 'oku pau ke lesisita ki ai pea ko kinautolu te nau hanga 'o maumau'i 'oku fai leva e ngāue ki ai ko e maumau lao pea 'oku malava pē foki ke faka'ilo he ko e Lao eni 'oku maumau'i.

'A ia ko e Lao ko ē ki he ngaahi Koloa ko ē 'a e Ngaahi Ngāue'anga pea mo e Lao ko ē ki he *Copyright* pē ko e Lao ki he Lao Totonu ki he Hiki Tatau 'osi 'i ai mo e Lao pehē 'a e fonua hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga kapau 'oku tau hanga 'o hiki tatau ha ngaahi tatau 'o ha tohi pē ko ha hiva 'oku 'osi 'i ai pē hono Lao, kae hangē ko ia 'oku hā mai ko ē he Patiseti na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga ko e ngāue eni 'a e va'a ko eni 'oku nau fakahoko 'oku nau ngāue ki ai, pea 'oku 'i ai pē 'a e ki'i *revenue* 'oku lava 'o tānaki mei ai ka 'oku 'ikai ke fu'u lahi tautautefito ki hono lesisita 'a e ngaahi *trade mark* mo e ngaahi *design* kau ai mo e *copyright* ke 'oua 'e lava 'o hiki tatau lesisita mai ki he va'a ko eni pea 'oku nau hanga 'o *monitor*, 'i ai mo e ki'i kau ngāue ki he tafa'aki ko eni ke fakapapau'i 'oku nau muimui ki he Lao ko kinautolu ko ē 'oku maumau'i e Lao 'oku fakapapau'i mei he potungāue pē 'oku lava ke 'oatu ia ki he Fakamaau'anga mo e ngaahi tu'utu'uni ki he Lao mālō 'Eiki Sea pea fakamālō atu ki hono tali e Patiseti e motu'a ni

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupou, poupou mālō Hou'eiki tau hiki ē, fakamolemole pē Tokoni Palēmia 'oku 'i ai pē ni'ihiki he Hou'eiki Minisitā 'oku nau kole mai pea ko u pehē pē 'oku 'i ai e ngaahi fatongia ka 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito he anga ko ē 'eku vakai fēfē ke tau 'unu mu'a ki he 16. E ki he 16, ko e 'osi ko ia pea te tau toe foki mai ē. Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, fakamolemole 'ikai me'a ko eni ki he *MIA* ē, 'Eiki Minisitā he *MIA* ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia 17 ia 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fika fiha ia kau ngāue,.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Hoko hake 17.

Sea Komiti Kakato: 17

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea 'ai pē ke 'uluaki 'eke pē 'oku 'i ai koā ha'anau fatongia he konifelenisi pē 'ikai, he ko e me'a ia ko e me'a fakalaumālie.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku nau kau ai.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia me'a ki lalo 'oku 'ikai ko e me'a eni ia ki he me'a fakakonifelenisi ko e 'uhinga ke tau fakavavevave ka 'oku 'i ai ha ni'ihī 'oku me'a ki he konifelenisi me'a atu e Feitu'u na ia 'e lele pē Fale ia, kapau leva ko ha me'a fakalaumālie pea mou toki feme'a'aki pē me'a mai 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Vouti Potungāue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Sea 'o e Komiti Kakato, tapu atu pea mo e Tokoni Palēmia tapu atu mo e Hou'eiki 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā pea pehē ki he Fakafofonga Hou'eiki 'o e Kakai. Ko e *budget* fakakātoa 'o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua *MIA* ki he 2023/2024 fe'unga pea mo e 17.1 miliona pea tatau ki he peseti 'e 2.2 'o e peseti fakakātoa 'a e Pule'anga. 'I he *budget* kātoa hangē ko ia 'oku hā atu ko e peseti 'e 26.3 ko e pa'anga mei he Pule'anga Tonga peseti 'e 9.8 ko e pa'anga ia ...

<007>

Taimi: 2005-2010

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ... pa'anga tokoni angamaheni mei he patiseti peseti 'e 48.4 koe pa'anga tokoni, pea mei he peseti leva 'e 15.5 ko e tokoni koloa mei he hoa ngāue tokoni fakalakalaka. Ko e fakakātoa e *budget* 'a e *MIA* pē ko e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'oku hiki 'aki 'a e peseti 'e 103.4 miliona mei he 8 miliona tupu. Ko e ngāue ko e lakanga kotoa 'e 110 'o e Potungāue. 'A ia ko e lakanga 'e 77 ko e kau ngāue tu'uma'u, pea lakanga leva 'e 33 'a e kau ngāue lau'aho. Ko e puipuitu'a ia 'e Sea fekau'aki pea mo e *budget* ko eni 2023, 2024 pea ko e kongā lahi foki 'a hono *budget* ko eni ko e kakai na'a nau tukuhausia lavea ngofua 'i he hili ko eni 'a e mo'ungaafi kae 'uma'ā 'a e *COVID 19* pea pehē foki ki he ngaahi talopiki mālohi na'e tō 'i Tonga ni he ngaahi ta'u 'e 3 ko eni. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku hulu 'aki ai e *budget* ko e tokoni mei tu'apule'anga kia kinautolu ko ia 'oku lavea ngofua.

'Oku 'i heni foki pea mo e Potungāue ko eni ki he Toli Fo'i'akau, taha eni ha ngaahi ngāue lahi 'aupito 'oku fakahoko 'i he Potungāue ko eni. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai mo e ngaahi polokalama fo'ou na'e kole ki he Pule'anga ke fai'aki hono fakalelei'i 'a e Potungāue telia ko e kaha'u ko ia 'o e toli fo'i'akau kae 'uma'ā 'a e kakai ko ia 'oku fiema'u ke toe lelei ange hono ako'i kinautolu ke nau folau 'o fai e ngāue pea si'isi'i ange ai 'a 'enau hola. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai, toe 'i ai mo e fakakaukau fo'ou foki ki he 'akapulu *union* 'oku 'i ai 'enau *World Cup* he ta'u ni kae 'uma'ā foki 'a e 'Akapulu Liiki. Pea pehē foki ki he pa'anga na'e 'i heni ka kuo vahe fakafoki ia ki he 'Ofisi Palēmia 'i he tu'unga ko ia 'o e Pule'anga Fakakolo. Ko e ki'i puipuitu'a pē ia 'e Sea fekau'aki pea mo e Potungāue ni 'oku 'atā kapau 'oku 'i ai pē ha tokanga ke fai hano vakai'i 'a e ngaahi ngāue. Ka 'oku hā mai pē foki 'i he ngaahi ngāue ko eni kuo hanganaki mai ki ai, 'oku 'i ai e tokoni lahi 'aupito a e Pangikē 'a Māmani kae 'uma'ā 'a 'Asitelēlia pea mo Nu'usila 'i hono fakalelei'i 'a e founga ko eni 'oku fai hono ngāue'i, kia kinautolu ko ia 'oku lavea ngofua.

Pea 'ikai ke ngata pē ia 'i he motu lahi Tongatapu, ka 'oku kau mai ki ai 'a 'Eua pea pehē ki Ha'apai, Vava'u kae 'uma'ā foki 'a e Ongo Niua. Pea 'i he'ene pehē 'e Sea, 'oku hā mahino

mai ai 'oku ngāue lahi 'aupito e Potungāue ko eni, ki he ngaahi tafatafa 'o e fonua ni. 'Oku ne pu'aki mai 'aki 'a e me'a ko eni, 'oku hulu atu hotau to'utupu 'i he peseti 'e 40 tupu si'i hifo honau ta'u 'i he 25. Pea 'oku fai ki ai e tokanga lahi 'i he Potungāue ko eni ko e To'utupu kae 'uma'ā foki 'a e kakai fefine. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai 'a e me'a mavahe 'oku fai 'a e ngaahi ngāue ki ai,...

<008>

Taimi: 2010-2015

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... mo ha ngaahi fakahinohino 'oku 'omai mei tu'apule'anga ke fai hono tokanga'i e kakai 'o e fonua ni telia 'a e kaha'u e fonua ni pea tautautefito foki kia kinautolu 'oku kei manava kae si'i hifo honau ta'u 'i he ta'u nima. Pea 'oku fai e ngāue vāofi heni pea mo e Potungāue Ako kae 'uma'ā e Potungāue Mo'ui pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai e fakalelei lahi 'oku hanganaki mai ki he fonua pea mo hono tauhi hotau kakai 'i he kaha'u mo e 'amanaki ke 'oua te nau masiva 'i he fakakaukau mo e tu'unga faka'ikonōmika pea nau lava ke nau mo'ui lelei mo tolonga 'i he taimi lahi. Ko ia 'a e ki'i puipuitu'a fekau'aki pea mo e *budget* ko eni ko ē ko ē 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou.

Tevita Puloka: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Tongatapu 1 kātaki pē 'Eua 11 ko u 'ai pē ke ki'i 'oange pē ki he Tongatapu 1 ē. Me'a mai.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea ko e fakamālō lahi au ki he 'Eiki Minisitā pea mo e ngāue lahi 'oku ne fai 'i he potungāue ko eni kae pehē ki he *CEO* mo e kau ngāue. Talu e tō 'a e ngaahi faingata'a pea mo e faifatongia 'a e potungāue ko eni.

Fakamālō'ia Tongatapu 1 ngaahi fengāue'aki vaofi mo e Potungāue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Ko u lave'i hifo pē 'e au 'oku 'i ai 'oku 'asi mahino pē ia 'i he peesi 200 (283) 17 'I he ngaahi ngāue ko ia 'a e Va'a Sipoti 'a eni na'a ne me'a mai 'aki pē pea ko u lave'i pē 'e au Sea faka'aki'akimui pē 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke ne toe me'a hake 'e ia 'oku 'alu mo e 'akapulu 'a Kolomotu'a 'o *World Cup* kae ne me'a 'aki pē ia 'a e 'Ikale Tahī ka ko u faka'amu pē he ko e potungāue eni na'e talu e langa e ngāue ko eni 'oku fai he Mala'eva'inga Halaano mo 'ene fengāue'aki vāofi pea 'oku kei pātoloaki 'a e fatongia ko ia. Ko e *gym* ko ena 'oku tu'u na'e tokoni mai e potungāue 'i he 'aho ko ia hono faka'osi hili 'a e feinga 'a e koló pea mo e kau pou pou 'o lava 'o kamata e ngāue ko ia 'o 'osi hono pēseti 'e 80 pea tokoni mai ai e Pule'anga 'o faka'osi.

Ko e toe me'a tatau pē 'i he ngaahi me'a kehekehe 'oku fai ai e fengāue'aki ko e me'a ko ē 'oku mahino 'o hangē ko e me'a na'a ku talanoa ki ai 'a e ola ko ē 'o e 'akapulu he uike kuo 'osi pea mo e fe'auhi 'o e ta'u ko eni ko e hā e me'a ne fu'u makehe pehē ai 'a e 'Akapulu 'a Kolomotu'a na'a ku nofo pē au 'o fakalongolongo ta ko ē ke ne kei lototāngia pē 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5 'alu ia 'o toe 'eke'eke holo he kakai kehe pē ko e hā ko ā e me'a 'oku fu'u pehē ai e Timi 'a Kolomotu'a 'o talaange 'e he motu'a pē 'a mautolu pē homau

kaungā ako pē na'e sipoti ko e makehe'anga 'o e Timi 'a Kolomotu'a ko 'enau *gym* pea mo e kakai ko ena 'oku nau fakalele 'o e fe'auhi 'o e tamaikí hono tokanga'i.

Ko e fakamālohisino ko ē 'oku nau faí 'oku 'ikai ai ha timi 'akapulu ia 'i Tonga ni 'oku ne fai e fa'ahinga fakamalohisino ko ia he ngaahi mīsini, taimi 'oku nau ō ai 'o fakamalohisino 'a ia 'oku mau hiki pē ke nofonofo pē he lēvolo e *All Black* hono teu'i ko ē fānau pea 'e kei pehē ai pē. 'Oku ou fie 'oatu pē he ne u 'osi fakahoha'a 'aki pē kimu'a ko e *World Cup* ko eni 'oku 'amanaki ke 'alu atu 'a Kolomotu'a 'o kau ki ai ko e fakakaukau ia 'a e kongā pē ia 'o e komiti pē ko e *federation* pē ko e hā 'a e 'akapulu 'a Falanisē ko ē he *World Cup* he na'a nau nofo 'o sio ko e pēseti pē 'e nima 'o e kau 'akapulu 'o Falanisē 'i māmani 'oku ma'u mo'ui mei he 'akapulu pē ko e kau *professional* ia 'a ia te tau pehē ko e 'Ikale Tahī ia. Pēseti 'e 95 'i Falanisē ko e kakai hangē pē ko kitautolu ko e motu'a pisinisi, ko e motu'a palama ko e kau Loea 'oku nau ō 'o 'akapulu fakakalapu 'i honau ngaahi kolo 'o nau toki hanga 'a ia 'o hoko leva ia pea ui ko e *grassroot* 'o e 'akapulu ka ko e huitu'a foki ia 'o e 'akapulu 'i māmani.

Ko e 'Ikale Tahī ko eni kuo ui na'e ui 'e he faiako he uike tolu 'apē pē kuo 'osi pē mahina 'e taha kuo hilí tokotaha pē ai 'a e *local* 'oku va'inga 'i Tonga ni ...

<009>

Taimi: 2015 – 2020

Tevita Puloka: ... ko e matāpule ko Sefo Sakalia ko e huka ia 'a e timi 'a Kolomotu'a. Tokotaha pe meí he fu'u toko pe 'oku a'u 'o fāngofulu ko eni na'e uí pe ko e toko 3 ngofulu ko ení.

Sea Komiti Kakato: Ko e ki'i tangata mei fē, 'e Tongatapu 'Uluaki

Tevita Puloka: Ne u vakai hifo pe 'ene a'u ki he fa'itoka 'enau kuí 'i Kolomotu'a pe. Pea ko e 'uhingá ia

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu ko e tokotaha ko eni mei Tongatapu mei Tongatapu 3

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, me'a ki lalo Tongatapu 'Uluaki

'Eiki Palēmia: Ko e tokotaha ko ení mei Ma'ufanga mo Tongatapu 3 mālō

Tevita Puloka: Sea 'oku 'ikai ke u fie tokanga ki ai na'a mou toe fakamatala mai 'e moutolu e kau Ma'ufanga ko eni he timi 'a Kolomotu'á. Ka ko e 'uhingá ia, ko hono 'uhingá foki he 'oku mahino 'e tau toutou 'ohake 'o e kaveinga 'a e kau kotoá *inclusive*. Pea mo e tokangaekina 'o e meí he ma'ulalo pe 'o a'u ki he ma'olunga.

Ko e makehe 'o e 'alu 'a e timi 'a Kolomotu'á ki he *World Cup* ko eni 'i Falanisē he ko e 'alu ia 'a e fānau na'e ohi mo hono teu'i mo e 'amanaki ke toki ma'u hanau kaha'u. 'A ia 'oku kehe ia meí he kau va'inga 'a e 'Ikale Tahí. Ko e kau va'inga 'a e 'Ikale Tahí ko e kakai 'oku nau 'osi ma'u polofesinale kotoa kinautolu ko e 'akapulu kotoa. Ko e fānau ko ení 'o hangē ko e talanoa ko e me'a pe ko eni na'e me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā honau ngaahi ta'u motu'á, ko honau ta'ú pe ia, 19 'alu atu.

‘Oku ‘i ai e tokosi’i ‘oku a’u ‘o toko 3 ngofulu tupu honau ta’ú. Ka ‘oku mahino ko e ‘uhinga ia ‘a e mahu’inga ‘o e Potungāue ko eni pea mo ‘eku ‘ohake ‘a e me’a ko eni neongo ‘ene huki tonu ‘i he kāinga ‘okú te Fakafofong’í. Kae pehē ‘i hoto fatongia ko e Sea ‘i he ‘akapulu ‘a Kolomotu’á ka ‘oku mau faka’amu pē. Pea ‘oku ‘ikai ke u, he ‘oku fai homau lelei tahá, ko e hā e me’a te mau ala lava ‘o hangē tofu pe ko e langa ‘a e fu’u *gym* ko ena ‘o ‘iloa ko e *Gym* ko Sunia Mafile’ó.

‘Oku ou poupu atu au ki he fokotu’u ‘oku fai

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ‘oku ‘i ai ha’o kole ki he ‘Eiki Minisitā ke tokangaekina ho’omou sipotí. He ko u sio au ia ‘oku ‘osi sai pe moutolu ia ē.

Tevita Puloka: Te mau hangē tofu pe ko e ngaahi me’a ne mau ‘osi fakahoko pe kimu’a. ‘Oku kau e motu’á ni ia mo e fa’ahinga fakakaukau ‘o hangē ko e lea ‘iloa ‘a e tangata Palesiteni ‘o ‘Ameliká. ‘Oku mau ‘uluaki ‘eke hifo kamautolu ko e hā ‘emau me’a ‘e lava pea mau toki hanga atu ki he Pule’angá ‘o vakai kinautolu. Pea ko e tāpuaki ia ‘Eua 11 ‘oku pehē ai ‘emau timi ‘akapulú. ‘Oku mau ‘uluaki vakai hifo kia kimautolu pea mau sio ko e hā e me’a ‘oku mau lavá. Pea ko ‘ene a’u ko ē homau ngata’angá pea mau toki hanga mai leva ki he Pule’angá.

Ko e fakakaukau ia ka ko u fiefia pe au he ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā mo e Potungāue ko eni. ‘A ia ‘okú ne fua e fatongia ko iá, mahino pe ngaahi me’a kehe ia hangē ko e toli. Pea hangē ko e taha pe ia ngaahi ngāue ‘a e koló ki he’enu *sister city* ko eni ki ‘Asitelēliá. ‘Oku mahino pe mo e ngaahi palopalema ia ‘oku hoko ko iá. Ka ko u lau pe au eni ko e faingamālie Sea ke u ‘ohake ai ‘oku ‘i ai pe ‘emau ‘amanaki lelei ke kei hoko atu pe ‘a e fengāue’aki mo e Potungāue ko eni. ‘O hangē tofu pe ko e ngaahi fengāue’aki na’a mau ‘osi fakahoko ko ē pe ki mu’a pea ‘oku kei hokohoko lelei atu pe. Pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia pea hoko mai ‘a ‘Eua 11

Fakamanatu hokosia ta’u 100 maa’imoa ‘akapulu he fonua ni

‘Eiki Palēmia: Sea mālō e ma’u faingamālie, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Ko e kau atu foki eni ia ‘ikai ke ngata pe he me’a ko eni ‘a Tongatapu ‘Uluakí. Ka ko e fatongia foki e motu’á ni ‘e taha ko e Palesiteni ‘o e ‘Akapulu ‘Iunioni ‘a Tongá. Ke fakamanatu atu e ta’u 100 foki ko eni e ‘akapulú Sea. ‘A ē na’e ma’u ai ko ē silá ‘e Kolomotu’á. Pea ‘oku ‘ikai ko ha tala lakulaku eni ia ko e ‘uhingá pe ‘oku fai e maheni mo Tevita. Ka ‘oku tau sio tonu ‘i he lelei hono ‘ai fakalelei e sipotí mo hono fakatahataha’i e fonuá. Hangē ko ia ko ē ‘oku tau sio ‘i Kolomotu’a mo ‘ai e *gym*.

Na’á ku sio pe au na’e fai e feinga pehē pe he timi ‘a Ngele’ia e *War Lord*. Tatau pe eni fakamuimui tahá pe tau sio ‘i he māfana ko ē kāinga Ha’asiní, hono teke mai ‘enu timí ‘o a’u ko ē ki he *final*. ‘A ia ko e poupu pe ia Sea, ‘ikai ko e ‘uhinga ia pe ko e timi ‘a Kolomotu’á pe ko Ha’asini pe ko Ngele’ia. Ka ko ‘etau sio ko ē ki he paoa hono fakatahataha’i ‘o e ngaahi koló ‘e he sipotí. Pea kapau pe te tau teke lelei ki ai hangē ko e me’a ‘oku fai ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘ene hanga ‘o fakaivia mo, he na’e me’a ange ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o fakaafe ...

<010>

Taimi: 2020-2025

Eiki Palēmia: ... fakalangilangi he fe’auhi ko eni na’e faí pea ‘oku kau ia he fakakoloa ke tau kau atu ‘i he ngaahi me’a pehē ‘o pou pou ai. Pea ‘oku ‘i ai ai, tuku kehe pē ko e Minisitā he Kapinetí ka ko e ‘uhingá ko e fatongia mahu’inga ia hono fakaivia mo faka’ai’ai ‘a e sipotí. Hanga he sipotí ‘o fakatahataha’i ai e ngaahi koló, hanga he sipotí ‘o fakatahataha’i e fonuá ni hangē ko ia ko e lelei ‘oku tau sio ‘oku ‘asi mai mei he ngaahi kolo ‘e ni’ihi he taimi ni.

Mo e fakamanatu pē Sea, ta’u 50 eni ‘etau mālohi fakamuimui he *Wallaby* fai ai ki’i sangasanga mahalo ‘a kinautolu ‘i he ta’u 50 ko iá. Talifolau ia pea mo nautolu fai ‘enau me’á ko e fakamanatu atu pē kia nautolu ‘oku fanongo maí ke ‘ai pē mo tau ki’i fakalea atu ki he kau tangata ko ení. Ta’u 50 eni ‘etau mālohi fakamuimitaha ‘i he *Wallaby*, ‘e fai leva ‘enau ki’i laka mo e me’á, ‘i he tau ko eni ko ē mo *Australia A* he ‘aho 14. Ko e taimi ko ē ‘e mālōlō aí ‘e fai hono ki’i faka’ilonga’i ‘a e lavame’a ko iá pea mo e fuoloa ta’u ko eni e ta’u ‘e 50 ko eni ki he ta’u ní. Pou pou atu ki he ngaahi fokotu’u fakakaukau na’e ‘omai ‘e Tongatapu 1 pea mo pou pou atu ki he patiseti ‘a e Minisitā, ko u fokotu’u atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mahalo ko ‘Eua 11 pē mālō. Fika 11 me’a mai.

Fokotu’u to’o mai mei he 1.5 miliona ko e totongi hopo ki he *TASANOC* fakaivia ‘aki sipoti ngaahi vāhengá

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e, ka u hoko atu pē mu’a he, ‘i he fo’i vouti ko iá he koe’uhí ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘e 1.5 miliona, 1.5 miliona ke fakalava ‘aki ‘a e sipotí. ‘E Sea ko e, ‘oku ke fa’a me’a mai foki pe ‘oku ‘i ai ha fakakaukau fo’ou ha fa’ahinga ‘elia. Ko u tui ko e fakakaukau fo’ou eni kuo ma’u. Tau fa’a nofo pē foki hangē ko e ‘elia ko eni kuo tau matua’i ‘i he ngaahi fonua lahi. Kuo tau ō tautolu ‘o ta’imālie ‘i he ngaahi fonua kehe hangē ko ‘Aositelēlia ko Nu’usila ‘a e ngaahi fāмили ‘oku nau hiki ki ai, ‘o sio he lelei ko ē ‘o e maau ‘a e fokotu’utu’ú mo e me’angāué. Pea ‘oku tau sio ai he kau tangata ‘oku nau polepole ‘aki pē honau Tongá ‘i he fonua kehé.

Ko ‘etau a’u mai ko ē ki hotau fonuá ko u kole mu’a ki he ‘Eiki Minisitā ki’i fakasi’isi’i hifo e ‘oatu e senití ki he *TASA*. Ko e *return* ko ē mei he *TASANOC* ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ia pe ko e hā ‘a e me’a ko ē ‘oku ma’u ko ē pea ko ena na’e ‘osi ‘oange ‘enau 400000 ‘i he *settlement*. Kae ‘omai mu’a ‘a e seniti ko ē, ko e fo’i mōtolo eni Sea, tau ‘alu leva ki tu’a mei he fo’i loto puhá ka tau ‘unu kimu’a. ‘A ia ko e me’a ko eni ‘oku tu’u ‘i tu’á ko e kalapu sipoti ko eni ‘a Kolomotu’á. ‘A ia ‘oku ne hanga ‘e ia ‘a ia ‘oku, ko u tui ko e fakalea fakapapālangí ‘oku pehē, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o *set* ‘a e ‘alú. ‘A ia ‘oku taki mu’a leva ia ‘i he ‘ū me’a ko ē ‘oku ne faí. ‘Oku ‘osi ‘i ai ‘a e fale fakamālohisino ia ai, ‘osi ‘i ai mo e mala’e va’inga ia ai, ‘osi ‘i ai mo e kau tangata ia ‘oku nau ‘osi ako’i kinautolu ke nau faiako sipoti ‘i tu’a mo fale. ‘Osi ‘i ai pea mo e *governance structure* fo’i kau pule.

Ko e me’a ko ē na’e fai ki ai e kole ‘a’aku ia hangē ko ‘eku fakahoha’a ko ē kimu’á pea ‘oku ou tui ko e halafononga ia. Ko ē ko e kalapu ē ‘a Kolomotu’á ‘oku tu’u ia ko e takí ia pea ‘oku piki atu leva ki ai ‘a e ngaahi vāhengá mo e ngaahi feitu’u ko ē ‘oku nau faka’amu ke nau muimui aí. Ko ‘eku sio ‘aku ki he seniti ko ē, ‘e Sea, ‘Eiki Minisitā ‘omai pē ha fanga ki’i seniti kia mautolu ki homau ngaahi vahé. ‘Oku ‘i ai foki ‘emau ki’i fe’auhi ‘akapulu ‘amautolu ia ‘oku ui ko e Tele’a Hiva, ‘a ē na’e ma’u ai ki’i timi toko 7 ko ē na’e, na’a nau lava mai ki he fe’auhi ‘a Tevita ‘a e Fakafofonga Fika 1 pea nau foki nautolu ki ‘Eua mahalo na’e ‘i ai ki’i tō kehekehe ia pea ‘ikai ke nau toe ha’u nautolu ki he faka’osí. Kae ‘omai pē mu’a ha ki’i, ‘a e konga ‘a e *grant* ko ení ke mau hanga ‘e mautolu ‘o ki’i fakalelei’i pē ‘i he vahefonuá he ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘emau ki’i naunau fakamālohisino.

‘Oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a te mau lavá ka mau piki mai ki ha taki ‘o ‘alu ko ē ‘i he ‘elia sipotí. Pea ko u tui ko eni ‘oku faka’ali’ali ko ē ‘e Kolomotu’á. Ko e hā e ngaahi vāhenga ko ē ‘oku pehē ‘e Kolomotu’a pe ‘oku pehē mei he potungāué, ‘oange pē ha seniti mei he *grant* ko ení fai ‘aki ‘enau ngāue ko ē mei he ngaahi vāhengá teuteu’i ‘enau tamaiki sipoti. Fokotu’utu’u ‘e Kolomotu’a ia ‘a e ‘ū fe’auhí, toko 7, fe’auhi fakakalapu, ngaahi me’a kātoa ko iá, ko e tamaiki fefine ‘i he liiki mo e ‘iunioni mo e toe hā pē ha ngaahi sipoti ka ne hanga ‘e ia ‘o taki ki ai. ‘Ai ia ko e takí ia ka tau ‘unu angé he fo’i halafononga ko iá ka tau sio angé ki he me’a ko ē ‘e foki maí pe ‘e fēfē. Ko e, ko u kole fakamolemole pē he’eku talanoa ko ē ki he *TASANOC* ka ko ‘eku, ko e taimi na’a ku ‘i he potungāue aí na’a mau feohi. Ka ko u sio ko ē ki he ‘oatu ‘a e seniti koe’uhí kae fakafoki mai ha me’á ‘oku mahino pe ia hetau, ko e fakavaha’apule’anga ‘oku pau ke tau ō ‘o kau he Kominiuelí, pau ke tau ō ‘o kau ‘i he sipoti ‘a e Pasifikí, pau ke tau ō ‘o kau he ‘Olimipikí. ...

<002>

Taimi: 2025-2030

Taniela Fusimālohi: ... ko e fakafoki mai ko e ki ai ‘i he metali ‘Eiki Sea ‘oku tu’u tatau pē ia ‘i he ta’u ko eni ‘e fanngofulu tupu ko eni kuo ‘osi, ko e me’a ko ē ‘oku foki mai ko ē ‘i he fo’i hala ko eni ‘oku ‘ai ke tau fou ai ke tau sio ange, ta u ‘ange angé ha fakaivia ha kongá ‘o e fakaivia ki he motolo ko eni ‘oku taki ‘e Kolomotu’a ka tau sio ange, ko ē ‘alu pē ia ‘o a’u ki he ‘ai ‘ene *tour* ki Falanisē, ne meimei piki mai ha fa’ahinga mei he ngaahi kalapu mei he ngaahi vāhenga. Ko hai ‘oku ne ‘ilo, kapau te nau lava atu eni ‘o ola lelei, ko e foki mai ia, he koe’uhi ‘e foki mai ‘a e toenga kau nofo ko u talaatu pē he ‘aho ni Sea, ‘e ‘i ai ‘a e fa’ahinga he timi ko ē te nau nofo ‘i ‘Iulope ‘o va’inga ai. Ko e pa’anga ko ē ‘e foki mai ko e *return* ia ko ē ‘oku tau ‘uhinga ko ē ki ai.

‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i polokalama mahalo ‘e fakapa’anga mei he *grant* ko eni ‘e he ‘Eiki Minsita, ko e ‘alu ia ‘a e ta’u 16 ki Nu’usila, mahalo kuo ‘osi a’u ia ki he toko 200 tupu he taimi ni ko e ta’u eni ‘e hongofulu tupu ‘a e ki’i polokalama kuo nau va’inga nautolu ‘i Nu’usila mei he tau fakaako ‘alu ‘o a’u ki he tau fakakalapu, ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ai na’a nau nofo ai nautolu ‘i he 2010/11/12 nau ‘osi tau fakavahe nautolu ‘i Nu’usila mo ‘Asitelelia pea ō atu ‘a e fa’ahinga ki ‘Iulope. Ka ‘oku ou malanga pē he fo’i ‘elia ko eni Sea, ke ‘i ai ha fakakaukau ke tau ‘ai angé ha fo’i fakakaukau fo’ou ‘a eni ‘oku fakahāhā mai ko eni ke tau ‘unu ai.

Ko hono ua ‘eku fakahoha’a Sea, ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi ‘i he peesi 284 pē, ‘ikai ke ngata pē ‘i he sipoti, ‘oku fai ‘a e malanga ia ‘i he ō ‘i he toli fo’i’akau ka ‘oku ou pehē ‘oku ngalo ‘a e fo’i kongá ‘etau nofo ko e *informal sector*. ‘A ia ko e fa’ahinga ‘oku ‘i lalo taupotu taha ki lalo, ‘oku nau faifai holo pē ‘enau fanga ki’i ngāue kehe pē ke ma’u ha’anau mo’ui ai ka ‘oku, ka ko’eku fehu’i kuo a’u nai ‘a e ako ki ai? ‘oku a’u nai ‘a e fakataukei ki ai mo e tokoni ‘i he *informal sector* he ko e fehu’i foki ko ē ‘i he tohi kakai, ‘oku ke ngāue, ‘oku ‘ikai foki ke toe fakama’ala’ala ia pē ko e ‘uhinga ki he ha, pea ‘oku ‘io ‘a e tokotaha kotoa ia, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ma’u ai ko ē ‘a e peseti ‘e 4 ko ē ‘oku tokua ko ‘etau *unemployment* peseti ‘e 4.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea, ko e fatongia ko ē 'o e kau 'alu ko ē he sitetisitika ko hono fakamatala'i 'a e me'a ki ai. He 'oku hangē 'oku 'ikai ke falala mahalo 'a e Fakafofonga ia he 'oku pau ke 'alu 'a e taha fakamatala'i 'a e ngaahi me'a. Ka ko e 'uhinga pē 'aku na'e, 'oku ou tui ko e tali ko ē 'oku fai 'e he tokotaha ko ia, fai 'i he loto mahino 'oku ne mahino'i, 'a e savea 'oku 'alu atu mo e tokotaha ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io tali 'e au 'a e fakatonutonu, me'a mai Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku mo'oni pē 'a e me'a ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia, ka ko e anga foki ia 'a e me'a fakatohi kakai, na'e 'i ai a e ta'u ia fo'i tohi kakai 'e taha na'e peseti 'e 1 pē 'etau ta'ema'u ngāue, ka 'oku talamai he ngaahi sitetisitika kehe ia ngaahi savea 'ikai 'oku lahi 'a e ta'ema'u ngāue 'oku 'uhinga ia ki he *formal sector*, ngāue 'i he ngaahi ngāue'anga.

Ka 'oku ou tui ko e peseti lahi hotau kakai 'oku nofo nautolu he levolo ko eni 'oku ui ko e *informal sector*, 'a ia 'oku fo'i *layer* 'e 2 'etau ngāue, 'a ia ko e *formal sector* mahalo 'oku ngāue ai ha toko 2 afe 3 afe, pea oku toe 'i ai mo e fo'i *layer* ia 'i lalo 'oku lahi ange ia, ko e *informal sector*. Ko e kakai eni 'e, fakamolemole pē ko e kakai ia ne 'ikai ke nau fu'u a'u atu ki he ngaahi ako mā'olunga ange, ka 'oku nau faka'amu pē ke nau a'u 'enau tūkunga ko ē 'enau mo'ui ki ha tu'unga 'oku lelei ange, pea 'oku 'i ai 'a e lea 'oku ngāue'aki 'e he ngāue ko ē 'oku nau fai 'oku ui ko e *micro enterprise*, fanga ki'i ngāue iiki ko hono ki'i 'oatu pē ki'i fakaivia ka nau hanga hifo 'o ngaohi ha me'a ke fakatau atu. Pea ko e anga ia 'eku fehu'i ko ē mo 'eku faka'amu pē ke fakama'ala'ala mai mahalo na'a tokoni mai 'a e Minisitā ko ē ki he Fefakatau'aki, ko e ha 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e fo'i kulupu ko eni he 'oku ou tui ka fai tokonia hangē ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai 'i he sipoti, te ne hanga 'o liunga 2 'a e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e ngāue 'a e Pule'anga, 'a e *growth* ko eni ko ē 'oku palomesi te tau a'u ki ai, pea 'oku ou tui ka tau ka hanga 'o ngāue'i 'a e tapa kotoa hotau sōsaieti ko e sipoti, ko e 'elia ko eni 'i he *informal sector* 'oku toe kakai fefine koe'uhi he 'oku tau 'osi talanoa ki ai.

'Oku ou tui ko e *growth* ko ē 'oku fai ki ai 'a e talanoa pē ko e tupu faka'ikonōmika 'e ofiofi ia 'i he a'u ki ai 'o kapau te tau sio kātoa ki he ngaahi tapa kehekehe. Ka ko e anga pē ia, 'o e kole mu'a ke fakama'ala'a mai 'e he 'Eiki Minisitā ko e hā 'a e tūkunga.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a hifo, 'Eiki Minisitā, me'a mai.

Polokalama ma'a e fānau masiva fengāue'aki ai MIA, Potungāue Ako mo e Potungāue Mo'ui

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu kia 'Eua, ki he Fakafofonga 'Eua 'i he fehu'i 'oku 'omai fekau'aki pea mo e peseti ko eni 'e 3 ko ē 'oku nau 'i he ...

<005>

Taimi: 2030-2035

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...masiva 'ango'ango pea ko e 'i he peseti ko ia 'e tolu ko ia 'oku 'i ai e peseti ia 'e taha ia 'oku toe fu'u tō lalo 'aupito ia pea 'oku fai e tokoni kia kinautolu. 'Uluaki 'oku 'i ai 'a e tokolahi heni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau mātu'a nau li'ekina pea ua ki ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ma'u me'atokoni. Pea tolu foki ki ai 'oku 'ikai

ke toe lava 'e he 'ū kaungā'api 'o tokonia kinautolu 'a ia 'oku ngāue fakataha ki heni 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'oku 'i ai 'a e kongā 'a e Potungāue Polisi, Potungāue ko ē Mo'ui 'oku nau ngāue ki he tafa'aki ko eni ko hono 'uhinga ko e malu' i ko e fānau ko eni kae 'uma'ā 'a e kakai 'oku nau nofo 'i he tu'unga ko eni. Pea 'ikai ngata pē 'i he 'enau 'inasi 'i ha tu'unga 'o e silini ka 'oku pehē foki he taimi 'oku tokanga' i ai 'a 'enau tu'unga faka'atamai mo 'enau mo'ui fakasōsiale. Lahi 'ia kinautolu kapau he 'ikai ke tokanga' i te nau hē pea te nau lava 'o hoko 'o ngāue'aki 'a e faito' o konatapu pea mo e ngaahi ha'aha'a pē 'o e sosaieti 'oku fa'a hoko kia kinautolu 'oku lavea ngofua, pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai tokoni lahi 'a e Potungāue Ako 'i hono ako' i 'o e kalasi ko eni ke nau foki mai 'o ako. Pea poupou' i kinautolu ke nau ō mai 'o ma'u ha'anau mo'ui 'i ha founga 'oku lelei mo taau pea lele mai he fo' i ta'u ko eni 'e ua mo tolu ko eni. 'A e polokalama ko eni 'oku ngāue fakataha ai 'a e Potungāue Ako kae 'uma'ā 'a e MIA pea pehē ki falemahaki mo e kongā 'o e kau polisi ko hono fepoupouaki ke 'oua na'a li'ekina e kakai ko eni ka nau hoko ko e kakai lelei 'o e kaha'u.

Ngaahi fakalalaka fānau Tonga he mala'e kehekehe 'o e sipoti

Ko e tu'unga ko ē 'o e sipoti 'oku mahino mai ki he tokolahi fānau 'o e hako tupu 'o e fonua. Kapau he 'ikai ke nau 'inasi 'i he ngaahi sikolasipi ako ke nau folau ai ki Nu'usila faingofua ange ia ke nau ō 'o folau 'o va'inga pea ako' i ai pē kinautolu pea mou me'a pē ki he ola 'o e ngaahi ngāue ko eni ko e huka lolotonga ko eni 'a e *All Black*. Ko e kau ia he ki' i motu'a na'e 'i ai kae 'uma'ā foki 'a e ki' i motu'a fika 8 he *Crusader* na'e 'alu mo ia 'i he sikolasipi ko eni. 'Oku 'i ai e fānau lelei toe kau hake pē foki ki ai mo e ngaahi kolisi tutuku ko ia 'a e Kolisi Tonga kae 'uma'ā 'a e Kolisi ko Tupou 'i hono 'ave 'a e fānau ki Siapani kae 'uma'ā foki 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i 'Aositelēlia.

Ko e hā leva e me'a 'oku foki mai ki he fonua ni ko e fehu' i ia 'asi eni 'i he'etau timi fakafonua ko e tokotaha pē eni kuo fakahoko mai 'oku va'inga mei ai. 'Oku ou tui lahi ko e ki' i taimi nounou pē heni kuo taki foki 'e he 'Ikale he Fakafofonga Tongatapu 1 'a e hala ke tau fononga ai. Pea ko e hala ko iá kuo hoko 'a e sipoti ia ko hotau ma'u'anga mo'ui 'i he kaha'u, pea 'i he'ene pehē 'oku fai ai 'a e tokanga he 'ikai ke fakangatangata pē ia 'i he hou'eiki tangata kae pehē foki mo e pea hou'eiki fafine, 'a ia 'oku kau mai ki ai 'a e timi ko ē *netball* ko e Tala ke lava ke 'ohake 'a e fānau ke nau kau 'i ha ngaahi sipoti ke nau ma'u ai 'enau mo'ui ai.

'E Sea 'oku teuteu pē foki 'a e sipoti ko eni ko e fuhu 'i he mala'e ko eni ko ē Halaano kātaki ka 'oku teuteu ai. Na'a nau foki mai kinautolu 'i he mahina kuo 'osi mo 'enau polonise 'e nima mei he *Oceania* koula 'e fā mo e siliva 'e taha 'i he fe'auhi ko eni ko ē 'a Ha'amoā ko e teuteu pē ia 'i he mala'e pē ko eni ko ē 'a e Fakafofonga Tongatapu 1 pea 'oku 'oatu 'a e fakamālō ki ai ko hono 'uhinga 'oku 'inasi'aki 'a e ngaahi sipoti kehekehe pea 'oku ne hanga ai 'o 'omai 'a e taumu'a ko eni, toe mālie ange foki Sea he me'a mai ki he timi ko ē ko ē 'a e Ha'asini *Roosters* nau toki me'a mai pē mei Tu'aliku 'o nau hoko mai nautolu 'o nau veipā pea mo e timi fika 'uluaki ko ē 'a Tonga 'oku toe mālie ange ia he ko e kau faiako mei Siapani na'a nau folau mai 'o nau tokoni' i 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā foki 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi 'a ia 'oku 'i ai 'a e

<007>

Taimi: 2035-2040

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ..'a e fakafeta' i mo e fakamālō atu, ko e 'uhinga 'oku mou hanga 'o poupoua 'a e feitu'u ke 'inasi ai 'a e hakotupu e fonua. Pea 'i he'ene pehē 'oku

‘i ai ‘a e ‘amanaki lelei ia ki he kaha’u. Ko e ki’i taimi nounou pē mei heni kuo toe makape hake ‘etau timi ‘a kitautolu hā mai pē ia he ngaahi ‘aliaki na’a tau vakai ki ai he ’aho Tokonaki pea pehē foki ki he langa fonua ‘oku mou fai, ‘oku ‘inasi ai mo e Hou’eiki fafine kae pehē kia kinautolu ko eni ‘oku ‘ikai ke nau ‘inasi ‘i he mo’ui lelei pea ‘oku ‘i ai ‘e poupou mo e fakamālō atu ai ki he tu’unga ko eni ‘oku fai ‘a e fepoupouaki ka ko e Potungāue ko eni ‘oku ‘ikai ke ngāue tokotaha pē. ‘Oku ngāue vāofi ‘aupito pea mo ‘Asitelēlia mo Nu’usila kae ‘uma’ā ‘a e Pangikē ‘a Māmani kae pehē foki ki he ngaahi Potungāue ko ia ‘a e Pule’anga, Potungāue Ako kae ‘uma’ā ‘a e Potungāue ko ia *Justice* kae pehē ki he Potungāue Falemahaki. Nau ngāue vāofi ko e ‘uhinga ko e ngaahi ‘elia kehekehe ‘o e sosaieti ‘oku nofo ki ai ‘a e kakai mo honau takitaha faingata’ia pea ‘oku vāofi ‘aupito ‘a e ngaahi ngāue ‘i he Potungāue ko eni.

Ko ia ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō atu pea fokotu’u atu Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u pea kuo poupou 'Eiki Minisitā ka ko e maama ‘e 2 ‘oku ulu mai kuo pau pē ke u tukuange ke fai ‘a e fatongia ‘o e motu’a ni ē. Ha’apai 12.

Mo’ale Finau : Sea ko e ki’i me’a si’isi’i pē ‘oku ou fie fakahoha’a ai. Fakamālō pē ki he Minisitā. Sea fakahoha’a pē ‘i he peesi 284 Va’a ko ia ‘e Sipoti 'Eiki Sea ‘oku ‘i ai e tokoni ko e pa’anga ‘e 1 kilu tupu ‘oku ou fie fakahoha’a ai.

Sea Kōmiti Kakato : ‘I he vouti fiha ia.

Mo’ale Finau : ‘I he peesi 284.

Sea Kōmiti Kakato : 284 ‘a ia ‘oku ‘asi ai ‘a e 1, 2, 3

Mo’ale Finau : ‘Io ko e fika 15 ‘i ‘olunga ko e pa’anga ‘e 1 kilu 5 mano.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e *sub programme* 3.

Mo’ale Finau : ‘Io Sea. Sea ko u kole ki he 'Eiki Minisitā na’e ‘ohake foki na’e me’a foki ‘a Tongatapu 1 ‘a Kolomotu’a hangē ia na’e ‘oku ne fakakaukau ko e *return* ko e foki mai ia. Kae te u foki ke fai e *tour*. ‘E 'Eiki Minisitā ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e ngaahi *return* faka’ekonōmika ki he Fo’i’one’one makatu’unga ‘i he sipoti. Ka ‘i he taimi tatau 'Eiki Sea talu mei he 2010 ‘i he vakai ‘a e motu’a ni ‘oku te’eki ai ke a’ua’u lelei ‘a e tokoni ki he Va’a Sipoti ‘i tu’a, ki he Vahefonua Ha’apai. ‘Oatu ‘a e fakatātā 'Eiki Sea. Ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i tokotaha ko Fekitoa, ...

Lord Tu’iha’angana : Sea ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē ‘e he Feitu’u na e tokoni.

Mo’ale Finau : ‘Io, ‘io.

Sea Kōmiti Kakato : Pe’i me’a hifo ki lalo.

Lord Tu’iha’angana : Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pea tapu mo e pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Me’a pē koe Fakafofonga ‘o fai ‘e ta kole ki hota Vahefonua ko e *return* ia ko ena ko ē ‘oku ke me’a ko ē ki he me’a ‘a Tongatapu 1, hangē kiate au ko e timi ko ē ‘oku

folau ko ē ‘a e timi ko ē ‘a e Fakafofonga 1 ko ē ‘o fe’auhi ai ‘i Falanise, ko e ngaahi timi ‘a e kau ‘akapulu kuo nau *retire* nautolu ia mei he ‘akapulu pea ‘oku fai ‘enau fe’auhi ‘oku ‘alu ki ai e timi ko ē ‘a e ..

Tevita Fatafehi Puloka : Sea ko e ki’i fakatonutonu atu he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e..

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu ‘a e 'Eiki Nōpele Ha'apai. 'Eiki Nōpele Ha'apai lolotonga pē ‘etau fiefia ‘oku ke ‘ai e fo’i me’a mahalo ko e mo’oni ena ia ‘oku ke me’a mai ‘aki ke ‘ai ange e fakatonutonu Tongatapu 1.

Tevita Fatafehi Puloka : Sea ko e fe’auhi eni ‘a e timi ‘akapulu na’a ku ‘osi fakahoha'a ‘aki pē ‘anenai ‘i he me’a ‘a e 'Eiki Minisitā ki he to’utupu. Ko e timi tatau pē eni pea mo e timi ‘Ikale Tahī ko e timi fakakalapu. ‘A ia kuo ‘osi hangē pē telia na’a pehē ‘e he Hou'eiki ia mno e kaungā Fakafofonga ko ‘eku kole ‘e au ‘eku 1.5 miliona ko eni na’e ‘ohake ‘a eni ‘oku ‘osi ‘asi pē ‘oku *highlight*.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu mai pē Fika 1.

Tevita Puloka : Ko ia ko ‘eku fakatonutonu atu pē. Ko e timi ‘akapulu ko eni na’e va’inga he Tokonaki ko nautolu ia te nau ‘alu ki he fe’auhi ko ia ‘oku fai.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘a e 'Eiki Nōpele ia, ko e timi ko eni te ne tali kimoutolu ko e kau *retire* kau tama fuoloa ia.

Tevita Puloka : ‘Ikai Sea. Ko e ngaahi kalapu ‘akapulu ‘i he ngaahi fonua tatau pē ‘e 20 ko ē ‘oku ‘i he *World Cup*. Ko e *draw* tatau pē ko eni ‘o e ngaahi fonua ‘e tau ko ē mo e Ikale Tahī ko e ngaahi kalapu ‘akapulu pē mei he ngaahi fonua ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Talanoa ia ‘e au ē koe’uhi ‘oku mo’oni pē Feitu’u na. ‘Oku ‘ikai ko e mātu'a motu’a ‘oku nau te u va’inga mo Kolomotu’a ko e ‘u kalapu ko eni ko eni teuteu ki he timi ko eni ‘a Falanise.

Mo'ale Finau : Ko e poini ‘a e motu’a ni 'Eiki Sea ko e poini he *return* faka'ekonōmika ko ē ‘oku fakahoko ‘e ha patiseti...

<008>

Taimi: 2040-2045

Mo'ale Finau: ... koe'uhí he ko e pa’anga ko ‘e ē ko e pa’anga tokoni ki he sipoti kau ai hono develop ‘a e ngaahi mala’eva’inga he ko e feitu’u ia ‘oku fai ai e va’inga 'Eiki Sea. Ko e ki’i tokotaha ko eni ko Fekitoa va’inga ‘i Faleloa ‘alu ‘o *All Black* a’u ki Falanisē ‘apē pē ... te’eki ai ke tu’u ha kolo ‘akapulu ia ‘i he ki’i mala’e’akapulu na’e va’inga ai 'Eiki Sea. Ka ko e toumoliliu ‘a e ni’ihi mei he potungāue ko eni ‘i he ta’u ki he ta’u ko e toumoliliu ki he fakalalakaka ‘a e sipoti pea ko e ‘uhinga ia ‘eku feinga ke u hanga ‘o *justify* ke u faka’uhinga’i lelei’i ‘Eiki Nōpele Minisitā fai ā mu’a ha tokoni ki Ha’apai he kuo mau hanga ‘e mautolu ‘o fakamo’oni’i na’e fai e ki’i Teke Hona ‘i he uike kuo ‘osi ‘i Faleloa na’e lī ‘e Fekitoa ‘a e pa’anga ‘e lau mano 'Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku ui ko e *return* ha ni’ihi na’e ‘alu hake ‘i he komiuniti.

Pea ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Minisitā fakamolemole me'apango pē 'oku 'ikai ke fakaikiiki mai he tokoni pē ko e 'aí ki he hā 'ave ia ki fē mahalo na'e mei 'asi hē Ha'apai te mau langa homou, Koulo, ko Holopeka 'oku 'i ai e ongo ki'i tamaiki faka'osi Molitika 'oku na 'i Pilitānia 'oku te'eki ai ke 'i ai ha kolo 'akapulu 'i Koulo fakamolemole 'Eiki Sea.

'Oku ai mo e ki'i tokotaha faka'osi Kātoa kolo pē mo ia ko e poini Sea ko hono mo'oni 'e lava pē he komiuniti 'o ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga manatu'i si'i Siona Lomu ...

Mo'ale Finau: 'Io mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Mo'ale Finau: Kae me'a foki na'e tupu hake pē neongo pē ka ko e ka ko e me'a tatau ...

Sea Komiti Kakato: Tangata 'iloa ia 'io.

Mo'ale Finau: Na'e fakataha 'a Koulo mo Holopeka ko e poini 'oku 'ohake heni 'Eiki Minisitā mole ke mama'o ke u tuhu ke u tukuhifo na'e tōnounou ha to'o fatongia.

Ko e poini 'oku ou 'ohake 'oku fu'u fuoloa 'a e toumoliliu 'a e pa'anga 'e lau kilu ko e fakalalakaka'i 'o e sipoti ka 'oku te'eki ai hā mai mei Ha'apai ha me'a pehē ki he fai ke 'i ai ha fa'ahinga mala'eva'inga 'oku lelei ange koe'uhí ko e fa'ahinga *return* 'oku 'omi 'e he fānau tupu 'o e Fo'i 'One'one.

Ko e faka'osi pē Sea ko u fie lave ki he polokalama ko eni ko e toli. Ko e kole 'Eiki Minisitā na'a lava ke fakahoko pē mu'a 'a e *training* ko ē 'oku fai ko ē 'i Vava'u ke fakahoko pē 'i Ha'apai koe'uhí ko e ko e totongi mai he vaka Minisitā 'oku pa'anga 'e 78 ki he tokotaha ke ha'u pē ko e *training* pea toe foki. Ko e kole he 'oku 'i ai e *return* faka'ekonōmika ia he toli Sea ka ko 'eku kole ke fakaivia mu'a 'a e fānau ko eni. Makehe mei ai mo hono *training* kinautolu 'i he nofo ko ē 'a e fāмили ke fakasi'isi'i 'enau palopalema 'oku hoko 'i he' enau folau ka ko e me'a pē 'oku sai Sea he 'oku 'i ai e Faifekau foki 'a e *MIA* pea ko ia 'oku ou tui 'oku ngāue e Faifekau ko eni ke ne hanga 'o tokoni'i 'a e ni'ihi ko eni. Pea ko hono fakakātoa Sea 'oku ou fiamālie ki he ki'i patiseti tukukehe pē 'a e me'a ko ē Minisitā ke ke me'a mai 'ai mu'a ke 'asi mai ha fa'ahinga faka'ilonga 'oku 'i ai ha me'a 'oku fakahoko 'aki e pa'anga lau kilu ko eni 'i ha ta'u mo ha ta'u mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko au eni.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 13 ko au hā e me'a 'oku ke me'a ki ai?

Veivosa Taka: 'Ai pē ke u ki'i fakahoha'a atu ha ki'i miniti 'e taha 'Eiki Sea. Na'e 'ai pē ke u tokoni ki he tokoua.

Sea Komiti Kakato: Sai te ke tokoni ki he tokoua pē te ke me'a ha miniti 'e taha?

Veivosa Taka: Sai ke u miniti pē ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: Sai te ke mālōlō ho’o miniti ‘e taha.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Te ke talitali he miniti ‘e taha ‘aneafi na’a ke me’a miniti ‘e taha pea u lau ‘oku ‘ova a’u ‘o miniti ‘e nima. Kae ki’i ‘ai ‘a Tongatapu 8 pea u toki ‘oatu leva pea faka’osi mai leva ‘e Tongatapu 5. Sai pē ki he Feitu’u na? ‘Io sai mālō.

Vaea Taione: ‘Io sai mālō.

Fokotu’u Tongatapu 8 ke faitokonia fāmili kau ngāue toli he taimi kimu’a pea nau mavahe atu ki muli

Vaea Taione: Mālō Sea tapu mo e mo e Hou’eiki Kakato. Ko u fakamālō ki he Palēmia ki he Minisitā ‘i he patiseti ko eni Sea. Ko u hoko hoko atu pē au Sea ‘i he me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a Ha’apai 12 ‘i he me’a ko e *return*. Ki he motu’a ni Sea ko u tu’u pē au ‘o fakamanatu pē ki he ‘Eiki Minisitā ko e talanoa mai ko ē ki he *return* Sea he ‘ikai ke toe ‘i ai toe *return* ‘e toe lahi ange he kau toli ko eni ko eni ‘a ē ‘oku nau ‘alu ki Nu’usila mo ‘Asitelēlia ko e fu’u ngāue lahi ‘uha mo e la’ā pea nau toe totongi pē mo ‘enau ngaahi me’a kātoa fakamole kātoa ‘i Nu’usila mo ‘Asitelēlia mo honau fāmili mo e pa’anga ‘oku tō mai ki Tonga ni. Ka ko e fakamanatu pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he hiki e patiseti ko eni ‘ene potungāue hangē pē ko e lave ko ia kimu’a atu. Fakamanatu’i ange mu’a ‘a e ‘a e fakaivia ange ‘a e ngaahi fāmili ko eni he taimi ko ē ‘oku ō ai ko ē ko ē ‘a e ngaahi fāmili ko eni ‘oku ō he toli ‘oku nau nofo nautolu ia te nau hanga pē, ‘e, ko u tui pē ‘e mea’i pē he Minisitā fa’a ‘osi e māhina ia ‘e taha ia ‘oku te’eki ke vahe ha taha ia. Sea te nau toki vahe nautolu ia ia he taimi ‘oku nau ngāue ai pea tipeni pē ia ia ‘i he ‘i he *weather* pē ko e hā ‘a e me’a pea ko e, ko ‘enau ‘alu ki honau ngaahi fāmili ...

<009>

Taimi: 2045 – 2050

Vaea Taione: ... me’a na’e fai ‘i Niua, ‘Eua, Ha’apai ‘ikai ke ‘i ai ha ma’u’anga mo’ui ia ka ‘oku si’i ‘alu e mātu’á. Ka ‘oku si’i, ‘oku pehē ‘eku kole ke fakamanatu ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e ngaahi fāmili ko eni ke a’u ki ai seniti he taimi ko ē ‘oku nau ō aí, fo’i māhina ‘e 1. Pe ‘oange pe ha \$1,000, ko e anga pe ia ‘a e fakakaukau mo ‘eku fakamanatu ki he ‘Eiki Minisitā, mālō ‘aupito.

Veivosa Taka: Sai ke

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, sai pe ‘oku, fanga ki’i me’a ko eni ‘oku iiki pe. ‘E lava pe ‘e he Feitu’u na ‘o tali mai. Me’a mai ‘a Ha’apai 13 pea hoko mai ‘a 7 pea faka’osi mai ‘a 5 ē.

Hounga ki Ha'apai 13 ngaahi fakaivia he sipoti ne fakahoko ange ma'a hono vāhenga

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni kae ki'i faingamālie ko eni 'Eiki Sea ke 'oatu ai e ki'i fakahoha'a pe fekau'aki pe pea mo e peesi 283. 'A ia ko e Polokalama 2 ia Sea, 2 Polokalama 2 *Program* 2. Ka 'i he kongā ko hono fakaikiiki 'o e pa'anga hū atu 'o e Pule'angá, tokoni ki he Patisetí. Sea 'oku 'i ai 'a e pa'anga ai Sea ko hono ako'i pea mo hono *training* e kau va'ingá pe ko e kau, 'oku fe'unga ia Sea mo e pa'anga 'e 3800. Ko e faiakó 'oku 5000 pea ko e fakalalakaka ko ē, *development* e ngaahi polokalamá 'oku 3 mano 9 afe.

'Eiki Sea 'oku, 'oku 'asi e ngaahi, ko e tokoni fakapa'anga ki he sipotí, *grant* pe ko e *sport activities* 'oku 1.5 miliona pe 'oku tonu 'Eiki Sea pe ko e 100000 pe ko e 1 miliona. Ko e kongā hono hokó ko hono fakalelei'i pe ko e *renovate* e falé 'oku 26900. 'Eiki Sea ko e manatu 'a e motu'á ni na'e tokoni ange pe 'a e Potungāue ko eni ki hono fakalalakaka'i e sipotí 'i he Vahefonua Ha'apai. Pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ola lelei ka ko e kongā ko eni ko ē ko u lave ko ē kia Fekitoá. Ko u ki'i fehu'i ange pe ki he Ha'apai 12 pe na'á ne mea'i nai ko hai nai e faiako ko iá. 'Uhingá kapau 'e me'a pea tokoni ki he 'Ikalé 'Eiki Sea ka u toki hoko atu.

Mo'ale Finau: Mālō Sea ko 'eku manatu'i na'á ku fa'a fakatokanga'i pe Fakafofongá na'e fa'a lele holo 'i loto mo e fo'i pulu.

Sea Komiti Kakato: Ongō Fakafofonga mo me'a ki lalo, mo me'a ki lalo

Mo'ale Finau: 'Ikai Sea ko 'eku 'uhingá Sea

Sea Komiti Kakato: Mo me'a angé ki laló, hangē ho'omo fo'i me'á 'a moua ia ko ē, ko e hā ko ā ko e ki'i sou ko ē 'a Pangaimotu ko ē 'oku fa'a 'ai holó ē. 'E mālie 'aupito, 'aupito mo hoko atu.

Veivosa Taka: Mālō 'Eiki Sea, ko u fakamālō hono langa'i maí ka ko u tu'uaki atu pe ki he Tongatapu 'Uluakí na'a lava 'o ma'u atu e faiakó ke tokoni atu pe ki he 'Ikalé 'ene folau. 'Eiki Sea ko e

Sea Komiti Kakato: Fēfē, fēfē Fakamaau, ko e ongo fakamaau eni ko ē na'e 'ai 'o Māhanga 'a Vava'ú

Veivosa Taka: 'E 'ave ia ki Tongatapu 14, 'Eiki Sea ka ko e kongā ko hono tokoni'i fakafaiako pea mo hono ako'i *training* e kau va'ingá 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e fiefia 'oku tau lava 'o feme'a'aki 'o tau, 'o mahino kiate kitautolu ko e Potungāue eni 'okú ne tokanga'i 'a e sipotí.

'Eiki Sea ko e tokotaha meí he ki'i timi ko eni na'e fa'a tokoni ange ki ai 'a e Potungāue ko eni. Na'e kapiteni ia he timi 'a Liahoná pea 'oku 'oatu ia ki Nu'usila 'osi 'i ai, 'osi lava 'ene fo'i va'inga 'e taha 'Eiki Sea. Pea ko u tui ko e ola ia e va'ingá, 'oku 'i ai e toko 2 'oku 'ave ki 'Asitelēlia 'i he uike kuo 'osí. 'I he to'utupu pe ko eni 'o Houmale'eia, 'ikai ke ngalo he motu'á ni 'Eiki Sea na'e fai e fe'auhi 'a e 'Ikalé 'i he toko 7 'a Kolomotu'á.

Na'á ku 'omai 'eku ki'i timi pea nau ō atu pe tā kotoa 'a Tongá ni kotoa 'Eiki Sea. Pea nau 'alu nautolu ia pea mo e silá pea mo e \$1 mano. Ka ko u tui 'Eiki Sea 'oku fa'a motu pe 'a e ngaahi fengāue'aki ko eni koe'uhí koe fakaivia. Ka 'oku 'i ai e fakahoha'a atu 'a e motu'á ni ke mea'i ange mu'a 'e he 'Eiki Minisitā. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e kongā ia fekau'aki ...

<010>

Taimi: 2050-2055

Veivosa Taka: ... mo e sipotí. Fakamālō atu Minisitā koe'uhí ko e langa e ki'i 'ofisi 'a e, 'i Ha'apai 'a e *MIA*. Ko e ki'i, *oh* ko e ki'i loki ko eni ko ē na'e 'i ai 'a e *MIA* 'e Sea 'oku hao pē toko 4 pea kapau 'e toko 5 'a e kau fakatahá 'e 'i ai e taha 'i tu'a. Ka na'e me'a mai e Minisitā 'oku 'i ai e 'ofa ke langa 'a e 'ofisi 'a e *MIA* pea 'oku ou tui 'e lava ai pē 'a e polisi lekootí. Mea'i pē he 'Eiki Minisitā he Palēmiá, 'e lava ai pē ha toketā ke ne fai e ngaahi sivi mo'ui leleí, mea'i pē ia he Minisitā Mo'uí. 'E lava ai 'Eiki Sea 'o fakahoko e ngaahi fatongia na'e 'ikai malava 'i he kuohilí pea 'oku ou tui ko e fakamālō ia ki he Minisitā ko 'ene langa fakalalakala ke lava 'o fakakakato ai kae toki lele mai pē ki'i tu'unga mātū'á Sea mo e tu'unga finemātū'á ki he taimi folau.

Ko hono hoko 'o e ki'i fiema'u 'Eiki Sea na'a ku fa'a lave pē ki ai kimu'a ka ko u fakamanatu pē. Ko e taimi ko eni 'oku kole ai ki he Pule'angá ke nau fakamolemole mu'a 'o toe me'a atu pē ki he tafa'aki ko eni 'a e kole nofo fonua 'a e kakai Tongá ki Nu'usila 'i he taimi ni. Pea 'oku ou tui 'oku tali e ni'ihí mo e ngaahi fāmilí ka 'oku 'ikai tali ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga ngāue ia te nau lele atu 'o ngāue ai. Ka ko e kolé 'e lava he Pule'angá 'o fai 'a e fealea'aki ko iá ke ma'u ha *job offer* 'a e kau mātū'a ko ení, nau lava 'o kumi hanau mo'ui 'i he fonua muli ko ení. Sea mahalo ko e kongá pe ia 'oku ou lave ki ai. Fakamālō atu he kei me'a fuoloa 'a e Feitu'una kae pehē ki he 'Eiki Minisitā, Palēmiá mo e Hou'eikí mo e kau Fakafofongá. 'Eiki Sea ko u kole atu, tau tali ā ka tau hoko atu he kuo fuoloa e po'ulí. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 7, mou fakamolemole pē 'oku 'i ai e fakahokohoko 'oku kei, Tongatapu 7, faka'osi mai leva Tongatapu 5.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo au pe 'e fakamaau'i fēfee'i kitautolu. Ko e lipooti 'a e Fakamaau Fakatu'í na'e 'asi ai 'a e fakalea ko ení, na'e totonu ke vilitaki, vilitaki atu 'a e kau Talēkita he poatē ke 'omai ha fakamatala fē'unga ke fakamakatu'unga ai 'enua faitu'utu'uní. Ko au mo 'eku ongo'í Sea 'oku 'ikai ke napangapangamālie 'a e me'a ke tau hokohoko atú ka ko u, kole mai 'a Ha'apai 12 ke 'oua mu'a te u 'alú ka u nofo pē. Ka ko eni Sea te u liliu ā au 'o fakafehu'i na'a mafuli ā ai 'a e fakakaukaú he, ke 'oua te u toe malanga au mo e fa'a 'ita mai 'a e Palēmiá mo 'ene Minisitā kia au ka u fehu'i ā au ia. Ko 'eku fehu'í pe ko e fiha na'e to'o he Pule'angá ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ko e kamata ia ho'o faka'ita'í. 'Io me'a mai, me'a mai e Feitu'u na.

Fokotu'u ke tokangaekina palopalema kau ngāue toli he mavae mali

Paula Piveni Piukala: 'Ikai, Sea ko u fanafana ange ki 'Eua 11 ko e hā e fakamā'opo'opo e *return* pe ko e *return ROI* pe ko e hā hono fa'ahinga leá mei he toli fo'i'akaú. Pea 'oku 'i ai 'a e *issue* 'e ua 'oku ou fie 'eke ki he Minisitā pea mo e, pe 'oku 'i ai nai ha'anau fokotu'utu'u koe'uhi ko e lahi 'a e folau he toli pea hoko ai e māvae nofo malí. Pe 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u 'a e Pule'angá ke nau hanga 'o *set aside* ha pa'anga ke ne *mitigate* 'a e palopalema fakasōsiale 'oku makatu'unga hetau ō ko e kumi pa'anga.

Ua pe 'oku 'i ai nai ha'anau fokotu'utu'u ki ha pa'anga ke ne *mitigate* 'aki 'a e *issue* na'e lave hake ki ai 'a Tongatapu 8 'a e 'alu ko ē 'a e kau ngāué 'oku nau *struggle* nautolu he 'uluaki māhina 'e 6. 'Oku 'i ai e fa'ahinga 'oku ō monū'ia, 'oku 'i ai e fa'ahinga 'oku 'ikai ke sai e faamā 'ikai ke sai e taimi ngāué, si'isi'i e ki'i vahé pea kamata leva 'a e palopalema ia mo e nofo malí ko e 'ikai ke 'i ai ha ki'i senití. Ka ko 'eku faka'eke'eke atú 'oku fakahoko mai ko 'ene visa totongi 'e ia, ko 'ene me'a kātoa pē totongi 'e ia. Ko e fakakaukau 'a e motu'á ni ko e me'a eni ia na'e totonu ke fakahoko he ongo fonuá ke nau fealealea'aki ...

<002>

Taimi: 2055-2100

Paula Piveni Piukala: ... he ko e taumu'a foki 'o e polokalama ke ne *alleviate* 'a e nofo masivesiva, ke ne hanga 'o to'o pē ko 'ene hanga 'o fakakake 'a e nofo 'a e masiva ke toe 'alu hake ki 'olunga, ka 'oku hoko 'a e, 'i ai 'a e ngaahi fāmili ia 'oku lavea nautolu ia 'o hoko leva nautolu ia 'o toe palopalema, ka ko'eku fie'ilo pē 'aku ia mei he Pule'anga na'a 'oku taimi ke tau fakakaukau he ko e fakahoko mai kia au, ko e 30 koā pē ko e 60 miliona 'a e *return* he ta'u, fu'u silini lahi 'e Sea, ke 'i ai ha fa'ahinga me'a pē ko 'eku sio ke ne hangē ha *safety net* ke 'oua 'e li'ekina pē melemo hotau kakai he fekumi he fie ngāue.

'A ia ko e fakakaukau na'e fetu'utaki mai'a e kau me'a mei muli, mei Pea pē au lele atu ki he kei iiki 'a e fanau, pea ko e ki'i seniti si'isi'i pē na'e 'ia au, ka 'oku 'ikai ke u tui au ko e founa ia, 'oku ou tui au ko e founa totonu ke 'i ai ha founa ia 'i he MIA pea ko e 'ai pē ke nau fakahoko mai pē 'oku 'i ai ha'anau fa'ahinga fakakaukau ke ne *mitigate* e palopalema fetaulaki pea mo e kakai he polokalama ko eni Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'e sai pē ke u, na'a 'ai hake foki 'a e *return* ko ē mei he toli, 'e sai pē ke u 'ai atu pē fika ko eni 'oku ou ma'u. 'A ia ko e fika ko eni 'oku ou ma'u Sea, ko e 'a ia ko 'etau kamata foki he 2012/2013, 'a ia ko tautolu na'e taki 'i he taimi ko ia 'i he tokolahi, na'a tau toko 1 afe uangeau tupu.

Ko e me'a ko ē na'e fakafoki mai mei 'Asitelēlia he kau toli ko e 11, meimei 12 miliona. 'A ia ko e fika fakamuimui ko ē 'oku ou ma'u ko e 2018/19 nae a'u 'etau kau toli 'atautolu 'o toko 3000 tupu, ko e pa'anga na'e foki mai ko e 36 hangē ko e me'a ko ē na'e fakamatala, 36.5 miliona. 'A ia ko e 36.5 miliona ko ia lahi ange ia 'i he pa'anga toli ko ē 'a 'Asitelēlia na'e 'omai 'i he ta'u ko ia ko e 29 miliona. Ka ko u tui Sea ko e fa'ahinga *return* pehē, 'oku tau feinga ko ē ke tau talanoa ki ai. Hanga 'e he Pule'anga 'omai 'a e seniti ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'i he patiseti, kapau te tau 'ai ko e pa'anga 'e 1 kotoa pē, na'e fakamoleki 'e he potungāue ko eni ki he fokotu'utu'u mo fai 'a e ngāue ko eni, 'oku ou tui ko e pa'anga 'e 1 ko ia 'oku ou tui 'oku liunga, liuliunga ia. Pea 'oku ou tui ko e laumālie ia ko ē 'o e me'a ko ē 'oku fai ko ē 'e tautolu ki he ngaahi vouti ko eni, ko 'etau kumi ko e hā 'a e me'a 'oku foki mai ki he kakai 'o e fonua.

'Oku ou fiefia au ia he 'eku lau hifo 'a e fika ko ē 'i he mahalo ko e māhina eni 'e 2 mahalo pē 3 'eku ma'u 'a e fika 'o lau, 'o sio hifo ki he, huanoa kapau ko e lau afe pehē te nau ō he me'a ko ē na'a ku fehu'i ki he 'Eiki Minisitā ko ē 'o e Potungāue 'o e Leipa, 'e toe liunga 'e liunga 3 mahalo ia he. 'E a'u ia ki he tu'unga kuo foki mai 'a e 100 pē 200 miliona ia 'i he fo'i me'a pē ko eni 'oku fai ko eni ki ai 'a e talanoa, me'a ko eni ki he ongo Minisitā 'e 2 ko ē. Pea ko e 'uhinga ia na'a ku fakakaukau ko ē 'anenai kapau te tau filifili *Ministries* ke fakaivia koe'uhi ko e tu'unga 'oku tau 'iai, 'oku kau 'a e *Ministry* ko eni 'i he *Internal Affairs*, he *candidate*

mahu'inga, 'o 'ikai ke ngata pē 'i he sipoti ka 'oku toe 'i ai mo e 'u tafa'aki ko eni ki he toli fo'i'akau.

Ka 'oku ou tui Sea, fu'u fuoloa 'etau nofo 'i he toli e fo'i'akau, ko e lau afe ko ē 'oku ō he fo'i'akau na'e 'ikai foki ke 'uhinga 'a e kamata tau toli fo'i'akau pē mo fakakaukau ke tau ako ha me'a ke tau 'unu atu ko ē ki he *semi skills* pē ko e me'a ko ē 'oku fiema'u'a e pōto'i ngāue. Ka ko e efiāfi ni Sea 'oku ou māfana au 'i he fanongo ko ē ki he talanoa'i 'a e ma'u ngāue. He koe'uhi ko e, 'oku mahino 'etau sitetisitika faka-*local*, 'oku pa'a mahalo ko e Pule'anga pē 'oku kei ma'u ha ki'i ngāue tu'uaki mai. Ka ko ē 'oku tau hanu koe'uhi kuo fu'u tokolahi, fu'u toko 6000, ka ko e fo'i'ava ia ko ē hangē ko e fakatapu 'oku feinga ke tau hū ai ko e fo'i'avanga mālie ia.

Lolotonga 'a e tō ko ē 'a e fu'u afā 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i' malū he vaha'a tau hū loto atu ai tautolu 'i he sipoti, pea mo e toli kapau ko e *return* ia ko ē ki he toli. Huanoa ko e ta'u 'e 3 ka hoko mai Sea, tau ngoue pē tautolu 'o 'ave. Ka kuo maau 'a e mātu'a ia hono teuteu'i 'enau fānau hangē ko 'eku fakahoha'a 'anenai, ke fanongo mai 'a e ngaahi mātu'a mo e kakai 'o e fonua. Hangē ko e fakamalanga 'oku fai 'e he Minisitā ko ē ki he Leipa, ko eni ko e fu'u fo'i 'avanga mālie eni he lolotonga 'a e to ko eni 'a e fu'u fe'amokaki holo 'i he me'a ko eni, ko eni ko e fo'i 'avanga malie 'etau afe ki he ako ke fokotu'utu'u lelei 'i he ako 'i he *TTI* pea mo e ako he Fokololo ko e ako 'i he 'Ahopanilolo, 'a e toko 1000 tupu ki he 2000 ko ia, ko e teuteu ia 'e fai ia 'i he 'aho ni. Ka tau hanga atu ki he fo'i faingamālie ...

<005>

Taimi: 2100-2105

Taniela Fusimālohi: ...Ko u tui ko e fika ko ē 'e liuliunga ia ko u tui ko e ta'u 'e nima mei heni ki he 10 'ikai ke tau toe vaku'ulu hangē ko e fakatapu pē 'e fefee'i 'etau 'ū me'a ko ē ko e silini pa'anga hū mai ko ē ki he 'etau 'ekonōmika mo'oni ko e tupu mo'oni ia kuo a'u ki he peseti 'e nima ko ē na'e fai ki ai 'a e faka'amu, ka ko e 'omai 'e he fua 'o e ngāue hotau kakai 'i tu'apule'anga, koe'uhi ko 'etau sio lolo hangē ko e poo ni ko 'etau sio lōloa ki he kaha'u 'aki ha'atau fehufehu'i mo tau 'omai ha fakakaukau fo'ou ke tau manga'aki kimu'a he tau 'alu hangē ko e talanoa ki he sipoti mo e talanoa ko eni ki he ma'u ngāue 'i tu'apule'anga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'osi tali pe ho fehu'i Tongatapu 7 ē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ka ko e ki'i tānaki atu pē fo'i fehu'i faka'osi pē eni, pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga fokotu'utu'u 'a e Pule'anga na'a ku 'i Fisi fetaulaki pea mo e taha e kau pisinisi *Escape* ko 'ene 'alu ange ko e kumi mai 'ene kau ngāue ke nau hanga 'o fakakaukau'i hono fakapalanisi 'a e mole 'a e *labor force* mei he fonua ni he ko e me'a eni 'e iku ki ai na'a tau hangē ko *Nauru* 'o toki hahaka hake pē kuo 'osi e ...mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō, mālō Sea ko u fakamālō atu he ngaahi fakakaukau kuo 'omai 'uluaki pē Sea te u ki'i lave atu pē ki ai ko e 'Ofisi ko eni ko ē 'o e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'e 'amanaki ia ki he ta'u ni ke fai hano langa ke ne lava 'o fai 'a e ngaahi ngāue ko eni ko ē 'oku fai 'a e faka'amu ko ē ki ai toli kae 'uma'ā 'a e sivi mo'ui lelei kae pehē foki ki he sipoti.

‘Oku ‘i ai e fehu’i heni fekau’aki pea mo e toli ko e ‘uhinga ko e palopalema. ‘E Sea ‘oku tokanga lahi mai ‘a ‘Asitelēlia pea mo e Nu’usila ki Tonga ni ke fakalelei’i ‘a e ngāue ko eni ‘i hono ako’i pea mo hono teuteu’i ‘a e hako tupu ‘o e fonua ‘i hono ako’i kinautolu ‘i he *TVET* ‘a ia ko e Potungāue Ako. ‘Ahopanilolo, kae pehē foki ki he *TTI* kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe pē ‘oku fai hono ako’i kinautolu ‘a e to’utupu ‘o e fonua ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘oku hā mai ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema foki ‘a e kau toli he’enu folau pea hoko ai e motuhia e ngaah fāmili pea fiekaia ai e fānau. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngāue ‘oku lolotonga fai ‘i he potungāue ngāue vāofi pē eni mo e ngaahi potungāue kehe ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e Leipa ki he tu’unga ko eni ‘o e kaha’u ‘a hono teuteu’i ko eni ‘a e kau folau. ‘Oku ua ‘a e me’a ‘oku ‘asi mai he ‘aho ni ‘e Sea.

‘Uluaki kei ko eni ‘oku nau folau ta’u 18 ta’u 21 pea ‘i he’ene pehē ko ‘enu fuofua folau eni ki tu’apule’anga ‘o fakahoko ai ‘a e ngaahi palopalema ko eni. ‘Oku mo’oni ‘oku ‘omai ‘a e fakatokanga ko eni ‘oku hongē ‘a e tokolahi ‘a e kakai, pea ‘i he’ene pehē ‘oku fai pē pea mo e tokanga ki ai ‘a e Potungāue Fefakatau’aki mo e Leipa ke fai ha ngaahi ngāue ki hono tokanga’i. ‘Oku hā mai pē ‘i he kaha’u ko eni e ngāue ‘e holo ‘a e ngāue ko ē ki he toli fo’i’akau kae lahilahī kia kinautolu ‘oku poto’i ngāue, pea ‘i he’ene pehē te nau ma’u ai ‘a e *scale* vāhenga tatau mo kinautolu ko ē ‘oku poto’i ngāue ‘i ‘Asitelēlia pea mo Nu’usila ko e teuteu’i mo hono *invest* ‘e he Pule’anga ke nau folau mei heni ‘oku ‘i ai ‘a e *grade* mo e tūkunga *scale* vāhenga mo e poto’i ngāue te nau o ‘o ma’u’aki ‘a e tu’unga ma’olunga ‘i tu’apule’anga. ‘I he’ene pehē ‘e toe lava ke hulu ange ai ‘a e pa’anga hū mai ki he fonua ni ‘i he tu’unga ko eni pea pehē foki ki he kaha’u pea ‘oku mou mea’i pē ‘e Sea Komiti Kakato kae ‘uma’ā ‘a e Komiti Kakato manakoa ‘aupito hotau kakai manakoa ‘aupito ‘i he ngāue. Pea ‘oku lahi ma’u pē ‘a e folau mai mei Nu’usila mo ‘Asitelēlia ‘o kole ‘a ‘etau kakai ke nau folau ange ke nau a’usia ‘a e tu’unga ngaahi ngāue ko eni tautautefito ki he feliuliuaiki ‘a e ‘ea mo e taimi ‘oku tō ai ‘a e ngaahi magari lahi lava hotau kakai ‘atautolu ‘o fai ‘a e ngaahi ngāue ko eni he taimi nounou.

Ko e faka’amu foki ‘i he sipoti...

<007>

Taimi: 2105-2110

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ... foki ‘i he sipoti Sea, kae 'uma'ā'a e kāinga ni ke lava ke teuteu’i kinautolu ke fuoloa ange ke nau ma’u ‘a e ngaahi faingamālie. ‘A eni ‘oku ‘i ai ‘etau timi ko eni na’e toki folau atu, si’i hifo ko eni ko ē he 16 ko e ki’i timi liiki ia na’e folau atu ki ‘Aositelelia. Pea ‘oku toe ‘i ai mo e ngaahi timi kehekehe pē ‘oku nau kamata. Mou mea’i pē foki ‘osi eni e ta’u ‘e 5 ko e toki lava eni ‘o fai ha ngaahi fe’auhi pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia ai he ngaahi ‘aho ni ko e ‘uhinga he ‘oku takimu’a ai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ko ia ‘o Tongatapu ‘i he *Nation* kae 'uma'ā foki ‘a ‘enu kau faiako ‘oku nau ‘omai ki ai.

Ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘i he ‘aho ni pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi faka’amu ia ke fakalelei’i ‘a e ngaahi kolo ‘i he kaha’u ‘a ia ko e *stage* ia ‘e taha ‘oku fai ki ai ‘a e ngaahi ngāue. Hiki ‘a e ngaahi ngāue ki ai ke ngāue ki ai pea ‘oku ‘i ai ‘oku mea’i pē ia ‘e he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Minisitā ko hono fakalelei’i ‘a e ngaahi kolo he ngaahi tafa’aki kehekehe ke ‘ohake mo e tafa’aki ko eni ke poupoua ‘a e ngaahi vāhenga ko ia ‘oku masiva ‘i he ngaahi tafa’aki ko eni. Ka ko hono fakalūkufua ‘e Sea ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō atu ki he ngaahi poupou ko eni ‘oku ‘omai. Faka'ofu'ofa ‘aupito kau eni ia he ki’i Potungāue ‘oku manakoa ‘i he vakai mai ‘a muli, ko hono ‘uhinga ko kitautolu ia ‘oku tau hanga ‘o tā ‘a e ‘uluafi. Ko e polokalama eni ia ‘e 2 ‘oku tuku mai pē ‘e he Pangikē ‘a Māmani ki Tonga. Ko hono ‘uhinga

ko 'enau lava 'o fai 'a e ngaahi ngāue 'i he taimi ko ia pea mo e ngaahi 'amanaki mo tala atu 'a e ngaahi tōnounou mo e ngaahi me'a na'e lava 'o fakahoko.

Ka ko hono fakalūkufua 'oku 'oatu 'a e fakamālō atu ngaahi fehu'i 'oku 'omai, ko u tui ko e ngaahi faka'amu 'a e ngaahi tā ko eni 'e Tongatapu 1 'a e hala ke muimui atu ai 'a e tokolahi pea pehē foki ki he kātaki pē 'e Ha'apai 13. Na'e ngalo ke ke fakahoko mai 'oku 'i ai ho'omou kaivai na'e toki fokotu'u atu 'e he 'Olimipiki 'a e ki'i motu'a ko Teuteu Rice mei he feitu'u ko ena ko ē Houmale'eia 'oku hangehangē te ne hanga 'o Fakafofonga'i 'a Tonga ni 'i he 'Olimipiki 'i he folau vakalā. Na'e toki 'ohake ia 'e he Hou'eiki Fakafofonga 'o Ha'apai ka ko e ki'i motu'a 'oku lolotonga kole ke 'i ai hano faingamālie ke ne Fakafofonga'i 'a Tonga ni he folau vakalā H3 'Olimipiki. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Poupou?

'Aisake Eke : Tapu mo e Feitu'ú na mo e 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 5 pē ē.

Tokanga Tongatapu 5 ki ha ngaahi fakalalakaka ma'a Tonga he sipoti

'Aisake Eke : Ko u tu'u pē 'a'aku ia 'o fakamālō. Sea ko e kehekehe foki 'o ha fonua pea 'oku tau faka'amu pē ke pehē 'a Tonga, ha fonua fakalalakaka mo e fonua ko eni fanga ki'i fakalalakaka tau kau ai tautolu ngaahi fonua kuo nau fakaonopooni nautolu 'i he me'a ko e 'ilo. Kehekehe e 'ilo. Ko e sipoti ko e fo'i me'a ia tau tatau pē tautolu mo muli pea ko e taha ia e me'a 'oku ou fiefia lahi ma'u pē ai 'i he sipoti. Malava pē Tonga ia ke a'u ki he tu'unga fakamāmani lahi. Pea ko e fehu'i foki ia tau feinga ā tautolu he sekitoa kehe. Kapau 'oku lava e sipoti tonu pē ke tau lava. 'Oku hoko e sipoti koe'uhi ko Tonga ni ia he'ete lau hake he hisitōlia ko e kakai ia na'e kaivai atu ia 'o 'alu atu e kalia ki fe'ia. Ko e kakai Tonga ia ko e kakai tōtōatu. Ka ko 'e te vakai ko ia ki he hisitōlia ko e hā 'a e 'uhinga 'oku sai ai ha fonua. Pea ko u tui 'oku kau pē mo ia ki he sipoti. 'Uluaki ko e loto'aki ko ē 'o e me'a ko ia. Loto'i Tonga te te fai e me'a ko ia 'e lava.

Ko hono ua ko e fa'ahinga laumālie 'oku 'i ai pē 'a e mafai fakasino, faka'atamai, fakalaumālie te ne lava mo ia. Ko e tolu kuo pau ke te lava pē 'o mapukepuke pē kita *self-discipline*. Pea ko e fā, 'a e me'a ko e taki lelei. Ko u sio ko ē ki he sipoti, 'a e faka'ofa'ofa ko ē 'a e tamaiki Tonga. Ka ko e taimi tatau pē foki mahino ko hotau fatongia tautolu e Pule'anga ke feinga ke tokoni'i 'a e fā'utaha mo e, ke toe sai ange.

Ko u tui ko e taha pē ia e me'a 'oku ou fa'a lotomamahi e motu'a ni he 'ai ko ē fa'a kē ko ē ngaahi Kōmiti. Te te u kita ia ke teuteu 'e te pasipasi 'ohovale pē kuo 'i ai 'a e ki'i makuku 'a ia ko e *leadership* foki ia. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'eku talanoa 'aku heni hangē ko e lau ko ē. Tonga ia te tau pau ke he sipoti tonu ke tau pehē katoa kitautolu 'i he 'ū mala'e kehe. Ka 'oku hanga 'e he sipoti 'o tataki kitautolu heni. Ka ko u tui ko e me'a 'e 4 ko eni, ko u tui 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e lesoni ko ia mo e me'a ke...

<008>

Taimi: 2110-2115

'Aisake Eke: ... he ko u lave'i pē 'e au ko e me'a lahi pē 'etau nga'unu tautolu he sipoti mo e 'alu he fo'i'akau mo e ngaahi me'a koe'uhí ko e *PACER PLUS*. Ko e *PACER PLUS* ko e fealea'aki faka fekau'aki ia ko ē 'a e Pasifiki mo Nu'usila mo 'Aositelēlia he na'a tau kau pē tautolu he mūsia he ongo fonua ko eni. Pea ko eni kuo nau faka'ata'atā mai 'ikai ngata pē he koloa ko e *labor mobility* nau kau au he sipoti ko e taimi na'e fai ai ko ē 'a hono tālanga'i 'a e kaveinga ko eni feinga foki 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia koe'uhí kapau te nau hanga 'e he ngaahi fonua e Pasifiki 'o 'oange ha tau'atāina ke hū koloa ha fonua mai ta'etotongi 'i Tonga ni pē ko e fonua 'o e Pasifiki kuo pau ke 'otomētiki pē 'ena hū mai pea ka teke atu foki e ngaahi fonua 'ikai 'io sai ia mou faka'ai mai e sipoti ke fakafaingofua ke va'inga e tamaiki Tonga ko e fu'u matapā lahi ia 'etau fakatokanga'i pē 'etau 'etau 'alu pē 'a e me'a politikiki pea mo e ngaahi me'a ke teke 'a e ngaahi me'a ko ia.

Pea ko e ko e 'uhinga pē ia 'eku fakahoha'a koe'uhí tau ako 'aupito mei he sipoti ka ko u faka'amu te tau tokoni pē 'i hono fokotu'utu'u e ngaahi komiti mo e ngaahi me'a pehē koe'uhí ke 'oua 'e toe mole 'a e me'a ko ē 'oku sio ki ai 'a kitautolu koe'uhí kae lava 'o 'alu pē fānau ko u tui ko e me'a tatau pē ia 'i he 'alu ko eni ki he matapā ki he ngoue ki he ngāue 'uhinga foki 'a e fakaava ia e matapā ko ia 'oku ko e 'uhinga ia ko 'enau me'a ko e 'ū me'a 'oku ui ko e *demographic issue*. Ko e 'uhinga ko e tupu tokolahi ko ē 'a e ngaahi fonua ko eni 'Aositelēlia mo e me'a 'alu e tama ia si'isi'i ia e tamaiki to'utupu ia kae mo'ui fuolaa foki nautolu nau lahi e vaivai ia kae 'ikai ke ko e me'a 'oku tau hū atu ai 'i he me'a ko ē koe'uhí 'oku tau ... ko e to'utupu. Ka ko 'eku tokanga pē 'a'aku ki heni Sea 'a e fakamālō ki he'etau, ko u tui ko e kongā eni ia 'a e Pule'anga te tau lava 'o vave 'aupito 'etau feinga'i ke 'alu 'a e fu'u kakai tokolahi 'o 'alu he halanga ko eni ka ko 'etau faka'amu pē 'etau fānau nau 'alu pē he hala fāsi'i koe'uhí ka nau lava 'o maa'usia 'a e ngaahi taumu'a ko u tui pea toe fakangaloku mai mo muli 'i he *PACER PLUS* 'i he me'a ko ia. Ko u tui te tau lava ai tautolu ia 'o 'ikai ngata pē he sipoti 'oku 'i ai mo e 'a e me'a ki he moana te nau ōmai 'o va'inga heni pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia ko tautolu ia he ngaahi 'aho ni ke fai 'a e teuteu ko ē 'o e ngaahi 'etau mala'esipoti Teufaiva.

Ko u lave'i pē foki ko e taha e pa'anga ia na'e mai ko ē hono tukuhau'i ko ē pa'anga hū mai 'a ia ko e *levy* ko ē he *foreign exchange* ko e pa'anga foki ia na'e 'ai ki he sipoti 'a ia ko u fakafuofua atu au he 7 ki he 8 miliona he ta'u. Pea na'e 'uhinga foki ke 'omai 'o tokonaki langa 'a e ngaahi me'angāue, langa Teufaiva ke fai mo a'u ia he tu'unga pehē te tau lava ai. 'A ia ko e ngaahi me'a pē ia Sea ko u pehē 'i he fu'u 'i he fakafiēmālie 'a e langa fakalalakaka ko eni. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia ke tau ma'u 'etau seniti ko ē 'oku ma'u 'o langa mo e ngaahi *facilities* ko eni kae lava leva 'o, 'o tau 'alu ki ai. Ko e me'a mo'oni foki e lau ko eni hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 16 'a 'Eua 11 hangē pē ko 'eku 'eke ko ē ki he 'i he faiako ko eni 'a Tongatapu 1 'ilo foki 'e au he taimi ko ē na'a mau ki'i 'akapulu nau ki'i saiti ko ē he me'a pea ko u 'eke ange ko e hā e me'a lahi mo'oni pē 'ene talamai ko ē me'a mai 'a e me'angāue ka na'e toe mai e me'a ko eni na'e ō ange e kau *Academy* 'oku *Academy* ko ē 'oku nau ako nautolu ia he anga hono 'ai e sipoti *train* e sino, fakamālohino ko e taha ia e me'a na'e faí.

Poupou ki he polokalama ke akonekina e Tonga ki he fakalalakaka he mala'e sipoti

'A ia 'oku mahino 'oku 'ikai ke ō fakataha pē me'a ia he'etau fakamalohisino pau ke 'alu mo hono ako'i kinautolu pea ko u lave'i hifo foki he vouti ko eni 'oku 'i ai e me'a ai ko e Tonga *Institute of Sports* he peesi 284 ka ko u sio hifo au 'oku 'ikai ke 'i ai ha kau ngāue ka nau 'eke 'oku 'i fē 'a e *Institute* ko eni 'oku tu'u 'i fē he koe'uhí ko u poupou ko ē hono ako'i he ko u 'ilo 'e au 'oku 'i ai e 'apiako ko e *TTI* 'oku nau ako'i 'e nautolu e *Academy of Sport* pea ko u 'eke ki he Tongatapu 1 talamai 'io 'oku ō ange kautama ia ko ia 'o ako'i nautolu ka ko u 'eke

toki 'e ke pē he 'oku 'ikai ke ai ha taha ia 'e ngāue heni 'i he 'i he, kai kehe ko 'eku pē 'a'aku ai koe'uhī ko e mahu'inga ko ē ako'i 'o e tafa'aki ko ia ko u sio hifo pea mo e *sport* ko ē ... 'a eni ko ē 'oku fakalalakaka 'oku 'ikai ke 'i ai ha kau ngāue ia 'i ai ko e pa'anga pē ia 'oku 'ave mahalo 'oku kau ai ko ē e pa'anga 'e 1.5 mahalo 'oku 'ai pē 'o tufa pē mahalo 'i he ngaahi feitu'u ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha ni'ihī ia ai ke nau fai e ngāue pea ko 'eku 'e ke pē ia 'i he tafa'aki ko ia Sea ka ko u tui ko e pou pou lahi mo 'ai mai e pa'anga ko eni ki he *levy* ke 'alu ia ki hē ke 'uhī ke teuteu'i 'uhī ki he ta'u kaha'u kuo 'osi mateuteu 'a Teufaiva ia ki he ngaahi me'a ko ia. Ko ia Sea ka ko 'eku lau pē 'a'aku mo 'eku pou pou pē ko e ki'i me'a faka'osi pē ia ko u vakai'i hifo ko e potungāue mahu'inga eni koe'uhī 'oku ne fai e tokanga ki he ngaahi kulupu kehekehe ko ē he fonua ni. 'Oku 'i ai e me'a ki he Hou'eiki Fafine 'oku 'i ai e me'a ki he ki he to'utupu ka ko u ki'i 'e ke pē mahino foki 'a e *social production* eni 'a e malu'i ko ē fa'ahinga 'oku tu'u lavea ngofua ka 'oku mo e kakai faingata'a'ia ka ko u ma'u pē ko e 'uhinga e polokalama ko eni 'a eni he si'i kau vaivai mo e ko eni 'oku totongi ko ē 'enau vahe.

<009>

Taimi: 2115 – 2120

'Aisake Eke: ... 'a ē ko eni mo e fa'ahinga ko eni 'oku 'i ai ha'anau ki'i ...'oku alanga vakā 'oku 'ikai ke nau lava 'o tu'u. Ka ko u fakatokanga'i, ka ko u lave'i pe foki ko e taha ia e fa'a si'i lāunga mai 'a e ki'i ni'ihī ko eni ko ē 'oku 'i ai 'enau, 'a e kau *disable*. 'Oku 'i ai e ki'i sōsaieti 'oku nau tokanga'i e si'i ni'ihī ko 'eni.

Ko u fetaulaki atu mo e ki'i motu'a he mahalo ko e me'a pe eni uike ua mei ai. Na'á ne talamai pe 'oku 'i ai ko ā ha tokoni kiate kimaautolu. Pea ko u vakai hifo, ko 'eku 'e ke pe au ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole he peesi 286 'oku nau kau ko ā 'o 'oatu ha'anau ki'i seniti ke tokoni'i kinautolu. Ka 'i he taimi tatau pe foki pea ko e me'a ko u fiefia ai he 'ai hake 'e Tongatapu 'Uluakí. Ko hotau kakai ke 'ai pe 'oua 'e fu'u fakafalalá. Tau ō atu pe tautolu 'o teke'i, 'o tokoni'i ka 'i he tu'unga te tau lava pe ai 'o 'ai nautolu ke nau malava.

He 'oku ou tui ko e me'a ko ē he sipotí ko e me'a ia ko u fakalotolahi ma'u pe 'oku 'i ai pe 'amanaki ia ki Tonga 'i he ngaahi me'a kehé Sea. Ka ko e ki'i fakahoha'a pe Sea mo e pou pou atu pe ia ki hena, ki he Potungāue ko eni ko u tui mo e ngaahi me'a ke langa 'o e ngaahi *facility*. Pea 'ikai ngata foki 'oua 'ai pe ke nau poto he sipotí ka e ako'i pe ke 'osi e sipotí pea ma'u hanau ki'i ngāue.

Ko e taha ia e me'a lahi 'oku ou fakatokanga'i 'osi pe sipotí mahalo nau ō faiako. Pea taimi 'e ni'ihī 'oku 'ikai ke nau toe hoko atu kaikehe ko u fakamālō atu mālo 'Eiki Minisitā 'a e langa fonua ko eni. Ko u 'ilo foki na'e ha'u pe me'i he, ngaahi taimi ko ē tau 'akapulú, 'ilo 'a Houma mo e ngaahi me'a pehē ka 'oku 'ai pe ke 'ave ki Tongatapu 'Uluaki. Ka ko u pou pou atu ki he mālo e ngāue mo e tokanga'i e kakai e fonuá 'i heni mo muli mālo.

Ke fakatokanga'i ngaahi ngāue lelei mo lava me'a he mala'e 'o e sipoti

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea, tapu pe mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko 'eku fokoutua hake pe 'aku ia ko e 'uhingá ko e me'a ko ē na'e me'a mai ai e 'Eiki Minisitā fekau'aki mo e ki'i talavou ko eni Houmale'eia. Mahalo foki kuo *qualify* ki he fa'ahinga ki'i fe'auhi ko eni fanga ki'i vaka lā pe ko e fanga ki'i vaka lofa, fakalele'aki ko ē. Pea ko u tui pe Sea ka 'oku 'i ai ha ngāue lelei, 'oku tonu pe ke fai hono fakatokanga'i mo fakamālō'ia hangē pe ko e Fale 'Eikí ni.

Ko u manatu pe na'á ke 'ohake ka e 'uma'ā e Tongatapu 7 'a e ki'i talavou Tonga ko ena na'e lava me'a ko ē he mala'e hivá 'i 'Ameliká. Pea na'e fai pe 'e he Falé hono fakatokanga'i mo hono fai atu e ngaahi talamonū ki ai. Pea 'oku ou tui pe 'oku a'u atu pe 'oku 'ikai ke a'u atu ki ai ka ko 'etau 'oatu 'etau hono 'ohake ko ē pea tau fakatokanga'í. Ka 'i ai ha taimi 'e a'u atu ka ko u tui pe mahalo na'a ko ha fakaloto lahi.

Sea, ko e ki'i talavou ko ení, talu e fa'a lava atu ko ē mo e hikiange 'a e mātu'á. Ko e ongo mātu'a eni na fakalele ko ē 'a e *resort* ko ē he mui'i fonua ko Houmale'eia, tofi'a 'o e 'Eiki Sea Fale Aleá. Pea mo e fa'a lava atu ko ē he ngaahi ta'u ko eni. Ko e ki'i, talu e kei si'i 'a e ki'i tamá Sea, 'oku mahino pe foki ko 'ene tamaí 'oku 'i ai 'ene taukei makehe 'i tahi, mo 'ene 'i tahi pe he 'aho ki he 'aho. Pea ko e taimi ko ē ko u fa'a lava atu ai ki ai 'ene fai 'a e ki'i sipoti ko ení. 'A ia mahino foki hangē ko ē ko e ngaahi me'a 'oku fa'a 'ohake hení.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ko e fāmilí ia na'a nau tokoni'i ko ē vaka ko ē na'e ngoto he

Lord Tu'iha'angana: Te u a'u atu pe ki ai Sea

Sea Komiti Kakato: 'Io

Lord Tu'iha'angana: He 'oku taukei 'aupito 'a 'ene tangata'eikí, mahalo na'e kaikehe. Ka ko 'eku fakatokanga'i ko ē talu e fa'a lava atu ko iá meí he kei si'i 'a e ki'i tamasi'í mahalo taimí ni kuo ta'u 15 pe ta'u 16. 'Eni hono faiva e ki'i, 'a e lele he fanga ki'i me'a ko ení, fanga ki'i vaka ko eni 'oku 'i ai e ki'i lofa koē 'okú ne faka'alu pe ki he hu'u 'a e havilí. Pea ko ia 'Eiki Sea ko eni kuo a'u mai ki he taimí ni pea ko eni mahalo kuo *qualify* ki he 'Olimipikí. Pea 'oku 'i ai e fakatetu'a ki ai he na'á te vakai pe kita ki ai Sea 'e 'i ai e kaha'u ia e ki'i tamasi'í. Pea 'asingá foki 'oku nau nofo pe nautolu 'i he ve'etahi pe pea mo e fo'i vaha'a ko iá ko e angi ia 'a e havili 'oku fe'unga mo e ngaahi mo e fanga ki'i sipoti ko ení.

Ka ko ia 'Eiki Sea 'eku fakatokanga'i, tonu pe ke fakatokanga'i mo fakamālō'ia e feinga e ki'i tamasi'í ko ení. Pea ko u, mahalo 'oku 'i ai e fonua 'i 'Iulope 'oku hoko atu ai 'ene teuteú ki he 'Olimipikí. Pea a'u mai ki he taimi mau fa'a me'a atu ko ē, muimui atu he 'Eiki Sea he 'a'ahi ki ai. 'Oku heka e 'Eiki Sea pe 'oku me'a e 'Eiki Sea he fanga ki'i paiki ko ē 'oku lele 'i tahi pe ko e *jet ski* ko ā pe ko e hā. Pea lele e leká he'ene ki'i sikí ko eni ko ē lofá. 'Oku matamata lelei 'ete, 'a ia ko 'eku 'uhingá Sea ko e teu'i lelei ia 'ene tupu he 'atākai ko ē 'ene tupu hake 'i Ha'apaí. Pea 'oku teu'i hake e ki'i tamasi'í ko eni 'oku a'u eni kuo *qualify* ki he 'Olimipikí.

Pea 'oku 'i ai e fakatetu'a mo e 'amanaki ki ha ola lelei 'ene feinga ko ia. Pea hangē na'á ke me'a ki ai Sea. Ko e vaka mei Kauvai na'e hū mai 'a e ki'i kong tahi 'o ngoto he, ofi mai ki Faleloá. Pea na'e 'i ai e pekia ai, ka na'e kau e ki'i tamasi'í ko ení pea mo 'ene tamaí 'i he lele 'uluaki a'u ki ai. Pea fai, ko e ki'i tamá ia foki na'e toutou kakau, ha'i ko eni ko ē 'o kakau 'o fakahaofi mai 'a e kau pāsese ko ení.

'A ia 'oku tau pehē pe 'Eiki Sea mahalo na'e toe mei lahi ange pekiá kapau na'e 'ikai e tokoni lahi. Ka ko e ki'i tamasi'í foki ...

<010>

Taimi: 2120-2125

Lord Tu’iha’angana: ... tamasi’í foki na’e hopó he ‘oku fu’u taukei ‘aupito pē ‘i tahi ko e talu pē ‘ene tupu ‘ana ‘i Ha’apai pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō ki he ongo mātu’á he’ena loto lelei ‘o, pea mahalo na’e ‘ave ko eni ‘o *qualify* pea ‘oku ‘ai pē au ke fakatokanga’i he Falé ni hono fakamālō’ia pea ka a’u atu pe ‘oku ‘ikai ke a’u atu, ‘oku ‘i ai hono fakatokanga’i he Fale ni pea ‘oku ‘i ai ‘etau pou pou, ko u tui ‘e hoko ia ko e fakalotolahi pea mo e ‘amanaki lelei te tau a’u atu he ‘oku loto pē ke ne fakafofonga’i ‘a Tongá ni. Pea ka a’u ki he taimi fe’auhi ‘oku tau loto kotoa pē ke fakamonū’ia ke ma’u pē ki he ola lelei ‘e ‘ohake ai pē fonuá Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki, Tongatapu 1 te ke toe me’a?

Vahevahe ngaahi lelei he fokotu’utu’u ki he va’inga ‘akapulu ‘a Kolomotu’a

Tevita Puloka: Sea ko u toe fie faka’osi atu ‘aki pē he ‘oku hangē ko e ngaahi me’a na’e ‘ohake ko eni hangē ko Tongatapu 5 pea mo ‘Eua 11. Ko e taha e fakapulipuli ‘oku ou fie loto pē Sea ke vahevahe atu, na’e fai e fokotu’utu’u ngāue ko eni ‘a e ‘akapulu ‘a Kolomotu’a ‘o a’u ki he ‘aho ní ‘i he 2015. Toki sila ‘a Kolomotu’a he 2021, fo’i mei he 2015, 16 ‘o a’u ki he 20. Ka na’a te vakai pē ki he fakalaka ‘alu pē taimí mo e fakalakalaká pea ko e kātaki lahi na’e fai. Na’e kamata’aki hono fokotu’u e kaveinga ngāue mo e kaveinga mo’ui ‘o fakamahino ki he fānaú ‘i he 2015 ko e ‘akapulú ko e to’onga mo’ui. Ko ho’o me’a ko ē ha’u fai hení te ke fai pe ia homou ‘apí, ka ke ‘alu ‘o ako, me’a tatau, hū ha ngāue ko e me’a tatau pē ‘a eni te ke fai ‘i he mala’e ‘akapulu ko ení pea mo e ohi pehē. He ‘ikai ke u lau au ki he kakai ne nau fakamole mo kinautolu kae fai e kātaki he fo’í.

Ko e fe’auhi ‘a e Kolomotu’a *Sevens* mei he 2016, a’u ki he ‘aho ni ‘oku te’eki ai ma’u ‘e he fānau tangata ‘a Kolomotu’a ha fe’auhi ‘e taha. Ka na’e fai e fakakaukau ko iá he na’e ‘ilo’i pē ko e langafonua. Na’a mau toe langa ai pē mei he 2018, ‘a e 17 ‘a e kamata ‘a e fe’auhi ‘a e hou’eiki fafiné pea ko eni kuo lele lelei mo ia. Kuo a’u ‘o fakanaunau ‘aki ‘o fakakau ‘a e ki’i fānau fefine na’e ohi he Kolomotu’a *Sevens* ‘i he timi fakafonua ‘a Tongá ní. Ka ko ‘ene toki ma’u tu’o taha pē eni ‘a e fe’auhi he ‘e fānau hou’eiki fafiné ‘a e fe’auhi ‘i Fepueli talu e kamata mai e fe’auhi ko iá. Ko ia ai Sea ‘oku ou fie fakahā atu pē ‘a e si’i kalusefai ne fai ‘e he kau pou pou na’e ‘ikai hoko ‘a e ‘ulungia ko ha me’a ke fai ai ha holomui pea ‘oku ou tui lahi pē te tau ako kotoa pē mei ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu’u pea pou pou.

‘Aisake Eke: Kātaki pē tapu mo e Feitu’u na. Ki’i fehu’i pe au ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e Tonga *Institute of Sport*, ‘oku tu’u ‘i fē fakamolemole?

Sea Komiti Kakato: Tonga *Institute* Sipoti ‘oku tu’ú ‘ifē?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki ‘e Sea. Ko u hanga ‘o toe vakai hifo hē ko e peesi fē ko ā eni ‘oku ke me’a mai ai ‘e Tongatapu 5?

Sea Komiti Kakato: ‘Ai angé Fakafofonga peesi ko iá.

‘Aisake Eke: 284.

Sea Komiti Kakato: 284. *Sub program 3.* Te ke me’a mai pē ki he *screen* ‘i mu’a he Feitu’u na, ko e taupotu taha ko ē ki ‘olunga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Io, ‘oku ‘ikai ke u lave’i lelei ki he me’a ko ení. Ko e Va’a pē foki ení e Sipotí ka na’e ‘i ai ‘a e polokalama ko ení na’e ‘i heni fuoloa pē ka ‘oku hangē kiate au kuo to’o ‘a e tafa’aki ko ení pe ko e Tonga *Institute of Sports*. ‘Asinga ai kuo lahi foki e *TASA* mo e ngaahi ‘ū me’a pehē ka na’e ‘i ai ‘a e ma’u ko ē ki aí na’e ‘i ai pē ‘a e *institute* pehé ni ki mu’a pea ‘oku ‘ikai ke u ma’ú pe ‘oku kei *active* eni he na’e ‘i ai ‘a e tu’unga kehe na’e fokotu’u ‘aki ‘i he hili ko eni ko ē ‘o e sipotí, na’e tukuhifo ko ē he 2019. Hangē kiate au na’e ki’i ... ki’i fo’i tafa’aki ko iá, ‘oku ‘ikai ke u toe ma’ú pe ‘oku kei ... ko ē ‘oku ‘asi pē ai ‘oku noa, noa, noa mai pē ‘i he tafa’akí.

‘Eiki Palēmia: Ki’i tokoni atu pē Minisitā. He ko e me’a pē na’a ku ma’u ki aí ‘e Sea na’e fai e feinga ‘a e ‘akapulu ‘iunioni foki ki he *gym* ko eni ‘i Teufaivá ē. Ko u tui na’a ko eni mahalo, he na’e fai e talanoa ai ‘o kau ai ‘a e *gym* pea ko e pehē ko e ‘uhingá he ‘oku *under* foki he *MIA*, na’a ko u tui na’a ko e me’á ia he ‘oku ‘asi pē hena ko e ‘ū me’angāue mo e me’a ko e ‘uhingá mahalo ko e ‘uhingá ki ai he na’e fai e kole ia ke ‘omai ki he ‘akapulú ka ‘oku, na’e toe iku fokotu’u pē ...

<002>

Taimi: 2125-2130

‘Eiki Palēmia: ... he ‘akapulu ke langa ha’anau *GYM* fo’ou, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ke u ki’i tokoni atu ‘i he tafa’ako ko ia, ko e me’a ko eni na’e fokotu’u he taimi ko ē na’e ‘Eiki Minisitā ai ‘a Vakatā ‘i he *Ministry*, pea na’e fiema’u foki ke ‘i ai ha fa’ahinga feitu’u ke pehē ko e ‘apiako ia ke fai ai ‘a e ako sipoti, pea ko e feitu’u ko ē na’e huufi ko Teufaiva pē, kapau te mou, ‘oku ou tui au mahalo kapau te mou me’a atu mahalo ‘oku ‘osi homo ‘a e faka’ilonga ia ko ē na’e tohi’i ai ‘a e Tongan *Federation Sports*, he ko e lalo *stadium* ko ē na’e ‘i ai’a e ngaahi loki ai.

Pea na’e ‘i ai ‘a e patiseti ko eni pea na’e ‘i ai ‘a e tokotaha na’a nau haea pea na’e ‘i ai mo e me’alele na’e ‘oange ki ai, pea na’e ha’u leva ‘a e me’a na’e ui, ‘oku ou tui pē ‘Eiki Minisitā ‘oku kei tu’u ‘a e kosilio, ‘a e *counsel*, ‘io, Tonga *Sports Counsel*, na’e ‘i ai pē lao ia ki ai. Pea ‘oku ou tui mahalo ko e ‘Eiki Minisitā pē ‘o e sipoti ‘oku Sea ai. Pea ko e ‘uhinga ke ha’u ke ‘i ai ha fa’ahinga feitu’u ke tu’u ai, pea ‘ikai foki ke toe ma’u ha feitu’u ia, hangē kiate au na’e feinga ke tu’u ‘i he *indoor* ko ē ‘i ‘Atele, pea pehē ‘oku sai ange pē ‘ene tu’u hē. ‘A ia kapau ko ‘etau kumi ha, ‘a e feitu’u ko ē ‘oku ‘i ai, ko Teufaiva. Pea kapau ko ‘etau ‘io ki he patiseti ko eni na’e ‘uhinga ke fai ‘aki ha fakamole ki hono feinga’i ke, he na’e ‘osi ‘omai ‘a e tokoni ia mei Nu’usila mo ‘Asiteleēlia, ‘o fakafou mai ‘i he *TASA* ‘o fai ‘a e fanga ki’i ako sipoti hangē ko eni ko e ako’i e ngaahi komiti sipoti ki he fakalele ‘o ha fe’auhi, pea mo e fanga ki’i me’a pehē, pea ‘oku ou manatu’i na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e ‘u me’a ngāue na’e ‘oange ia ki he ... *Sport* ko eni.

Ka ‘oku ou tui mahalo ‘oku toe mōlia atu pē Minisitā ‘a e fokotu’utu’u, ka na’e ‘uhinga ke ‘i ai ha feitu’u ke fai ai ‘a e ako sipoti, ‘a ia ko lalo ko ē ‘i he *stadium* ko e ‘u loki ako ia, ko e fo’i loto mala’e ke fai ai ‘a e o ko ē ‘o practical ko ē he ako’i ‘o kau ai mo e ako’i ko ē fanga ki’i sipoti ki he kau leka mo ha sipoti fo’ou, ka ko e anga ia ‘eku ma’u ko ē ki he me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e fehu’i. Lolotonga ... *Sports* ‘oku tu’u ia ‘i he mala’e ‘akapulu Teufaiva, pea ‘i he malumalu ‘o e Tonga *Sports Counsel*, pea ‘oku ou tui pē ko e Feitu’u na Sea mahalo ‘oku ke Sea ai, ‘i he kosilio ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eua 11, fokotu’u pea poupou. (*na’e poupou’i*) Mālō. Tau ‘unu atu e, fakamolemole 12 e. Potungāue Fakamaau’anga mo e Pilisone, Tokoni Palēmia me’a mai. Fokotu’u pea poupou.(na’e poupou’i).

Vouti ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale

Poupou tau hiki, 13, fakamolemole pē Tokoni Palēmia e. ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale, me’a mai he ko e Feitu’u na pē ia Tokoni Palēmia.

Māteni Tapueluelu: Sea ki’i kole pē pe ’e lava ke ‘oatu ‘a e ki’i fehu’i pē ‘e taha mahalo ‘oku kau mo e vouti ia ko eni he ngali faingmālie ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai me’a hifo pē ‘e Tokoni Palēmia he ko e ‘esitimetri ko eni ‘oku’osi mea’i pē ‘e he kau Mēmipa e.

Māteni Tapueluelu: Ko e ki’i fehu’i pē ia ‘e taha ‘i he peesi 233, ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 233.

Fehu’ia ngaahi totongi fakataha

Māteni Tapueluelu: ... ‘a e ‘Ofisi ko eni ‘a e ‘Ateni Seniale. ‘A ia ko e polokalama 2 *Subprogram* 1, ko e 14. Ko e totongi fakataha pē ko e *meeting fees* ‘oku 106800, ‘a ia ko e va’a eni Sea ki he fa’u lao, pē ko e *legislative drafting*. Sea ko e ki’i fehu’i pē ke fakama’ala’ala mai ko e hā nai ‘a e fu’u pa’anga *meeting fees* lahi pehē, ko hono ‘uhinga he ko e peesi 234 ‘oku ‘i ai pē ‘a e vouti makehe ia ki he *International Division* pē ko e *Legal Adviser* ko e ni’ihi ia ki muli, ‘oku hangē ha kau *consultant*, ka ko e peesi 236 pea ‘asi pē ia ai ‘oku ‘i ai mo e pa’anga ia ‘e 1 kilu 3 afe 4 ngeau ki he kau *consultant*. ‘A ia ‘oku fai ‘a e fehu’i pē ko e hā nai ‘a e totongi fakataha ko eni he *meeting fees* ‘oku a’u ‘o 100000 tupu ko ē ‘Eiki Sea ‘i he peesi 233. Ko e ki’i kole fakama’ala’ala pē ia ‘Eiki Sea.

Tali fekau’aki mo hono fehu’ia patiseti ki he totongi ngaahi taimi fakataha

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e *meeting fees* ia ‘a e Komiti Lao ko ē ‘a e Pule’anga, ‘oku ui mai ki ai mo e ni’ihi kehekehe ‘oku fakataha ai pea ‘oku ngāue’aki e *meeting fees* ko ia. Ko e kau loea ia ‘Eiki Sea, pea ‘oku ‘i ai mo e taimi *preparation* ‘oku tānaki mo ia ...

<005>

Taimi: 2130-2135

‘Eiki Tokoni Palēmia: ...Ki he fakataha ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō au ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia ka ko e ‘Eiki Minisitā ki he Lao ‘oku ne tokanga’i e tafa’aki ko eni. Na’e kau e motu’a ni he komiti ko eni taimi na’a ku ‘i he Kapineti ai Sea ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o manatu’i na’e ‘i ai ha fu’u *meeting fees* lahi pehē. ‘Oku ou tui mahalo ko e ta’au pē ia ‘o e taimi ‘oku ki’i kehe ange hono ākenga ‘i he ‘aho ni. ‘Oku ou faka’amu pē Sea ‘oku ‘ikai ke lahi pehē ha ngaahi fu’u *meeting fees*. ‘Oku ‘i ai pē mo ‘etau Komiti Lao ‘a kitautolu heni pehē ‘oku ‘ikai ke fu’u lahi pehē ‘Eiki Sea, ka ko e ki’i

me'a pē ia na'e tokanga ki ai 'a e motu'a ni, ka ko ē 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia mahalo 'oku 'i ai 'a e kau ngāue kehe. Na'a ku tokanga pē au Sea ko e kau ngāue fakapule'anga kotoa mahalo 'oku kau ki hē mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u, 'io me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku fehu'i 'i he peesi 236 ki he *public prosecution*. Ko 'eku 'ai pē ke fakama'ala'ala mai ange he 'Eiki Minisitā he ko 'eku ma'u 'oku totonu ke mavahe 'a e Talēkita ko eni mei ha toe fakamalumu 'i ha ma'u mafai he koe'uhí 'oku tau'atāina ki he fai ko eni hono fatongia ki he fai 'o e faka'ilo koe'uhí ko e *public interest* pē ko e kakai Pea ko 'eku manatu'i na'e 'i ai 'a e pa'anga na'e 'omai ko u tui pē ko e me'a ia 'i lalo ko ē he 14 na'e 'omai ke fakapa'anga 'aki 'a e taha loea ke mavahe ia mei he malumu 'o ha toe 'ofisi te ne fai tau'atāina, ka ko 'eku fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga pē 'ene tu'u heni ko e pa'anga ka 'oku tau'atāina pē 'a e Talēkita ia pē 'oku 'i ai ha'ane fa'ahinga lipooti 'a'ana ki he Feitu'u na pē ko 'ene lipooti ki he 'Ateni Senial.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e lakanga ko eni ko e lakanga ia 'oku tau'atāina pē ia pea ko e 'uhinga ia 'oku faka'ata'atā ai mei he 'Ateni Seniale ko e fatongia 'o e 'Ateni Seniale ko e fale'i ia fakalao ki he Pule'anga. Ko e taimi ko ē 'e hoko ai ha me'a he Pule'anga 'oku 'atā e Talēkita ko ē Talatalaaki ke ne fai e faka'ilo 'ikai ke *conflict* 'a e lakanga mo hono fatongia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko 'eku fehu'i hono hoko 'oku fekau'aki ia mo e anga ko ē 'a e fakamalumu 'a e ngaahi 'ofisi ko eni he koe'uhí 'oku 'ikai ke hā mai 'i he 'ofisi ko eni 'a e Fakahinohino Lao ko ē 'a e Pule'anga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e Fakahinohino Lao 'a e Pule'anga 'oku kehe pē ia mei he Talēkita ko ē Talatalaaki Sea, pea 'oku 'atā pē ia ko e faka'amu ia ki he kaha'u 'oku 'atā pē ke ne fai 'a e faka'ilo mo e me'a ko ia pea na'e 'osi hoko ia 'i he tokotaha 'i he Kapineti na'e fai e fatongia ko ē 'o e Talatalaaki ki he tokotaha ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Tokoni Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a Sea ko e 'uhinga ki he *Solicitor General* 'oku 'i he ...ko e tokotaha foki ko ē ko e Fakahinohino Lao ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e *Solicitor General* ia 'oku kehe ia 'Eiki Sea, kehe ia mei he 'Ateni Seniale mo e Talēkita Talatalaaki *Solicitor General* te ne tokanga'i 'e ia ngaahi me'a fakasivile mo e ngaahi me'a fakakelekele. Ko e ngaahi me'a fakahia 'oku 'i he Talēkita ia ko ē 'o e Talatalaaki.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia, fokotu'u pea pou pou.

'Aisake Eke: Ki'i fehu'i vave pē eni ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Ki’i me’a pē ia ko u kole ke toe hoko atu, peesi 231 kātaki fakamolemole. ‘A ia ko e peesi 231 ia felāve’i ko eni pea mo e mo’ua ko ē ‘a e Pule’anga mo e ...*liabilities*. ‘A ai ko e ki’i me’a ‘oku ‘asi heni ko e nima kilu nima mano tolu afe fā ngeau. Na’e lahi e ta’u kuo ‘osi ia na’e nima kilu ono mano hiva afe, ka ko u lave’i pē foki ngaahi fu’u hopo ‘oku ha’u ko e kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ngali fēfē tu’unga pē eni pē ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā me’a mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Faka’amu ia Sea ke fe’unga pē ‘a e nima kilu ka ‘o kapau ‘e toki hoko ha me’a ‘e faipē kole ki he taimi ko ia ki he ...

<007>

Taimi: 2135-2140

‘Eiki Tokoni Palēmia : ...’i he taimi ko ia ki he Minisitā Pa’anga ke fakapa’anga e me’a ko ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e vouti ‘a e Minisitā Pa’anga, pea ‘oku mea’i pē ia ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5 Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u pea poupou. (Ne poupou). Mālō Hou’eiki tau hiki ē. 14 Fokotu’u pea poupou 14. Sai te u ‘ai pē ke mou tahataha pē. 4, 2, ‘io me’a mai Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e ki’i fehu’i pē ke tokoni mai e ‘Eiki Minisitā Polisi. Ko e peesi 247. Ngāue fakapolisi pē ko e *Police Operations Command*. ‘A ia ‘oku hangē eni ‘oku ui ko e *Specialist Response*. Te’eki ai ha ngāue pehé ni Sea pē ko e ka ‘oku vahe’i ki heni ‘a e 9 kilu. Kole pē ke fakama’ala’ala mai pē ko e hā ‘a e Va’a ko eni ko e Va’a fo’ou nai eni na’a oku nau toe tānaki fakamatala pē hangē ko e va’a ko eni ko ē va’a fo’ou ‘a e ‘Ofisi Palēmia ‘Eiki Sea ke ki’i fakama’ala’ala mai.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai ‘Eiki Minisitā ka ko e Palēmia ia fakamolemole.

‘Eiki Palēmia : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Kau foki he patiseti ko eni hono toe *restructure* hangē pē ko e Potungāue ‘e taha kimu’a. Ko e ‘uhinga ke fakatatau ki he fiema’u ‘a e *Commissioner* fo’ou. ‘Oku ai ‘ene fakakaukau ‘ana pea ko e founa eni ‘ene fakakaukau ke fakahoko ‘aki ko ē ‘a e fatongia ‘o e Potungāue ko eni ‘a e Polisi Sea. ‘A ia kapau te mou me’a hifo pē ki heni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *sub programme* ‘oku ‘alu ‘o 0 ko e ‘uhinga ‘oku hiki ia ‘o fakanofonofa ia ki he tafa’aki ‘e taha.

Ko e tali pē te u ala ‘oatu Fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘a e va’a ko eni ko e ‘uhinga ke nau *response* ki he *drugs* mo e me’a. Konga lahi ‘enau fakapa’anga ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he pa’anga ko ia mei ‘Aositelelia pea mo e patiseti ka ‘oku nau toe kole mai ki he *illicit drugs* ko eni ke hangē ke ma’u ai ‘a e ngaahi me’a makehe ‘oku nau fiema’u ke fakahoko ‘aki honau fatongia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fokotu’u..’Oo fakamolemole atu Tongatapu 2 na’e ngalo ‘ia au. Me’a mai. Me’a mai e Feitu’u na.

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko 'eku toe ki' i fehu' i atu pē peesi tatau pē 'e 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku kau 'a e ngāue 'a e Potungāue ko eni he ngāue 'oku mahu'inga 'aupito ki he hao mo e malu hotau fonua. Pea 'oku hā pē ia he peesi 14 ko ia 'enau fakamatala 'enau palani ngāue 'enau GPA 3. Ko e tāketi eni ke fakahoko hono fatongia takimu'a ke fakafepaki' i mo fakahoko ha ngaahi ngāue ki he ola tamaki 'o e faito'o ta'efakalao mo e ngaahi me'a ko ia. 'A ia 'oku tokanga atu 'a e motu'a ni ia ki he fakatu'utāmaki 'oku fepaki mo e kau ngāue ko eni 'i he taimi 'oku fakahoko ai honau ngaahi fatongia.

Na'e 'i ai 'a e tokanga 'i he ta'u kuo 'osi ki he Potungāue ko eni mo e kau ngāue ko eni, ke 'ai hanau teunga malu' i he taimi ko ia 'oku fai ai 'enau ngaahi ngāue ko eni tautautefito ki he 'enau ngaahi ngāue he po'uli ki he ngaahi me'alele pea mo hono feinga ko ia ke ta'ota'ofi hono tufaki 'o e faito'o konatapu. 'Oku ou tokanga' i hifo pē 'i he kongā ko eni peesi 246 mo e 247 'oku 'asi ai e ngaahi me'angāue fakatekinikale ko e ngaahi me'angāue fo'ou, Ko 'eku fehu' i pē 'a'aku ia pē 'oku kau hē ha teunga malu' i ke ngāue'aki 'e he kau ngāue ko eni he taimi 'oku nau fakahoko fatongia ai he taimi fakatu'utāmaki mo e ngaahi 'elia fakatu'utāmaki 'oku nau ngāue ai. Ko ia pē 'Eiki Sea. Mālō,

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā Polisi ka ko e Palēmia 'o Tonga tali mai ange pē 'oku 'i ai ha teunga ki heni. Me'a ko eni 'oku fehu' i 'e he Fakafofonga fakamolemole.

'Eiki Palēmia : 'E Sea 'oku kau heni 'a e teunga ka 'oku 'ikai ke fe'unga ka na'e fai mo e kole ki he *Illicit Drugs Committee* ke toe fakalahi atu mei ai. 'Oku 'ikai ngata pē 'i he teunga kau ai 'a e me'atau pea mo e mahafu Sea. Ko e 'uhinga pē hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku fakatu'utāmaki 'aupito 'a e fa'ahinga ngāue ko eni, pea na'e tokoni 'a e Kōmiti hono 'oatu 'a e me'angāue kau ai pea mo e camera ai ko e 'uhinga ka fana' i nautolu 'e 'ikai ke, 'ofa pē 'e 'ikai ke nau lavea lahi ai. Ka 'oku fakatokanga' i ia pea ko e kongā lahi ia.. ko e kongā 'o e poupou ko eni 'a e ...

<008>

Taimi: 2145 – 2150

'Eiki Palēmia: ... 'a e *headquarter* 'a e kau Polisi. Pea ko e fakakaukau ko eni he taimi ní Sea ke toe foki atu kehe pe ke tau toe a'u atu ki he ngaahi Komunití. Sai 'aupito pe 'etau 'asi ai 'a e kau Polisi mo e me'á. 'A ia 'oku 'amanaki ai ko eni ke toe fakalahi ai ko ē presence. Tau pehē pe ke toe fokotu'u 'a e 'Api Polisi ko eni 'i Houmá, ke tokanga' i mai 'a vaheloto. Taha ki Ha'asini ke ne tokanga' i mai e Halalikú mo tau sio foki ki Leimātu'a ke ne tokanga' i mai tafa'aki ko iá mo toe tokanga ki mala'e vakapuna.

'A ia 'oku, pea 'oku 'i ai e tokoni lahi ai 'a 'Aositelēlia, mo'oni 'aupito pe Fakafofonga ia. 'A ia 'oku tau toe foki ke tau a'u tonu ki hotau kāingá, nau a'u tonu ki ai, 'asi ki ai. Pea ko e faka'amú ia hokohoko lelei atu ai pē e tokoni 'a 'Aositelēliá. Pea 'oku kau ai pea mo e 'omai 'a e vaka ke *Search and Rescue* 'e 3. Ko e 'uhingá pe ke tokoni ki he fatongia ko ia ko ē ne 'osi fai pe feme'a'aki ki ai. Pea 'i ai mo e ngaahi poloseki ke mai, ke fai e tokoni ki ai, *uniform* e kau Polisi.

Pea mo e me'a mahu'inga 'e taha 'e Sea ke tokonia hono 'ai 'a e 'ū pilisone ko eni 'a e kau Polisi ke faingata'a ke taonakita ha taha. Hangē pe ko ē na'a mou mea'í na'e lahi 'a e ngaahi taimi ko u kole fakamolemole pe au hono toe 'ohaké eni fakalanga mamahi ki he ngaahi fāmili

‘e ni’ihi ai. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e fakapa’anga mei ‘Aositelēlia ke tokonia ke tau hanga ‘o ‘ai. Ko e hangē pe ko e *suicide proofing* pe ko e ‘ai ke ‘oua ‘e faingofua ha to’o ‘e taha ‘ene mo’uí he taimi ko ē ‘oku tauhi ai ko ē ‘i he ngaahi Pilisone ‘a e Polisi. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā ka ko e Palēmia ‘o Tonga

‘Aisake Eke: Sea

Sea Komiti Kakato: Faka’osi mai Tongatapu 5 ē.

‘Aisake Eke: ‘Io faka’osi atu ai pe, ko e peesi 400, 239 pe Sea ke u ki’i sio ki he

Sea Komiti Kakato: Peesi 239

‘Aisake Eke: ‘Io, ‘a ia ko ‘eku lava pe ‘aku ki he *summary* ko ē ‘o e kau ngāué. ‘A ia ko e 9.1 miliona ‘i he ta’u ko eni ka hokó. Pea 7.4 ‘a ia ko e mahino ia ko eni ‘oku hiki pea na’e 8 foki ‘ene kau ngāue ‘ana ia na’e ‘omai ka ‘oku si’isi’i. ‘A ia na’e holo pe fakamolé, ‘a ia ko u vakai hifo ki heni ‘a ia ko e toenga ko eni meimei ‘i he 1.74 miliona. Pea ko u hanga pe ‘e au ‘o vahevahe hifo’aki. Kapau ‘oku 28000 e ‘avalisi ‘a ia ko u sio mahalo ko e toko 53 ‘e ngali hū mai. Ka ko eku ‘ai pe ‘eau ko u sio hifo mahalo na ‘oku fai ha *recruitment* he sio ‘oku lahi pe ‘a e silini.

Ka ‘oku ke u ‘iló pe ‘oku fēfē ‘a e anga ‘eku ‘a e hū ki lotó. Lahi e ‘alu e tamaiki he tolí pea ‘oku ‘ikai ke toe fie Polisi.

‘Eiki Palēmia: Hangē ko ‘eku lau ‘anenaí toko 500 tupu foki ‘a e Potungāue ko eni he taimi ní. Pea ‘oku kau foki pea mo e *structure* ko eni na’a tau lau ki ai ‘i he fo’i ta’u ‘e 3 ,e 2 miliona. ‘A ia ‘oku meimei 1 miliona ‘a e fakalelei ko ē ‘oku fai ‘i he ta’u ko eni ‘oku tau hanga atu ko ē ki ai. ‘A ia ‘i he ta’u ‘e 3 ‘e total ai ki he 2 miliona ko ē hangē na’e fai atu ko ē ki ai ‘a e fa’a fakapōtalanua ki ai kimu’á.

‘A ia ‘oku tokolahi ange ko e faka’amu ia ke tokolahi ange ko e ‘uhingá pe toe lelei ange. Hangē ko eni fokotu’u ‘a e ngaahi va’a ‘e 3 fo’ou ko eni ‘a e Polisi. Mahino ‘aupito ‘e fiema’u ‘a e kau polisi ke nau hanga ‘o tokanga’i ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fokotu’u pea poupu

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ki’i fehu’i faka’osi fekau’aki mo e ‘Apiako Polisi. Koe’uhí ko e tu’u foki ko ē ‘oku hiki ia ki he ‘Univesití ē. Pe ko e hā ‘ene uesia ‘a e Potungāue Polisi he ‘oku hiki foki ia ‘o kau he kongā ‘o e ‘Apiakó.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Fakafofonga 11 ‘Eua

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku te’eki ke hiki mai he taimi ni ‘oku transition mai foki e ‘ū sinó. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘uhinga lelei pe. Kau ai pea mo e *security* ko ē ki he ‘api polisi, ko e ‘uhingá ke ‘oua ‘e ‘alu atu noa’ia e kau *student* ki ai. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘īsiū pehē ia ‘oku pau ke fakakakato kae toki fai leva e sio ko ē ke ne ha’u ‘o kau he ‘Univesití. ‘A ia ‘oku tu’u he taimi ní ‘oku kei nofo pe ia ‘i ‘Api Polisi pe, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e ko e ‘uhingá pe ko e ki he *transition* ko iá koe’uhí ka ko ē ‘oku mahino mai he’ikai ke fu’u uesia fēfē. Ka ko u tui ko e mahu’inga ‘o e Kolisi ia ko ení he ‘oku tokoni mai ‘a ‘Asitelēlia ki hono fakalelei’í. ‘E toe lelei ange ‘a e faifatongia ko ē ‘a e kau Polisi. Pea ko u fakamālō pe au ia ‘i he ngāue lahi ‘oku fai ‘e he Potungāue ko ení. Si’i kau Polisi toko 5 ngeau tupu ko ení, ko ‘etau faka’amú foki ke toe leleiange e ngaahi me’a ngāué ko e fakahoko lelei ange honau fatongiá. Pea ‘oku totonu pe ke tau fakamālō he ‘oku tau mohe lelei he po’ulí koe’uhí ko e si’i ngāue ‘a e tu’unga mātu’a ko ení, ko u fokotu’u atu.

Fokotu’u & pou pou fakapaasi Vouti

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou

(Pou pou). Pou pou, mālō tau hiki ē. Hou’eiki koe’uhí pe ko ‘etau taimí ‘oku kei faingamālie pe ē.

Vouti Potungāue Mo’ui

Ko u vakai atu, na’e ‘ai ke tau mālōlō ka ko u si’i vakai atu talu e si’i ‘i heni ‘a e kau ngāue ‘a e Potungāue Mo’uí. Ko u pehē ke ‘unu atu mu’a e Potungāue Mo’uí. Minisitā Mo’uí, Minisitā Mo’ui.

Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Mo’ui

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Pea mālō Sea ho’o kei laumālie lelei neongo e lōloa e taimí ...

<010>

Taimi: 2150-2155

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... kae ‘uma’ā e kau Mēmipá kae tuku pē Sea ke u ki’i ‘oatu pē ha ki’i fakamatala to’oto’o me’a lalahi pē Sea ki he patiseti ko ia ‘a e Potungāue Mo’uí. ‘Oku tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua Mafimafi. Ko u tui Sea ko e ta’u ‘e tolu kuo maliu atú Sea ko e ta’u pole lahi ia ki he Potungāue Mo’uí, teuteu ko ia ki he Kovití ‘o a’u mai ki he Kovití pea ‘oku a’u ki he taimi ní Sea ‘oku tau ‘i he faingamālie mo’oni. Sea ‘oku ‘i ai e lea ‘a e poto ‘iloa ko *Albert Einstein*, “*In the middle of difficulty lies opportunity*”. ‘I he uhouhonga pē ngaahi faingata’á Sea ‘oku ‘i ai pē faingamālie ia ma’a tautolu. Pea ‘oku ou manumanumelie’ia Sea he laumālie ‘o e fakahoko mai ko ení Sea ke faka’ai’ai kitautolu ke tau sio ki he ngaahi polé pea ‘oua te tau sio ki he tafa’aki *negative* ko ia ‘o e ngaahi polé ka ko e faingamālie ia ke fakalelei ‘etau ngaahi fakahoko fatongiá pea ‘oku ou fiefia ai Sea.

Holo patiseti vahea ma’a e Potungāue Mo’ui he ta’u fakapa’anga hoko

Me’a hifo pē Hou’eikí ko e patiseti ko ia ‘a e Potungāue Mo’uí ki he 23/24 ko e 70 miliona neongo ko e holo ia Sea ‘aki e 7.2 miliona mei he ta’u fakapa’anga kuo ‘osí Sea. Pea ko e ‘uhinga lahi pē ki he holo ia ko ení Sea ko e ngaahi tokoni fekau’aki mei he Kovití mei tu’apule’angá, ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai e, ‘a e ngaahi tokoni ko iá Sea. Pea ko u tui ‘oku mea’i pē he, he ‘ikai ke u toe fu’u ‘alu fakaikiiki kae toki tukuange faingamālié ki he kau Fakafofonga ke nau fehu’i mai ‘Eiki Sea. Ka ko e ‘osi ange ko eni e Kovití mo e *influenza* Sea ‘oku foki

mai e potungāué ke fakahoko honau ngaahi fatongia na'e 'ikai ke toe lava 'o fakahoko 'i he ta'u 'e 3 'i he teuteu ko ē ki he Kovití.

Sea 'oku 'i ai e ngaahi ngāue lalahi 'a e potungāué 'oku hanga ki ai 'i he ta'u fakapa'anga ko ení Sea pea 'i Sepitema ko ia e ta'u ní Sea 'aho 20 – 22 'oku fai mai ki Tongá ni 'a e fakataha lahi 'a e kau Minisitā Mo'uí he Pasifiki. 'I Sepitema pē Sea 'oku, 'e 'i heni ai e, 'a e timi tafa mafu ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko iá Sea. Te nau 'i heni ai he uike 'e tolu pea mea'i pē he Hou'eikí ko e taha e ngaahi hiki he Patisetí ki he tafa'aki ko ia 'o e *hospitality* mo e ngaahi me'a pē he 'ū polokalamá Sea, ko e ngaahi fakahoko fatongia ko ení 'oku 'amanaki he fakahokó. Na'e 'ikai foki ke toe 'i ai ha ngaahi timi 'a'ahi mai Sea ka kuo 'osi kamata ke 'i ai e ngaahi timi 'a'ahi kuo nau folau mai ke fakahoko e ngaahi fatongia ko iá Sea pea 'oku fakahaofi ai e pa'anga lahi ia 'a e fonuá Sea ki he fakahoko e ngaahi fatongia ko ení 'o e potungāué.

Sea ko e taha e kaveinga mahu'inga e potungāué ke a'u ki he 'ū, ki he taha kotoa 'a e ngaahi sevesi 'a e potungāué pea 'oku mea'i pē he Feitu'u na, taha e potungāue ko ení ha potungāue 'oku 'omai 'a e pa'anga ko ia 'oku vahe'i maí, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u pa'anga ia ke toe tānaki mai Sea. Ko e visone ia 'o e 'aneafi Sea ke ta'etotongi 'a e ngaahi *health's* pe ngaahi sevesi 'a e Potungāue Mo'uí kae koloá ke a'u ki he taha kotoa pē. Ko u tui Sea 'oku monū'ia lahi e potungāué pea ko e taha e ngaahi fokotu'utu'u ngāue Sea 'oku tokanga 'a e potungāué ke fai e ngāue ki he kiliniki ko ia 'i Mu'á ke hoko ia ko e *super center* pea lava e ngaahi sevesi kotoa pē 'o fakakakato ai ko e 'uhingá ko hotau kainga ko ia pea mei Hahaké Sea.

Teu tanupou senita ki he taialasisi e Potungāue Mo'ui

Sea ko e taha e ngaahi me'a mahu'inga Sea 'oku lolotonga fai ki ai e talatalanoa he taimi ní ko e 'amanaki ko ia ke fai e ngāue ke tanu pou ko ia 'a e *dialysis center* 'i he fonuá ni Sea. Mahalo 'i he māhina 'e ua ka hoko maí Sea ko e taha ia e ngaahi me'a 'oku mahu'inga'ia e potungāué. Neongo 'oku 'i ai e ngaahi pole lahi ki he ngāué Sea ka 'oku fai pē 'a e feinga 'a e potungāué ke fakakakato honau ngaahi fatongia ki he fonua fakalukufua Sea. Pea 'oku ou tuku atu pe au ...

<002>

Taimi: 2155-2200

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ki he faingamālie ki he kau Fakafofonga he 'oku ou tui ko e potungāue ení ia 'oku mahu'inga, ki he fonua Sea, pea 'oku ou fakamālō lahi Sea ki he ki'i faingamālie 'oku 'omai ko ení ke ki'i fakahoko atu pē to'oto'o me'a lalahi, pea 'oku ou tui ko e taimi te tau fakafehu'i ai 'e he kau Fakafofongá e vouti ko ení Sea, ko e fiefia pē 'a e motu'a ni ke tali ha ngaahi fehu'i mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Fakafofonga 13, ko e me'a e 'oku 'ai 'e 13.

Veivosa Taka: Sea, tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni, 'Eiki Sea 'oku ou fie lave pē ki he patiseti ko ení 'a e Potungāue Mo'ui, pea 'oku ou tui ko e me'a lahi 'oku ou vave ai 'eku fokotu'u, ko e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā. Sea ne u lele atu he'eku 'a'ahi Fale Alea, fiema'u 'e Nomuka 'a e ki'i me'alele ke fai'aki 'enau fengāue'aki, ko Nomuka ko e fu'u fonua lahi, pea ko e kole ia 'a e Toketā, pea 'oku ou tui 'oku tali lelei ia 'e he Minisitā, pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e fiefia ko e vouti ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke toe

‘i ai ha me’a ia ‘e toe fakafehu’i ki ai, ko e me’a pē ko e ‘oku fakahoko ki he tokotaha ko eni pea mo ‘ene kau ngāue ko e fakafeta’i pē mo e fakamālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā mo’oni ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga.. Ko e taimi fē ia na’a mo feme’a’aki ai ‘o tali ‘a e me’a ko eni.

Veivosa Taka: Sea, ‘ai pē ke ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘a e Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, mālō ‘aupito pē ‘oku mahino pē ‘e Sea ko e ‘aneafi Sea, na’e tu’u ‘a e Senitā Mo’ui ko ē ‘i Nomuka pē he ve’e matātahi. Pea na’e maumau’i ia Sea, pea ‘oku hiki ‘a e senitā ia ki loto fonua pea ‘oku kei fai ‘a e ngāue ki ai ‘i he Hunga Tonga, Hunga Ha’apai. Pea ‘oku ‘osi mahino pē ia Sea, he ‘ikai ke lava ke tukuange ‘a e kau ngāue ke nau, he ‘oku mama’o ‘a e feitu’u, kuo pau pē ke ‘i ai ‘a e me’alele ‘a e potungāue ke fakakakato ‘a e ngaahi fatongia ia ‘a e potungāue.

Ka ko e ‘uhinga pē hono te’eki ai ke fakakakato ‘a e ngāue ko ia Sea, ko e, he ‘oku fai ‘a e langa fakataha ko ia mo e ‘u potungāue kehe ‘a e Pule’anga ‘i Nomuka Sea, mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga, ‘oku lolotonga fakahoko e fatongia pea mo e ngāue ko ia ki Nomuka Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hoko atu Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea kuo toe mole me’a ia na’e, Sea ko e fakamālō hono hokó ‘Eiki Sea, ko e fakamālō ki he Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ko e ngāue mo e tokoni ke fakakakato e ngaahi fiema’u ‘a e ni’ihi faingata’a’ia ‘i he ki’i motu ko eni ko Nomuka. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia koe’uhi ko e fatongia mamafa kuo fuesia. ‘Eiki Sea, ko e ngata’anga pē ia ‘o e fakahoha’a ka ‘oku ou fokotu’u atu ke tau tali. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eua 11, pea hoko ki ai ‘a Tongatapu 2.

Fehu’ia tu’unga fakakaungāue ‘a e Potungāue Mo’ui

Taniela Fusimālohi: Sea ko e toe fehu’i tatau pē hangē ko e fehu’i ko ia na’a ku fai ‘anenai ki he Potungāue Polisi, ‘oku ou tui ko e potungāue eni ‘oku uesia lahi taha ‘e he ‘alu, ‘oku ou tui mahalo ko e kau neesi ‘oku hangē ‘oku lahi ‘aupito ‘a e mavahe mei he neesi.

Ko hoku hoa Sea ‘oku pehē koe’uhi foki ko e kau ngāue ko ē ‘a e potungāue ko eni ‘oku lōloa ange taimi ko ē ke ako’i ai kinautolu pea nau ō mai ko ē ‘o ngāue’i ko ē ‘a e falemahaki, tautautefito ki he kau toketā mo e kau neesi. Ka ‘oku ou fehu’i pē ki he Minisitā ke fakama’ala’ala mai angé ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai faka- kau ngāue he ‘oku ou tui ko e ongo tatau pē te tau ma’u, hangē ko e talamai foki ‘oku tau malu mo hao mei he ngaahi faingata’a koe’uhi ko e kau polisi, ka ko ‘eku fehu’i pē ki he Minisitā ke ‘ai ange pē ko e hā ‘ene fakafuofua ‘i he *ratio* he ‘oku ‘i ai foki ‘a e *ratio* faka-māmani lahi, mahalo ‘oku fokotu’u mai ‘e he *WHO*, ko e ‘ai pē ki he Minisitā pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e faka-kau ngāue ko ē ‘a e ngaahi falemahaki, pē ‘oku kaungamālie pē.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Ofi he toko 50 kau neesi kuo fakafisi ko e ngaahi faingamālie ngāue ki muli

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea, pea 'oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga hono 'ohake, he ko e *issue* mahu'inga eni Sea. Mahino 'aupito pē Sea, 'oku 'ikai ko Tonga ni pē 'oku hoko ai 'a e me'a ko ia.

Sea na'a ku nofo ko ē 'o fakamo'oni ko ē he, kinautolu ko eni 'oku ...

<005>

Taimi: 2200-2205

'Eiki Minisitā Mo'ui: fakafisi, ko e fakahoko atu pē Sea ko e a'u ki he taimi ni ko e toko 48 'a e kau neesi 'oku nau fakafisi mei he ngāue ko e lahi taha Sea ko e ngaahi faingamālie 'oku nau ma'u 'i muli, ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a he taimi 'oku te lau hake ai Sea 'a e kau fakafisi 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi 'uhinga kehekehe. Ko e faingamālie 'oku nau ma'u, ua ko honau hoa 'oku ma'u 'enau ngāue te nau 'alu pea 'alu ai 'a e fa'ahinga 'oku nau ma'u hoa ki muli pea te nau 'alu, pea 'oku 'i ai pē 'a e fa'ahinga Sea 'oku fakahoko mai 'oku 'ikai ke feau e fiema'u. Pea ko e taha ia Sea e me'a 'oku fakahoko ki he kau ngāue ke fakamā'opo'opo ke mahino 'a e ngaahi 'uhinga takitaha.

Sea 'oku 'osi lolotonga 'i heni Sea 'a e timi 'oku nau fai hono toe sio ki he *work force* pē ko e kau ngāue ko ia 'a e potungāue ngaahi 'uhinga 'oku lolotonga lele ia he taimi ni pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu Sea 'e 'osi 'enau savea mo e me'a ko ia 'e tokoni kia kinautolu ki he ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e fakatalanoa ko eni 'a e Fakafofonga 'Eua 11.

Sea fakakātoa na'e 'i ai pē 'a e toe fehu'i na'e 'omai toko 405 'a e kau neesi ko e tu'u e *ratio* fakamāmani lahi 'e Sea 'oku toko taha, toko fā ki he toko 1000 ka lahi ange ai 'oku toe sai ange ia Sea. 'A ia 'oku tau a'u ko ē he taimi ni 'oku fakafiemālie pē Sea ka he 'ikai ke fakafiemālie ai ke tau nofo fiemālie 'i he tu'unga ko eni 'oku 'alu ki ai. 'Oku 'i ai 'a e kau ako neesi 'e toko 124 'oku lolotonga fai he taimi ni.

Ko e fakafisi ko eni 'a e toko 48 ko eni Sea na'e 'i ai 'a e toko 33 ko e kau 'osi mai ia mei he ta'u faka'osi ko ē neesi 'oku nau hū mai ki he neesi. Ka 'oku 'i ai e talanoa Sea fekau'aki mo e neesi pule kae 'uma'ā 'a e metuloni e falemahaki 'e fai ha sio fakalukufua ki he kau neesi ko hono mo'oni Sea ko e hā e ngaahi 'isiū 'oku fiema'u ke tokanga makehe ki ai 'a e potungāue, ko hono mo'oni Sea te tau lava tautolu 'o fakatatau ki he ngaahi vāhenga 'oku ma'u he 'ū fonua muli.

Ko e 'alu ko eni Sea 'oku hoko 'i Fisi mahalo 'oku mea'i he Feitu'u na he ongoongo ko Papua Niukini nau ō mai ki 'Aositelēlia he *Age Care* 'oku fai 'a e talanoa mo Nu'usila mo 'Aositelēlia ke nau tokoni mai ki hono fakatokolahi 'a e kau ako neesi kapau 'oku 'alu e fa'ahinga ke 'oua te tau hanga 'o ta'ofi ha ngaahi faingamālie 'a kinautolu ko eni 'oku ma'u faingamālie, he ko hono tukuange ke nau 'alu Sea hangē pē ko e feme'a'aki ko e *return* ko ē 'o e ngaahi *remittances* 'e Sea 'e tokoni lahi pē ia ki he ngaahi fāmili.

Ne kamata he ta'u ni Sea hono hiki ke tokolahi e kau ako neesi mei he toko 30 'o toko 60 ko e feinga pē Sea he ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'oku 'i ai mo e fokotu'utu'u ke fakalahi e 'api neesi toe tokolahi 'a e ngāue, ka ko hono fakahoko ko eni Sea 'a e ngāue ko eni lolotonga fai 'e he Pule'anga Nu'usila ko 'enau ō mai 'o sio ki he *work force* ko e hā e me'a ke fakalei'i

ko e hā e tokolahi fe'unga ke tokolahi e potungāue ke nau fakahoko lelei e fatongia ki he kakai e fonua. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai Sea. 'Oku mahino pē ki he motu'a ni 'a e kamata ko eni 'a e *Age Care* 'i Nu'usila mo 'Asitelēlia pea 'oku nau ōmai nautolu 'o *recruit* 'a e ngaahi 'ū fonua Pasifiki 'a ia 'oku fai ai 'a e tokanga ko eni 'osi e *review* ko eni fai 'enau *recommendation* 'e 'ave ki he Pule'anga, talatalanoa mo e neesi pule kae 'uma'ā 'a e metuloni ko e hā e ngaahi me'a ke mau sio ke 'oua 'e faifaiange he taimi 'oku uesia 'a e *work force* ki hono fakahoko fatongia e potungāue ki he kakai 'o e fonua. Mahalo ko e ki'i tali nounou pē ia ki he Fakafofonga mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e taha foki e 'isiū 'oku ou fa'a fanongo ai 'a e motu'a ni pea ko u tui 'oku tau 'osi fanongo pē ai. 'A ia ko e *work load* ko ē 'a e kau toketā mo e kau neesi mahalo meimei konga lahi pē kau ngāue na'e 'i ai 'isiū ia fekau'aki pea mo e totongi ko ē 'enau 'ova taimi 'e Sea, ka ko u sio hifo ki he Patiseti ko eni 'oku 'osi vahe'i mai.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha ia?

Taniela Fusimālohi: 'I he peesi ...

<007>

Taimi: 2205-2210

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea lava pē ke u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga ko u tui 'oku..

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea 'oku mo'oni 'aupito pē me'a ia 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Sea. Pea 'oku me'a mai pē 'a e kau ngāue na'e 'i ai pē 'a e ki'i ma'u hala Sea 'i he ngaahi taimi na'e kamata mai ai. Pea mahino pē Sea na'e lahi e 'ovataimi na'e fakapa'anga 'e he *World Bank* pea na'a nau fiema'u ke 'i ai ha *policy* ke *control* 'aki ke ne ta'ota'ofi he na'e 'i ai e fo'i taimi Sea na'e ki'i *out of control*. 'O lahi ai 'a e feta'efemahino'aki 'o pehē 'oku tu'usi e 'ovataimi he houa 'e 40, 'ikai Sea. Ngāue 'oku pau ke fai, fakahoko, ka ko 'ene 'ova ko ē he houa 'e 40 pau ke *justify*. Pau ke te hanga 'o fakamatala'i fakamo'oni'i ko e ngāue eni na'e fiema'u ke fai. Sea talu e lele ko e 'osi mai ko eni Sea 'osi totongi kotoa e 'ovataimi 'a e Potungāue Mo'ui a'u ki Me 'enau houa 'e 40. Toe pē 'a 'Epeleli mo Me kia kinautolu ko ia na'e 'ova ko ia he houa 'e 40. Pea 'oku 'osi mahino 'e Sea 'e totongi pē ia he ta'u fakapa'anga ko eni. Mahalo ko e ki'i fakama'ala'ala pē ia.

Ko e 21/22 Sea na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 10 miliona e 'ovataimi. Na'e mahino pē ia Sea ko e taimi ia na'e teuteu ai ki he KOVITI. Ko e 22/23 Sea na'e holo e 'ovatimi 'a e kau ngāue 'o 3 miliona. 'A ia ko e tu'u ko ē kapau te mou tānaki e 'ovataimi hena Sea mei he 3 miliona te ne lava pē 'e ia 'o *cover* 'a e 'ovataimi. Ko e 'aneafi Sea na'e tatali e Potungāue ha māhina 'e 3 pē 4 ko e 'uhinga kae toki ma'u mai ha sēniti mei he Falepa'anga. Ko e 'aho ni Sea 'oku ma'u pē. Ka ko e founa ko ē hono 'ai ko u tui ko e 'osi a'u ki he 'aho ni kuo mahino 'aupito pē ia ki he kau ngāue 'oku 'ikai ke palopalema 'a e .. ko e ki'i *policy* pē ia ko 'ene 'ova ai pau ke 'i ai e *justification* ke 'uhinga pē ko e tokosi'i 'a e kau ngāue pē ko e fiema'u 'a e ngaahi me'a fakavavevave pea ko e 'uhinga pē ia Sea. Mahalo na'e lahi pē hono kamata'i 'o fo'ou ki he. He ko e liliu e *policy* ko ia Sea na'a ku lolotonga ia 'oku ou kei lolotonga 'i he sea ko ē 'ikai ke 'i he Pule'anga. Na'e 'alu 'o fakahoko ai e *policy* ko ia pea ko hono feinga'i ia ko ē ke *implement* ke fiemālie 'a e Pule'anga Tokoni 'oku 'i ai 'a e *policy* ke *control* 'a e tokoni ko ia

‘oku nau ‘omai. Ko u tui ‘oku fiemālie ‘a e tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai mahalo ko e ki’i ta’efemahino’aki pē Sea ‘o ki’i ‘alu he *Social Media* mo e me’a ‘o tāpalasia ai. Ka ko e me’a eni ‘oku ou fakahoko atu Sea pea ‘oku ou tui pē ‘e fiemālie ‘a e Fakafofonga. Mālō.

Tokanga ‘Eua 11 ki he ngāue Potungāue fekau’aki mo e mahaki ‘ikai pipihi pē NCD

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea koe’uhi foki na’e ‘i ai ‘a e. Hangē ‘oku ‘i ai mo e ki’i fo’i tu’utu’uni ia na’e fai ‘e he *PSC* ki he hangē na’e ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni ki he me’a tatau pē ke fakangatangata ko ē ‘a e ‘ovataimi, ka ko u tui foki. ‘Oku fai foki ‘a e ngaahi Tu’utu’uni fakalūkufua ia ‘oku fa’a fai ‘e he *PSC* ka ‘oku ou tui ‘oku totonu pē ki ai mo e fanga ki’i faka’atā ki he ngaahi ‘elia ko eni ‘oku nau vilo ‘o houa ‘e 24 hangē ko e Potungāue Mo’ui mo e Potungāue Polisi.

Ko ‘eku fehu’i faka’osi Sea ko e tafa’aki ko eni ki he *NCD* ‘e ‘Eiki Minisitā koe’uhi ko falemahaki ‘oku toki fakaa’ua’u atu ki ai ‘a e fa’ahinga ko ē kuo nau ‘osi lavea. He koe’uhi ko e siteisitika ko ē ‘oku fa’a ha’u ‘i he ngaahi lipooti hangē ko e peseti mahalo ‘e 98 ‘o e kakai ia kuo tu’u lavea ngofua kinautolu ia ki he *NCD* ‘a ia ko e suka mo e me’a fekau’aki mo e toto ma’olunga pea mo e mafu.

Tokanga ki he tu’unga kuo a’u fānau lēvolo lautohi pule’anga ki he ma’u e mahaki suka

Ko ‘eku feinga ke taki mai ‘a e tokanga ‘e Sea ki he fo’i kongā ko eni ko ē ‘a e a’u atu ko ē ‘a e fa’ahinga ngāue ko ē fai ko ē ki he *NCD*. ‘Oku ‘i ai foki e va’a ko e *Tonga Health*. Ko e me’a eni ko ē ko u fie fehu’i atu ki he ‘Eiki Minisitā he koe’uhi ‘oku hangē kia au ko e *Tonga Health* ‘oku fakafou atu ai ‘a e tokoni kiate kinautolu te nau a’u atu kinautolu ki he ngaahi feitu’u ‘o fai ‘a e ngāue ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue fakamālohisino mo e me’a pehē. Ko u ‘ohovale lahi ‘e Sea he’eku a’u atu ki he Vahefonua ‘Eua he ngaahi māhina mai ko ē ‘o talamai na’e fai ‘a e ki’i savea he Lautohi Pule’anga ‘o pehē ia kae toki fakatonutonu mai pē ‘Eiki Minisitā ‘o pehē ‘oku ‘osi ‘i ai...

<008>

Taimi: 2210-2215

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e fānau ia he lēvolo ko ē lautohi ‘oku ‘osi ‘asi e suka ‘ia kinautolu ka ko ‘eku ‘uhinga eni ‘e Sea ko e *Tonga Health* hangē kiate au ‘oku fakafou mai ‘oku ‘ikai ke u ma’u pē ko fē pa’anga ia heni ‘oku fai ‘aki e tokoni ‘oku fakafou atu ‘i he kau tangata ‘oku nau ō kinautolu ‘o fai ‘a e ngaahi *activity* hangē ko e fakamālohisino ‘i he ngaahi Lautohi Pule’anga. Ko e me’a ko ē nau fakakaukau ai ko ē pē ko e fēfē ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ko ē ‘e he Va’a Sipoti ko ē ‘a e ‘a e *MIA* he na’e ‘i ai ‘a e vaha’a taimi na’e fai e fe’auhi ia ‘a e fanga ki’i tamaiki Lautohi ‘i he sipoti ‘Atelita pea mo e ‘Akapulu ē.

Ka kapau ‘oku kamata ia hē ‘a ia ko e ta’u ‘e 10, 12 ko e a’u ko ē ki he Kolisi ko u tui kuo sisino kinautolu hangē ko e fakatapu ko e tō ko ē ki he ta’u ko ē ‘i ‘olunga he 20 mahalo ko e ‘uhinga ia e Setisitika kuo tau tu’u lavea ngofua kotokotoa. Ka ko e me’a ko u nofo ai ‘e Sea ke u ke u ‘eke pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ki’i fakama’ala’ala mai pē ‘a e ‘a e fatongia ko ē *Tonga Health* he ‘oku mahino kia au ‘a e fatongia foki ia ‘a e Potungāue Mo’ui ‘a e Va’a Kitu’a ‘oku

nau ha'u he ngaahi polokalama ka 'oku 'ikai foki ke tatau mo e a'u mai ha taha ia 'o taki kita ki tu'a ke te lue lalo pē ko e taki kita kitu'a ke te va'inga pē ko e fai ha me'a ko ē ko ē ke ke 'oua 'e ma'u tangia kita he ngaahi me'a ko eni ka ko u fēhu'i pē Sea 'Eiki Minisitā kātaki mu'a 'o fakama'ala'ala angē he ko e ko u ma'u 'a e 'a e tokotaha ko Talaiasi Nau 'oku fa'a 'alu atu mahalo ki he *Tonga Health* 'o ma'u mai e sēniti fakatau 'aki 'ene fu'u puha lea pea 'alu takai holo he 'ū 'otu motu ui kotokotoa e finemātu'a 'oku nau sisino mo e tamaiki mo e me'a nau ha'u he 5:00 hengihengi lele'i e fo'i polokalama pea fai mo 'ene fe'auhi ko hai 'oku holo lahi taha pea 'oange 'ene sēniti. Hiki mai pehepehē mai 'alu 'o te'eki ke 'alu ki 'Eua koe'uhí na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku taimi ke ma ō mo ia ka ko u tui 'e 'Eiki Minisitā ko e fo'i me'a ia kapau 'e fakamāmālohi'i ia pea mahalo 'oku kau e *Tonga Health* he tufa ko ē 'o e me'a fekau'aki mo e vesitapolo.

Ka ko u tui 'e Sea ko 'eku fēhu'i 'a'aku ki he Va'a ko eni ke 'ai mai ange mu'a ha fakama'ala'ala e Minisitā pē 'oku 'oange ha me'a fe'unga fai mo tukutukuhifo e ngaahi me'a ko ē ko u ilifia 'aupito he Setisitika ko ē 'i 'Eua he talamai na'a nau ki'i pehē atu pē ki he Lautohi 'o tesi ta'u 10 ta'u 12 kuo kamata ke 'asi ai e suka 'oku fu'u kapau ko e kiliniki ē ko u tui 'e si'isi'i e kiliniki ki ha kiu mai ki ai 'a e kakai he kaha'u he ma'u e *NCD*.

Tali Pule'anga malava ke suka e mātu'a pea tukufakaholo hifo ai pē ki he fānau

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea mālō 'aupito 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga hono 'omai e ngaahi *issue* mahu'inga ke tataki ki ai e tokanga 'a e Fale kae 'uma'ā e ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā tali hangatonu'i mai pē he Feitu'u na 'oku 'i ai ha suka 'i he ta'u ko eni 'oku 'uhinga ki ai e Fakafofonga?

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea 'io ko e fānau ko ē 'o e ngaahi mātu'a ko ē 'oku suka Sea te nau suka pē nautolu. 'A ia ko e ngaahi me'a ia 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 'Io ka 'oku faka'ohovale 'ene 'asi he fānau valevale ē.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea 'oku 'i ai pē longa'i fānau ia 'oku fānau'i mai pē ia 'e he mātu'a 'oku ui pē ko e *type 1 diabetes* he ē ka 'oku 'ikai ke fu'u, ka 'oku 'ikai ke fu'u lahi Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ka ko kinautolu ko ē, ka ko u fie fakama'ala'ala pē e mahu'inga ko eni e ...

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā kuo mahino ia kia au ē.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fēhu'i ki he Feitu'u na pea fakamahino pea kuo mahino kiate au ko u pehē ke ke me'a hifo, Tongatapu 2 me'a mai.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'uhinga kae 'ai ka tau mālōlō he 'uhiā 'oku 'alu pē taimi mo tau ongoongo'i 'oku ... 'e ongosia.

Fakamālō'ia Pule'anga he fakahā kuo 'osi fai ngāue ki he 'isiu he 'ovataimi kau ngaue

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Sea. Pea ko u fakatapu mo e Feitu'u na fakatapu foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minsita ko e me'a lahi nau tokanga au ki ai ko e ko e 'alu ko ē 'a e kau neesi pea mo e 'ovataimi ka ko ē kuo ne 'osi fakamatala mai 'oku fai 'ene ngāue lahi 'aupito ki ai.

Fakamālō'ia Minisita Mo'ui vahea 1 miliona ke fakalelei'i 'aki falemahaki kau ai fakatafenga ki he sua 'i Vaiola

Ko e hoko pē Sea ko 'eku fie fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he 'oku hā mai 'i he'enau palani ngāue peesi 17 konga 4.6.1 'Oku fai 'enau ngāue lahi ki he palopalema na'e lahi 'aupito e lāunga ai 'a e kakai 'o e fonua fekau'aki eni pea mo e fakatafē ki he sua ko ē he Falemahaki Vaiola pea mo e ngaahi maumau 'oku hoko 'i he falemahaki. Ka ko eni 'oku 'oku fakafiefia 'aupito 'oku vahe'i 'e he 'e he 'Eiki Minisitā e pa'anga 'e 1 miliona ki he fakalelei e falemahaki fakalukufua. Pea mo e taha miliona ki hono fakalelei'i 'a e fakatafē ko eni ki he, 'i falemahaki tautautefito mei he loki fā'ele 'o 'alu ai ki he ngaahi feitu'u kehe. Ko e kau eni he palopalema na'e lahi 'aupito 'oku tu'u foki e falemahaki hoku vāhenga pea na'e lahi 'aupito hono fakamatala mai he kakai 'a e ngaahi palopalema ...

<009>

Taimi: 2215 – 2220

'Uhila Moe Langi Fasi: ... ka 'oku fakafiemālie 'a e vakai hifo 'oku 'i ai e ngāue 'e fai ki ai. Ko 'eku fehu'i 'aku ki hē pe 'oku lahi fe'unga 'a e silini ko eni 'oku vahe'i ke fai'aki e ngāue. He ko e ngāue eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e fa'ahinga palopalema fakapalama ko eni ke 'ai ke lelei faka'angataha. 'Oua 'e 'ai pea 'osi atu pe ha ta'u 'e fiha kuo toe hoko 'a e palopalema tatau. 'A ia ko 'eku fehu'i

Sea Komiti Kakato: Minisitā

'Uhila Moe Langi Fasi: Pe 'oku lahi fe'unga 'a e ...

Fehu'ia pē 'oku fe'unga pē 1 miliona vahea he Patiseti ke fakalelei'i 'aki falemahaki

Sea Komiti Kakato: Ke pehē 'oku fe'unga 'a e pa'anga ko eni ki hono ngaahi 'o e fakatafē mei he feitu'u ko ē ki he feitu'u 'oku 'i ai e fakatafē.

Tui Minisita Mo'ui 'osi fe'unga 1 miliona ki he ngāue fakalelei falemahaki

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko e fale'i Sea mei he ngaahi tekinalé 'e fe'unga pe ia. 'Oku lolotonga lele he taimi ni mahalo 'oku mea'i pe 'e he kakai e fonuá, 'Oku lolotonga lele e *major renovation* ki he ngaahi *bathroom* mo e ngaahi 'ēlia ko ia 'o e Falemahakí. Kae pehē ki he fakatafenga ko ena ko ē 'o e sua 'oku lolotonga lele ia 'i he taimi ni Sea.

Ko 'eku fie tokoni atu pe au ia Sea ki he me'á ke nounou ange 'oku kau pea mo e patiseti ko ia ki he me'atokoni 'a e kau mahakí he hikí. Liunga 2 pea meí he patiseti motu'á na'e 'i he 400000 'oku meimeí 'i he 900000 he taimí ni Sea e me'atokoni e kau mahakí. Ko e pa'anga ko ē hono fakafolau e kau mahakí ki tu'apule'angá kapau 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko honau faito'o hení. Ko kinautolu eni Sea e kakai e fonuá 'oku fe'unga mo e 3.6 miliona ke mea'i pe 'e he kakai e fonuá 'oku 'i ai tokanga makehe kia kinautolu. Pea ko e ava ko eni 'a e *border* Sea 'oku tokoni e folau mai e ngaahi timi, *specialist team* mei muli ki Tongá ni hono fakasi'isi'i 'a e 'ave kau mahakí pea mo e ngaahi fakamole ko iá.

'A ia ko 'eku fakahoha'a Sea ko Sepitema 'e 'i heni e timi tafa mafu. 'Oku fakahaofi 'e he ōmai e timi pehé ni ia Sea e lau miliona 'a e fonuá. Ka 'oku mea'i pe 'e he kakai 'o e fonuá 'a e hospitality ko ena 'oku pehé ki he pa'ange 'e 700000. Ke cater ki he ōmai ko ení Sea 'o fakataha kau Minisitā Pasifikí, Mo'uí. Ko e tafa mafu mo e ngaahi timi ko eni 'oku ōmai Sea.

Ko e taha e fokotu'utu'u ia Sea ki he kau *specialist visit* ke nau folau ki 'Eua, folau mei Tongatapu ni. Tafa'aki ko ē ki he kauleká, ko e *internal medicine*, ko e loki tafá. Te nau takai he 'otu motú Sea, a'u ki he Va'a Fakalelei ko ia e nifó ke a'u. Ko e feinga pe ia Potungāué Sea ke me'a fakamāmani lahi ko e *Universal Health Coverage* pe ko 'etau a'u ki he kakai e fonuá. 'Oku 'i ai pe tō nounou Sea ka 'oku mau feinga homau lelei tahá, ke fakakakato e ngaahi fatongia ki he kakai e fonuá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā

Fehu'ia pē 'oku lahi fe'unga pē pa'anga vahea he Patiseti ki he NCD

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e, 'oku te'eki ke ne, ko e kole pe ki he Minisitā ke ne tali mai mu'a 'eku fehu'i ko ē ki he *Outreach* ko ē Tonga Health ko ē ki he NCD. Ko e hā 'a e, pe 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga ai koe'uhí ke faka'ai'ai e ngaahi kupú ke nau fai e ngāue ko iá.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, fakamālō 'aupito, ko e Tonga Health ko e taha ia 'a e nima ngāue 'a e Potungāué. 'Oku 'i ai e *Health Promoting Unit* 'oku nau hanga 'a e Potungāué ia. 'Oku nau fengāue'aki pea 'oku vahe'i e ngaahi fatongia ki he Tonga Health hangē ko eni ko hono, ko nautolu te nau faka'ai'ai 'a e ngaahi *activities* fakatupu mo'uilelei, ko e tō vesitapolo. Pea 'oku 'i ai 'a e pa'anga ai Sea ke kole mai 'a e ngaahi fanga ki'i komiuniti kulupu kakai fefine ke tō vesitapolo. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofongá fekau'aki pea mo e 'ai ko eni 'a e *sound system* ki he hoko e ngaahi *exercise*.

Pea ko e Poate ko eni Sea 'oku, ko e Sea ko ē he Poaté 'oku mau vahevahe e kau taki lotú. Ko e takilotu e Māmongá 'oku lolotonga Sea ai he taimí ni. Pea 'oku lolotonga Sea he Poate ko iá Sea. Pea 'oku 'omai mo e Fakafofonga meí he kau pisinisí, 'oku 'i ai e Fakafofonga meí he Falemahakí, 'oku 'i ai e Fakafofonga mei Fale Alea Sea ke nau kau fakataha 'i hono malanga'i ko ia mahu'ingá.

Sea 'oku mea'i pe 'e he Hou'eikí, 'oku 'ikai ko e palopalema pe eni ki Tongá ni. Ko e palopalema fakamāmani lah eni Sea. 'Oku 'i ai e polokalama 'oku feinga e Potungāué ki he ngaahi akó 'oku ui ko e *Health Promoting School*, Faka'ai'ai e Mo'uilelei. 'Oku 'i ai e ngaahi 'apiako kuo 'osi lele ai 'a e Ma'alahi *School*. Ko e feinga pe Sea ke tokoni pea ko e taha Sea e ngaahi me'a fakafiefia he fengāue'aki ko eni 'a e *Health Promoting Unit* ko ē 'a e Potungāue pea mo e Tonga *Health* ko e fengāue'aki mo e kau taki lotú.

Mea'i 'e he Feitu'u na ...

<010>

Taimi: 2220-2225

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... Sea ‘aneafi he konifelenisi na’e houa ‘ilo ia ‘e ono, *breakfast, morning tea, lunch, afternoon tea, dinner* pea mo e *supper*. Ko e ‘aho ni Sea ko e houa ‘iló ‘a e ngaahi konifelenisi ‘oku ua pē. ‘A ia ko e taha ia Sea e ngaahi fengaue’aki ko ia, ko e *issue* mahu’inga eni ia Sea ke fengaue’aki, ‘oku ‘ikai ko e fatongia pē Potungāue Mo’uí pea ko e, ko u tui ko e fatongia eni Sea tau kau fakataha kau Fakafofonga Fale Alea, kau taki lotu ke tau tokoni’i hotau kakaí. ‘Osi mahino e sitetisitika’ Sea. Peseti ‘e 80 kau pekia makatu’unga pē ko e ngaahi mahamahaki ko eni ‘oku ‘ikai pihipi pe ko e *non communicable diseases*.

Ko ia ai Sea ko e ki’i fakama’ala’ala pē mo e tokoni atu pea ko u fiefia pē he ‘omai e fehu’í Sea ke tau ma’u e *information* ko ē kae ‘uma’ā e kakai e fonuá pea mo e mahu’inga ko ia ‘o e ngaahi *activities* ko eni mo e faingamālie ‘i he Tonga *Health* ke nau tohi kole mai ha ngaahi tō vesitapolo, ngaahi me’a pē fekau’aki mo e mo’ui lelei.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Faka’osi mai Tongatapu 2 ē.

Fakamālō’ia Potungāue ki he fokotu’u ‘luniti ki he Taialasisi

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō Sea. Faka’osí pē Sea ko ‘eku fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā he faifaiangé pea laumālie lelei ke pou pou ki hono fokotu’u e *dialysis unit*. Ko ‘aneafi foki na’e mea’i pē he Minisitā na’e kau he ni’ihi na’e ‘ikai fu’u māfana ki he fakakaukau ko íá, ka ‘oku fakafiefa eni faifai pea laumālie lelei ke fai e ngāue mahu’inga ko ia ki he kakai e fonuá. Mālō Sea ko u fokotu’u atu.

‘Aisake Eke: Sea ki’i nounou ‘aupito pe ia, mahalo miniti pē taha.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a nounou mai pē Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: ‘Uluakí pē fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā mālō ‘aupito ‘a e ngāue lahi ko ení. Ko hono uá pē fakamālō ‘aupito ko u tui ko e fakalalakalaka lahi ia kapau, he ‘alu pē taimí mahino ‘e ha’u foki e kau *specialist* mei mulí. ‘E ‘alu pē mo e taimí mo tau mateuteu, fakatokanga’i ‘oku tokolahi ‘aupito ‘etau tamaiki foki mai ‘oku ako he mala’e ko eni e faito’ó kae ‘ave pē mo ha taimi, lava pē tautolu ‘o fai e ngaahi faito’o *specialist* ‘i heni. Ko u tui ko e fakalalakalaka lelei ia koe’uhí ke ‘alu pē taimí mo tau lava pē ‘o fai heni.

Ko hono faka’osí pē ‘ona Sea peesi 259 pē ...

Sea Komiti Kakato: 259 kalake.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku ‘ai pē ‘oku ‘i ai e ki’i pa’anga tokoni pa’anga ia ko e 850000. Ko u tui mahalo ko e me’a eni ki he ako neesi ka ‘oku mahino foki ko e neesi pē ‘oku tu’u pē ko ení.

Ka ko u ‘ilo mahalo pe ko e ki’i ‘eke pe ia fakamolemole ki he ‘Eiki Minisitā he ko e hā e taumu’a e, ‘a e tokoni’i ‘a e kau neesi mālō.

Kei fakamalumu kau neesi he Potungāue Mo’ui neongo ‘enau ako ki he ‘univēsi

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea fakamālō ‘aupito ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5. Ko e 850000 ko ē Sea ‘oku ‘i ai ai e vāhenga e kau faiako ‘i he ‘apiako neesi ‘e toko 24 pea mo e seniti ke fakalele. Neongo Sea ‘oku malumu ‘a e ‘apiako neesi mo e *health science* ki he ‘univēsi ki he ‘oku kei fakalele pē ‘a e ako ko iá pea mei he potungāue ko e ‘uhingá ko e ‘osi e akó ko e *practical* ki he falemahakí Sea. Pea ko e ‘uhinga ia e, ‘a e *grant* ko ē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole mu’a ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5?

Mo’ale Finau: Miniti ‘e taha Sea fakamolemole ē. Sea ko u ...

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 12.

Fakamālō’ia makamaile a’usia falemahaki Ha’apai ke fakakomipiuta lekooti falemahaki

Mo’ale Finau: Fakamālō atu ki he Feitu’u na. Sea tuku pē ke u fakamālō. Na’e toki fakaava ‘i Ha’apai Sea ‘o hopoki ‘a hono fakakomipiuta ko ē ‘o e talatala ko ē ‘o e kau *patient* ko ē kau mahaki ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke toe *manual* ia ‘Eiki Sea ke ‘alu atu, ‘omai ‘ete ki’i la’i pepa talatala. Ko ‘ete ‘alu atu pē ‘oku faitaa’i kita pea fakahū he komipiutá pea ‘ilo’i pe ia ha toe tapa pē ‘o māmani ‘Eiki Sea a’u ki Nu’usila mo e ngaahi feitu’u ko iá. Ko ‘ete ‘alu pē ‘o fakahā hoto hingoá he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘ete *ID*. Ko ia ko u fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ki he fu’u makamaile ko ia ‘Eiki Sea kuo a’u ki ai e vahefonuá.

Ko hono faka’osí ko u fakamālō ki he Minisitā, mahalo ‘oku mea’i pē he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘a e ‘api nofo’anga ko ē ‘i Hihifó. Laui ta’u hono li’aki, ‘aho ni kuo hoko ‘o masani. Kuo ngaahi, faka’ofó’ofa pea ‘āa’i pea ‘oku ‘amanaki eni ‘Eiki Sea ke mau hoko atu ki he toe fokotu’u mo e *sea wall* ‘i he matāfanga ‘o Niu’uí ke tatau mo e Palasi Tau’akipulú. ‘I he’ene pehē ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā, palani he tamai ni hano fakalalakaka’i ‘a e fu’u *facility* ko ia ‘oku li’aki ‘a e falemahaki motu’a ko ē ‘o Niu’uí ke fakahoko ai ha ngaahi *activity* fo’ou ‘a e Pule’angá pe ko ha ‘apiako pe ko ha hā pē ha ngaahi me’a ke fai ke ‘oua ‘e li’aki ‘a e ‘ū *facility* na’e lau miliona hono langa ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku ‘oatu e fakamālō ‘Eiki Minisitā, tau palani ki he kaha’ú ko e me’a pē ‘Eiki Sea ko ‘etau sio ki he ‘aho ní pea tau vakai atu ki he kaha’u vave maí. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ‘e toe masani ange ‘a e vahefonua Ha’apai. Fakamālō atu ki he patiseti ko ení pea ‘oku ou fokotu’u atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou. Poupou, ‘io. Hou’eiki hā homou me’á? Te tau toe hoko atu? Hē? ‘Oku tonu ...

Mo’ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Fēfē Pule'angá?

Mo'ale Finau: Ko u fokotu'u atu ...

<002>

Taimi: 2225-2230

Mo'ale Finau: ... Mālō Sea ke tau fe'unga mu'a ka tau ō ki'i mālōlō, 'auhu, toe pē ha me'a 'e 4 pē 5, ko e fokotu'u pē. Ko e hā pē lotu 'o e Hou'eiki.

'Eiki Palēmia: Kole atu pē ki he kau Fakafofonga 'oku 'i ai pē foki 'a e ngaahi fatongia 'o e kau Mēmipa heni ki he konifelenisi 'apongipongi na'a ki'i lava atu ai leva ha ngaahi potungāue pea tau toki me'a atu 'o mālōlō, ko e kole atu pē ia, 'oku mea'i pē 'e he kau Fakafofonga heni he 'oku 'i ai 'enau fatongia ke kau atu ki he fili Palesiteni 'o e Siasi Uesiliana, kae 'uma'a 'a e ngaahi me'a pehē.

Sea Komiti Kakato: Ko e, sai pē 'Eiki Palēmia kae, 'oku toe ha taha.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku ma'ulōloa, pea ko e fakakaukau kapau 'oku pehē pea tau mālōlō ā pea tau toki foki mai 'i he 11 'apongipongi tau toki lele ai 'o me'a. Ko hono mo'oní 'oku ou ongo'i 'e au ia 'oku, kuo tau malū maea, ka tau, 'e lava pē ia 'e Sea, ka 'e 'osi ange ko ia kuo ...

'Eiki Palēmia: 'Ai ke 'oatu pē ki'i fakamatala ko eni, he 'oku fai 'a e fili lakanga he 12 Sea. Pea toki fai 'a e huufi 'i he 7 efiāfi, 'a ia ko 'eku 'uhinga pē Sea, kapau 'e lava atu pē ha ki'i potungāue 'e 2 pē 3, ko e 'uhinga 'e tokoni pē pe ko ha ki'i fo'i haafe houa, houa 'e 1, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo, me'a hifo Ha'apai, 'Eua 11 e. 'Io 'Eiki Nōpele 1 Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea na'a tau fononga mai pē tautolu 'ane efiāfi pē lava pē ngaahi vouti, tau fononga mai ko eni. Sea mahino pē ia ki he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e me'a 'a e, kau mo e motu'a ni he fungavaka ko ia, ko e Fale Alea ia 'o e lotu, Fale Alea eni 'a e fonua, he 'ikai ke ta'elava atu ha Fakafofonga ia mei heni kae tu'u ai 'a e konifelenisi 'a e Siasi. Pehē 'etautolu 'oku tau fe'unga, ko e toenga ko ē te tau toki faka'osi pē 'etautolu 'apongipongi, mei he, pē ko e hā 'a e taimi 'oku, 'oua 'e fa'a 'omai 'a e me'a ia 'a e siasi ke fakakau mai ki heni. Tau nofo pē tautolu he, pea 'oku mahino pē 'oku pē 'oku 'i ai mo e kau faifekau he, ka 'oku lava atu moutolu mo e 'Eiki Palēmia ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele fakamolemole ki he Feitu'u na, he me'a 'i he lotu 'omi pē, 'omai pē ki he Fale ni.

Fokotu'u kuo fe'unga faifatongia 'a e Fale kae toki hoko atu 'apongipongi

Lord Tu'iha'angana: Sea, me'a pē mu'a kae 'oatu 'emau 'uhinga 'amautolu. Ko e 'ai atu 'a e fo'i me'a ko ho'o tu'usi, 'ai hake me'a ko ho'o tu'usi, ko u fokotu'u atu tau fe'unga he, ka tau toki foki mai 'apongipongi.

Sea Komiti Kakato: Sai te tau hoko atu ē. He 'ikai ke ke pule 'a e Feitu'u na kia au.

Lord Tu'iha'angana: Kae kehe fai ho'o tu'utu'uni 'a koe, kae tuku pē mu'a ke 'oatu 'emau fakakaukau Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io hoko atu, tau hoko atu he fo'i vouti 16, 'osi pē 16 pea tau toki tuku. Potungāue Ako mo e Ako Ngāue.

Vouti Potungāue Ako mo e Ako Ngāue

'Eiki Palēmia: Sea mālō 'a e ma'u faingamālie. Ko e potungāue ko eni Sea 'oku kau 'i he potungāue lalahi 'a e Pule'anga Sea. Na'e 'ai pē ke u kole atu ke 'i ai ha ki'i potungāue si'isi'i kae 'ai leva 'a e potungāue ko eni.

Ko e ta'u ni foki Sea 'oku ta'u ...

Fokotu'u & poupou'i Tongatapu 4 ke paasi Vouti 'a e Potungāue Takimamata mo e Potungāue Tamate Afi & Me'a fakafokifā

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a Sea, fakamolemole pē 'Eiki Palēmia. Sea, fakamolemole ko e vouti ko eni 'oku mamafa kiate kimautolu, ko 'eku kole pē ia 'a'aku pē 'e laumālie lelei 'a e Hou'eiki, 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i vouti iiki te tau lava tautolu ia 'o lava'i 'i he ki'i fo'i taimi ko eni, kau ai eni 'Eiki Sea, Potungāue Takimamata, Potungāue Tamate Afi mo e Me'a Fakafokifā lava 'a e fo'i 2 ia ko ia 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'o e motu'a ni mo e ongo 2 ko eni, ka 'oku ou fokotu'u atu pē ia 'e au 'Eiki Sea 'a e ongo fo'i vouti ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha poupou ki ai 'i he ongo fo'i vouti 'e 2 ko eni. (*ne poupou'i*).

Māteni Tapueluelu: Kae tuku mu'a e ki 'apongipongi ko e 'uhinga he 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha poupou ki he ongo vouti 'e 2 ko eni, (*ne poupou'i*) Poupou sai mālō.

Māteni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou fakamālō atu kau Fakafofonga 'o e kakai, 'a ia ko e fika fiha ia 'e kalake.

Kalake: 25.

Māteni Tapueluelu: 25 ko e Takimamata ia 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e Takimamata mo e Pilisone e, mo e Tāmate Afi e. 'A ia ko e fika fiha 'a e Tamate Afi.

'Eiki Palēmia: Sea ko ē na'e kau atu ai mo e ki'i Sitetisitika ko e ki'i konga si'isi'i fika 22.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia 'ai pē 2 ko ē e.

'Eiki Palēmia: Ko e kole pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Na'a ke kole 2 pea ko eni 'oku 'ai 'a e 2. 'Oku ou pehē kuo ta u fe'unga e.

Fokotu'u pea pou pou'i ke tali ai pē mo e Vouti 'a e Sitetitika

Māteni Tapueluelu: 'Eiki Sea pou pou atu pē matu'a ni ia ki he Sitetisitika 'Eiki Sea, ke tānaki mo ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha pou pou ke tali ai 'a e Sitetisitika. (*ne pou pou'i*) Pou pou. Sai tali ia e.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole Sea, 'oku ou fokotu'u atu ki he fo'i 3 ko ia 'Eiki Sea fokotu'u atu ke tau paasi, 'osi faingamālie 'a e me'a kotoa talu hono fakamatala'i, 'aho 'e 3 ko ia kae tuku pē ako ia ki 'apongipongi Sea.

Sea Komiti Kakato: Fika fiha 'a e Sitetisitika.

Mo'ale Finau: 'A e fo'i 3 ko ē 'a e Takimamata, Sitetisitika pea mo e Tamate Afi.

Sea Komiti Kakato: Ko eni ko eni 'oku tau 'ai he taimi ni e.

Mo'ale Finau: 'Oku ou fokotu'u atu Sea ke paasi ia he taimi ni. Ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha pou pou ki ai.

Māteni Tapueluelu: Ko e fokotu'u ia 'Eiki Sea, ko e fokotu'u ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu'u ia na'e fai 'e Tongatapu 4. 'I ai ha pou pou ki ai. (*ne pou pou'i*) Sai Tongatapu 4 'a ia ko e fika fiha ia. Fika 22, 25, 26 toe pē 1, 2, 3, 4.

Mo'ale Finau: Mo e 27, 27 *Anti Corruption*.

Sea Komiti Kakato: Kia hai ...

<005>

Taimi: 2230-2235

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...Sea tapu mo e Feitu'u na na'a lava mai ko ia he poo ni Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea kole atu ai leva *Anti-Corruption* he ko e toki kamata fo'ou ia ke tau tali ai leva mo ia.

Sea Komiti Kakato: Sai Hou'eiki, Fakafofonga tui kote.

Taniela Fusimālohi: Sea hangē 'oku tau ki'i va'inga Sea he me'a ni.

Sea Komiti Kakato: Tui kote ko u pehē atu pē ke tui kote 'oua te ke toe me'a koe he maika fakamolemole, he 'oku 'i ai pē mo'oni ia 'oku hangē 'oku ngali fakatamaiki ke tau fu'u fakavavevave pehe'i.

Ko u fakamālō atu Hou'eiki pea fakamolemole pē kapau 'oku 'i ai ha tufunga lea 'oku 'oatu mei he motu'a ni ka na'e hopo 'o langa'ia Ha'apai 1 Nōpele tali haohaoa e fō'i tolu ko eni, ka ko u pehē ke tau mālōlō ai ko u fakamālō atu kia moutolu he ngāue mou me'a heni kau Fakafofonga ko moutolu mou tokanga ki ai koe'uhí ko e ivi lahi ia 'o 'etau ngāue 'i hono 'analaiso mo hono tokoni'i 'etau 'Esitimeti, tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

Toloi Fale Alea ki he 10 pongipongi Pulelulu

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi. Tau kelesi.

Kelesi

(Kelesi ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ko e lava ia 'o e feme'a'aki ki he 'aho ni.)

<007>